خَلَقَ الْاِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ

عُمَر خَیَّام

تالیف

اصغر علی روحی پروفیسر السنہ مشرقیہ

اسلامیہ کالج لاہور

سنہ ۱۹۲۸ء

Marfat.com

Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

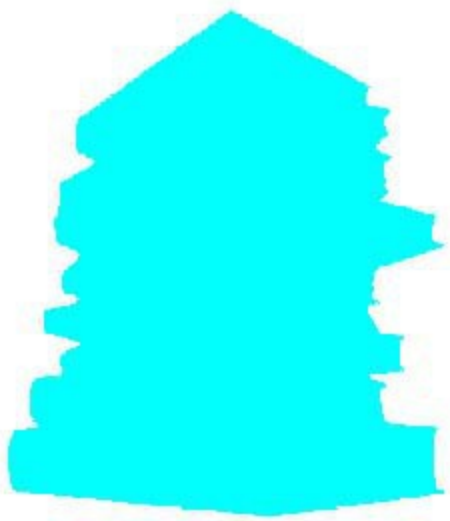

Marfat.com

Marfat.com

خلق الانسان علمہ البیان

سوادِ شعبِ بوّان است روحی
غنیمت دان دو سہ جام صبوحی

زرختِ خواب سر برکن خدا را
بیادِ بزم جم بزمے بیارا

نہ بزم آذری بزمِ معانی
غلط گفتم بہشتِ جاودانی

فضائے دلکش و ابرِ بہاری
فلا تشرب باقداحٍ صغار

عجم دبیر سبم

برکشیدۂ خامہ

اصغر علی روحی پروفیسر السنۂ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در سنہ ۱۹۲۸ء

بہ تردستی کارگذاران مطبع مقبول عام باہتمام منشی غلام احمد چاپ زن
نقش انطباع پذیرفت

Marfat.com

فہرست مضامین

39306

مضمون	صفحہ
دیباچہ کتاب	۱
بہرۂ نخستین	
مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء	۱۵
خفت و ثقل الفاظ	۱۸
بحث در ترادف الفاظ	۲۲
علم ادب	۲۴
اسباب ترقیۂ شؤون ادبیات	۲۶
خصائص زبان پارسی بدان از	۳۰
تمازی امتیاز دارد	
تصرفات فارسیاں	۳۵
منثور و منظوم	۴۰
در مدح و مذمت کلام منظوم	۴۲
شعر چیست ؟	۴۸
انواعِ نظم	۵۲
قصیدہ	۵۲

مضمون	صفحہ
غزل	۵۹
مثنوی	۶۱
رباعی	۶۲
ارشاداتے چند در شعرِ دلکش	۶۵
تخلص	۷۴
تبصرہ	۷۶
در سرقات شعر	۷۶
بہرۂ دومین - علم معانی	۸۱
فصاحت	۸۱
بحث عمومی درباره بلاغت	۸۸
فصاحت و بلاغت	۹۱
مجاز لغوی	۱۰۵
مجازے کہ در جملہ باشد	۱۱۲
مسندالیہ	۱۲۲
مؤلف مہمان دوستے	۱۲۶

Marfat.com

التفات	۱۳۷	تقسیم تشبیہ بہ اعتبار وجہ شبہ	۲۳۶
مسند	۱۴۰	تقسیم تشبیہ باعتبار غرض	۲۴۰
تقدیم وتاخیر	۱۴۹	تقسیم باعتبار اداۃ تشبیہ	۲۴۰
مسئلہ در باب نفی	۱۵۵	تبصرہ	۲۴۰
خبر	۱۶۲	تشبیہ تمثیل	۲۴۳
حذف	۱۶۸	تبصرہ	۲۵۶
انشاء	۱۷۶	فرق میان تشبیہ وتمثیل	۲۵۹
اسم موصول	۱۸۹	مسائل تشبیہ	۲۶۱
قصر	۱۹۱	حقیقت ومجاز	۲۶۹
فصل ووصل	۱۹۷	کنایہ ومجاز	۲۷۰
ایجاز واطناب	۲۱۱	فرق میان تشبیہ واستعارہ	۲۷۷
بہرۂ سیمین - علم بیان	۲۲۴	تقسیم استعارہ	۲۸۷
تشبیہ	۲۲۶	تقسیم بہ اعتبار تجرید وترشیح	۲۹۲
مشبہ ومشبہ بہ	۲۲۷	معنی عقلی وتخیلی	۲۹۳
وجہ شبہ	۲۲۹	**بہرۂ چہارمین** - علم بدیع	۳۰۳
غرض تشبیہ	۲۳۲	صنائع معنوی	۳۰۷
تقسیم تشبیہ بہ اعتبار طرفین	۲۳۵	توریہ	۳۰۷
		ایہام تناسب	۳۰۸

Marfat.com

ایہام تضاد	۳۰۹	تنسیق الصفات	۳۲۰
طباق	۳۰۹	صنائع لفظی	۳۲۰
مقابلہ	۳۰۹	تجنیس	۳۲۰
مراعاۃ النظیر	۳۱۰	تجنیس تام	۳۲۱
مشاکلت	۳۱۰	تجنیس ناقص	۳۲۱
عکس	۳۱۱	تجنیس زائد	۳۲۱
رجوع	۳۱۱	تجنیس مرکب	۳۲۲
لف ونشر	۳۱۱	تجنیس مزدوج	۳۲۲
جمع	۳۱۲	تجنیس مطرّف	۳۲۳
تفریق	۳۱۲	تجنیس خط	۳۲۳
تقسیم	۳۱۳	ردالعجز علی الصدر	۳۲۳
تجرید	۳۱۴	اشتقاق	۳۲۴
مبالغہ	۳۱۴	ترصیع	۳۲۴
مذہب کلامی	۳۱۵	اعنات	۳۲۶
حسن التعلیل	۳۱۵	تلمیح	۳۲۶
تاکید المدح بمایشبہ الذم	۳۱۶	ذوالقافیتین	۳۲۶
تاکید الذم بمایشبہ المدح	۳۱۷	متلون	۳۲۶
استتباع	۳۱۷	توشیح	۳۲۷
توجیہ	۳۱۸	سیاقۃ الاعداد	۳۲۷
تجاہل عارف	۳۱۸	بہرہ پنجمین - موازنہ وتنقید	۳۲۸
قول بالموجب	۳۱۹	پایانِ نامہ	۴۰۳
اعتراض	۳۱۹		

بے دستوری گرد آورندہ کسے بہ چاپ زدن ایں نامہ نہ پردازد ٭

اصغر علی روحی

Marfat.com

سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اے آنکہ نیستیٔ ما دلیلِ ہستیٔ تست و ناتوانیٔ ما برہانِ توانائی تو۔ تا چہ فرخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را باندازۂ کہ داری از گنج بے رنج خود بہرہ بخشیدۂ و تا چہ خجستہ داوری کہ دست بخششِ خود را بر بزہ کاریٔ ما از ما باز نکشیدۂ۔ گوہرِ خرد را در دُرجِ جانہا بودیعت نہادۂ و نقدِ سخن را در بازارِ صرّافانِ معنی رواج دادۂ۔ ؎

اے حمدِ تو خود ستائی ما — وے وصفِ تو نارسائی ما
بیرون و درونِ جان مائی — بیگانہ برنگِ آشنائی
آنجا کہ توئی دوئی نگنجد — نے نے غلطم توئی نگنجد
نے نام ترا و نے نشانے — ہر نام و نشاں تراست شانے
ہر چند کہ عُقدہا کشودم — خود عُقدہ بکارِ خویش بُودم

Marfat.com

نقشتم ز نگیں نشاں ندارم　　حرفے عجمم بیاں ندارم
خاموشم و بر زباں سخن‌ہا　　زہر آبم و در دہاں شکرہا
گر صد ز درِ تو دور دستم　　از جرعۂ ساغرِ تو مستم

نازم جودِ بے پایانِ تُرا کہ سترِ اعظم و مظہرِ اتم خود را بمیزبانی جملہ عالمیان برگزیدی وخویشاں و بیگانگانِ دور و نزدیک را بہ صلائے عام برخوانِ نوالش بمہمان پسندیدی تا ہر یک را بہ نعمتے کہ فراخورِ فطرتِ او بود بنواختی و گرسنہ چشمانِ حقائق و معارف را سیر چشم ساختی۔ قافلہ سالارے کہ خوشخرامانِ عرصۂ ادارت بر جادۂ پیرویش قطرہ زن آمدہ رائت سعادت بسر منزلِ مقصود برافراختند۔ و واماندگانِ بادیۂ بخت و اتفاق بگل ولائے ہرزہ سگالی در افتادہ آساں را بر خود دشوار ساختند۔

شنیدستم من از پیرے خرد مند　　کہ گیتی نیست جز نقشِ خداوند
گر از نقشت نباشد رہ بہ نقاش　　بود انجام تو اے وائے اے کاش
ز نقاش ار نشانے باز خواہی　　بیا گویم ترا گر مردِ راہی
رسولِ ہاشمی آں قبلۂ دل　　بنقاشت کشد منزل بمنزل
بہ نقشے کاں بہ تلقینے طراز د　　ز مبدء تا معاد آگاہ سازد
چہا گویم ترا با تو رسانند　　غلط گفتم ترا از خود ستانند
ترا گر ذکرِ حق پیوند جان است　　چو دردِ او نداری رایگاں است

Marfat.com

الا گر گوشش داری بشنو از من سبک برخیز و زن دستے بدامن

اللّٰھُمَّ صَلِّ علیہ وعلیٰ آلہ واصحابہ اجمعین

اما بعد معلوم است کہ زبانِ پارسی در صفِ السنۂ مشرقیہ بغایت مطبوع و دلکش افتادہ - بہ ہنجار یکہ سلاستِ الفاظ و عذوبتِ معانیش خاطر افسردہ را تازہ و دلِ پژمردہ را شگفتہ می سازد - و ازیں جاست کہ در اطرافِ عالم شمارۂ فارسی گویاں از ماہرانِ السنۂ اُخریٰ بیشتر است - ہر چند در آغازِ زمانِ استیلائے تازیان ادبیاتِ عجمیاں را نشانے نمادہ اند اما در اواخر قرنِ ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیرۂ نثر و نظم بہم رسانیدند تا در عہدِ ملوکِ آلِ سامان آں آبے بروئے کار آمد و با ایں روزِ بازارش علمائے آں دور نظر بہ استحکامِ مبانی ادبیاتِ خویش بسان اصحابِ عربیت در تدوین و ترتیب تصریف و نحو و معانی و غیرونک التفاتے جائز نہ شمردند - چہ ابنیاں خود اہلِ زبان بودند و بدیں واسطہ خود را از رجوع بدیں گونہ کتب مستغنی یافتند - بخلافِ تازیاں کہ ایشاں را فریضۂ تبلیغ قرآں و نشرِ احکامِ ملت از اہم مقاصدِ فتوحات بودہ است - و اہلِ عجم چوں از کوہسارِ وسط آسیا بہ عزمِ جہانگیری برخاستند و بیچا پیچ کریوہ و مغاک را در نوشتہ قلمرو دہلی را بحیطۂ تسخیر در آوردند و در اقطار و جوانبِ آں دیار رایتِ جہانداری برافراختہ سکہ و خطبۂ آں حدود بنامِ خود گرفتند و در رتق و فتقِ امورِ مملکت اجرائے فرامینِ دولت و تنفیذ

Marfat.com

احکامِ سلطنت و دیگر مترسلات رسل و رسائل بزبانِ پارسی قرار دادند۔
ہندیان بمقتضائے الناس علی دین ملوکہم صورت حال را بریں منوال مشاہدہ
نمودہ در تعلیم و تعلمِ ایں زبان ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مسلعی
جمیلہ بکار بردہ دقیقۂ نامرعی نگذاشتند۔ تا از سلیم الفطرتانِ ایں تیرہ خاک حضرت
امیر خسرو دہلوی در فن سیاقت و بدیع برطبق مذاقِ ابنائے آں روزگار
کتابے موسومِ بہ اعجازِ خسروی تالیف نمودند و آں کتابے است کہ با ہمہ
اطناب و اطالت نظر بہ ضرورتِ فنِ بلاغت ہیچ باخود ندارد۔ نعم در سرزمینِ
خطۂ فارس در ایام دولتِ اتابکیہ علامہ شمس الدین محمدؒ ابن قیس رازی کہ در
اوائل قرن ہفتم بودہ است۔ کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض
و بدیع و مسائل متفرقۂ علم بیان و بعضے از ارشادات فنِ شعر و شاعری ترتیب
دادہ۔ والحق کتابے است کہ بہتر ازاں در تفصیلِ ضوابط نظمیاتِ فارسی
یافتہ نشدہ۔ اما آں بزرگوار نیز بہ بتویبِ مسائل معانی چنانکہ اصحابِ عربیت
تصفح آں نمودہ اند التفاتے ننمودہ و ہمچنیں شاعرِ مشہور رشید وطواط رسالۂ
موسوم بہ حدائق السحر دارد۔ بہ مطالعہ فقیر در آمدہ مشار الیہ در آں رسالہ غیر
از صناعاتِ فنِ بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ۔ و صاحبِ تذکرۂ آتشکدہ
نسبت بہ عبید زاکانی آوردہ کہ کتابے در علمِ معانی تالیف نمود۔ لاکن معلوم
نمے شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزونِ طبعانِ

Marfat.com

ہند میر شمس الدین فقیر دہلوی در خلال شہور سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجریہ کتابے موسوم بہ حدائق البلاغت کہ متداول بین الناس است در فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلا در آں بحثے نزاندہ و بہرۂ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف علامہ سعد الدین تفتازانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس و بر جائے امثلہ عربیہ امثلہ فارسیہ نشاندہ و مولوی امام بخش صہبائی دہلوی بہ اشارۂ یکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی آں را بہ اُردو کشیدہ -

بلے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فائق نام یکے از زبان دانانِ مضافاتِ اکبر آباد در اثنائے سنہ یکہزار و دو صد و بست و پنج تالیف نمود - در اکثرے از مسائل ماخذِ او کتاب المعجم مذکور است - اما چوں مقلدِ محض است چیزے از خود نیاوردہ - و ہیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ و کتاب نزہتہ الصنائع و رسالہ ہانسوی نیز بر ہمیں منوال یافتہ اند - و بالجملہ آنچہ من مے جستم اثرے ازاں نیافتم فالی اللہ المشتکی بارہا از دیرباز میلِ خاطرم بر آں رفتہ بود کہ چوں احدے از اکابر پیشینہ شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد بوثیرہ [illegible] بین الکلامین کہ دریں روزگار توجہ ابنائے زمان بداں بیشتر مصروف است التفاتے ننمودہ اگر مشیت ازلی بہ آہنگِ ایں بے بضاعت [illegible]

Marfat.com

اُفتد - کتابے ترتیب دادہ آئد کہ متکفل تفصیل مسائل این فنِ شریف باشد اما با بے طاقتی خویش بے سروسامانی خود را جفت می یافتم و با تیشۂ اندیشہ زمین دل مے کافتم

ے

یُرِیْدُ الْمَرْءُ اَنْ یُّعْطٰی مُنَاہُ وَیَابَی اللّٰہُ اِلَّا مَا یَشَاءُ

آخر مصلحت در آں دیدم کہ در انصرام ایں مہم خطیر بدانچہ کہ از پیشینیاں موجود است تمسک جوئم و آنچہ مفقود است در گرد آوردنِ آں بر طبیعتِ خامدہ و قریحۂ جامدہ خود اعتماد نمائم - ہر چند در کمینِ تقریبے کہ در خور تکمیل ایں کارِ بزرگ باشد منتظر فرصتِ می بُودم - اما از رہگذرِ لوازمِ بشریت کہ در لباس تعلق ناگریز است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجۂ ہموم و افکار و معاقب شکنجۂ آلام و اسقام بودہ تکمیلِ ایں مقصدِ اہم بروئے روز نیامد - مع ذلک از ناپائداری حیاتِ بے ثبات خیلے می اندیشیدم کہ دور از دوستاں غنچۂ امید ایں افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہرِ آبدار تمنائے دیرینہ ناسفتہ کما قیل وَلَمْ یَتَّفِقْ حَتّٰی مَضٰی لِسَبِیْلِہٖ + وَکَمْ حَسَرَاتٍ فِیْ بُطُوْنِ الْمَقَابِرِ

ے

خوش گلشنے است دہر کہ گلچینِ روزگار فرصت نمے دہد کہ تماشا کند کسے

تا بہ تائید سابقۂ ازلی سررشتۂ مقصود بدست آوردم و بر اعتمادِ رحمتِ عامۂ کارساز حقیقی در پایانِ شہور یکہزار و سیصد و چہل و یک ہجریہ علی صاحبہا

Marfat.com

افضل الصلوٰت واعلیٰ التحیات به استدعائے فرزندِ ارجمند که بفضلِ[1] حق سبحانہ وتعالیٰ سالیانِ عمرش به شمارہ حروفِ بسملہ تقابل دارد ؎

فروغِ دیدۂ روشن سوادی — فراغ خاطرِ محنت هم آغوشش
زچشمِ زخمِ دوراں باد ایمن — بقائش باتقائے نوح همدوشش

متّعہ اللّٰہُ بالعِلم والعَمل وبلّغہ غایۃ الامل

به تسویدِ این شگرف نامہ بپرداختم وبه دبیرِ عجم موسوم ساختم وکارِ مسودہ را به مولوی عبدالرحیم که یکے از اعزّۂ تلامذۂ فقیرِ مولف است حوالت نمودم آں عزیز دستش مریزاد دوبار زحمتِ نقل را متحمل گشته سررشتۂ ارادت و اخلاص را از دست نداد فجزاہ اللّٰہ فی الدنیا والآخرہ مقرر است که هیچ علم وفن در قومے بے مصطلحات رواجے نیافته است زیرا که مصطلحات بمنزلۂ امارات واشارات می باشد که برچیزے دلالت می کند واین امر در هر قومے وهر ملکے که به تدوین وترتیبِ علوم وفنون روآوردہ مشاهده میرود تازیاں چوں دریں میدان قدم فراترک نهادند وضعِ مصطلحاتِ علوم وفنون را بازائے مصطلحات اقوامِ غیر بکمال خوبی انصرام دادند از انجا که زبانِ تازی نسبت به دیگر السنه باخود فسحتے عظیم دارد ایشاں را در اتمام این مهم وقتے بیش روند اد جا بریں می توان گفتن که تازیاں در وضعِ مصطلحات مستغنی از السنۂ دیگراں نبودہ اند اما امرے که موجبِ حیرت است آن است که

[1] اشارہ بنام آں عزیز است ۱۲ منہ

Marfat.com

اہلِ عجم دریں معاملہ تقصیراتے ورزیدہ اند کہ دال است بر ضعفِ ہمّت ایشاں یا بر بے بضاعتیٔ زبانِ پارسی - چہ ایشاں در ہر شعبۂ علم و فن بر مصطلحاتِ زبانِ تازی اکتفا نمودہ اند - اما ماہر لبیب نیکو داند کہ ایں تقلید در ہر مقام منجح نیفتادہ چنانکہ در نحو مدخولِ حرفِ جر را اصحاب عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم بہ تقلید تازی مدخولِ حرف جر را مجرور گویند با آنکہ ہیچ از نشاں جر در وے پیدا نیست ہمچنیں علامت فاعل در تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامت مفعول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی ہیچ از علامت رفع و نصب در فاعل و مفعول یافتہ نمی شود و با ایں ہمہ القاب مرفوع و منصوب برائے فاعل و مفعول تجویز می کنند و ایں نیست مگر از تقلیدِ کورانہ تازیان و طرفہ اینکہ در اُردو زبان نیز ہمیں تقلیدِ رہزن ہندیاں شدہ ہماں مصطلحات تازی را در اُردو جا دادہ اند بالجملہ عجمیاں در وضع مصطلحاتِ علوم و فنون ہیچ از خود نہ تراشیدہ اند - بل دریں باب بکلی بر آثار قدمِ تازیان گام زن آمدہ اند و چوں چنیں است مولّف خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ ہماں مصطلحات اصحاب عربیت را معتبر داشتہ بہ مباحث علم معانی پردازد - ہر چند در بحث بعضے از مسائل کہ مخصوص[1] بزبان تازی است -

[1] مسائل اِنّ و لا عاطفہ و انّما و ضمیر شاں و قصہ و لام تعریف و غیر ذلک را در زبانِ پارسی نشانے یافتہ نمے شود ۱۲

Marfat.com

وقتے عظیم رو داده اما مهما امکن در تفحص تراکیب پارسی که با تازی مطابقت دارد تقصیرے جائز نداشته و در فراهم آوردن امثلهٔ فارسیه تقاعدے نورزیده و با اینهمه مشکلاتے که درین تالیف روداده چون درین باب انموذجے از اکابر مؤلفان عجم در دست مولّف نبود۔ اگر بعضے از نشر بجا مسائل ضروریه مهمل مانده و در بعضے دیگر زلّتے روے داده باشد چشم از خلّص احباب نکته شناس آن است که بر شیوهٔ پاک طینتان گزیده آئین مقوله ؏

والعذر عند کرام الناس مقبول

را پیش نهادِ خاطر عاطر ساخته مولّف را درین باب معذور دارند۔ کما قلت

؎ حقیقت شناسانِ معنی نظر ۔ گمارند بر عیب چشم هنر

نظر به تسهیل تبویب کتاب را در پنج بهره ترتیب داده امد

بهرهٔ نخستین در مفردات که هر چند جزو علم بلاغت نیست اما از جهتے تعلق به بلاغت دارد و دبیر بلیغ را از دانستن آن چاره نیست

بهرهٔ دوم در علم معانی که بلاغت عبارت از آن است۔

بهرهٔ سیّم در علم بیان

بهرهٔ چهارمین در علم بدیع

بهرهٔ پنجمین در موازنه و تنقید که اهم مقاصد این کتاب است۔

و افوض امری الی الله و به تقتی و علیه اعتمادی

Marfat.com

Marfat.com

مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء

چوں بہ امعانِ نظر در احوال اشیاء مکوّنات مے نگریم چناں بوضوح مے پیوندد کہ اشیاء عالم را بہ یکدیگر ربطے است کہ واسطۂ تناسب الفاظ است و الفاظ واسطۂ اظہار بر آں ربط است بر دیگراں و وجود ایں ربط در ہمہ کائنات ساری است۔ و ہیچ شئی کہ از حیزِ عدم لباسِ وجود پوشیدہ از اصل ایں ربط فارغ نہ۔ و فہم ایں نقطہ موقوف است بر فہم اتحاد مادۂ اشیاء چنانچہ در تنزیل اشارت بدیں معنی رفتہ۔ اَوَلَمْ یَرَ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ کُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ ط و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفہ بر مواد آنہا از مبادئ عالیہ فائض گشتہ کہ بحکمِ فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا ط از مبدءِ فیاضِ حقیقی مہبطِ خیر محض اند چنانچہ ایں معنی در کتب حکمیہ بہ دلائل قاطعہ و براہین ساطعہ مدلل و مبرہن گشتہ و ایں مقام تحمل شرح و بسط آں ندارد و ایں [illegible] ربط در اشیاء مبنی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحادِ خواص و آثار یا اتحادِ زمان و مکان و غیر ذلک می باشد۔ و اگر خواہی کہ بر حقیقت ایں ربط آگاہ باشی تامل کن در کیفیت ربط اعضاء انسانی [illegible]

Marfat.com

مستغنی نیست ۔ پس آنچہ درعالم صغیر مسلم است درعالم کبیر نیز مسلم خواہد بود ۔ و میانِ ذوی العقول علّت ایں ربط اکثر مبنی بر تشاکل و تشابہ روحانی است وفہم کیفیت ایں ربط محض بہ موہبت الٰہی تعلق دارد ۔ ومزاولتِ اصولِ حکمیہ را در آں دخلے نیست چہ عقل جزئی انسانی را در ادراکِ علل خفیہ قدمے راسخ نیست و آنچہ تا غایت بہ وضوح پیوستہ حکمِ قطرہ از محیط اعظم دارد ۔

وبائد دانست کہ مراعات تناسب الفاظ در کلام بلیغ موقوف بر ہمیں قانونِ ربط اشیاء است وایں وقتے میسّر گردد کہ متکلم از حقیقت وضع کلماتِ مفردہ بکلی آگاہ باشد ۔ وایں معنی خاصۂ ذات خداوندی است وبس و ۔ ماہر ایں فن را از ذوقِ سلیم ناگزیر است ۔ اے طالب ہوشمند زنہار با کسے کہ از ذوقِ سلیم بہرہ ندارد دریں باب عربدہ نکنی ۔ چہ تفہیم بلید متناہی کہ در قیودِ رسوم جدلی مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیرا کہ فہم کیفیاتِ نفسانیہ موقوف است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدانِ صحیح لازم آن است ۔ وبلید را ازاں حظے نہ ۔ وملحق بہ قانونِ ربط اشیاء قانونِ تناسب بین الالفاظ والمعانی است کہ اکابر فضلاء بطریق عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آں قائل شدہ اند و بعضے آں را محل نظر گماں بردہ اند ۔ والحق اگر صاحب فراستِ صحیحہ بہ نظر تدقیق در حقیقت وضع کلمات بہ ازائے اشیاء نیکو تامل نماید ہر آئینہ متانت رائے طائفہ اولیٰ بر دیدۂ اعتبار او جلوہ گر آید تفصیل ایں اجمال آنکہ امر

Marfat.com

وضع لغات در ہر قومے و ہر ملکے در مبدء حال موقوف بر الہام فیاض مطلق
بودہ است کہ آثار فیض رحمتش رَحْمَتِیْ وَسِعَتْ کُلَّ شَیْءٍ ہر ذرّہ کائنات را محیط
است۔ ہمچو بچہ کہ چوں از رحم مادر بیروں آید طلب شیر مادر میکند۔ و بتدریج از
اغذیۂ لطیفہ میل بہ اغذیۂ ثقیلہ میکند و ایں محض بحکم اَعْطٰی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَہٗ ثُمَّ ھَدٰی
موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانہ و تعالیٰ۔ زیرا کہ قابلیت مواد اعیان اقتضائے
ہماں امرے کند کہ در بدو فطرت در آں ودیعت نہادہ اند۔ ہمچنیں کلمات
موضوعہ بہ ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصوات بسیطہ کہ وہ وین
حروف ہجا ست ظہور یافت و آں اصوات بسیطہ یا مواد اعیان نسبتے مخصوصہ
داشت بہ بیں تا وضع لفظ گفتن و وضع لفظ شنفتن چہ طور بہم دگر پیوستہ
کلی دارد۔ چہ اوّل بر انفصال اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل رشتہ
و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے کہ از قسم چوب و سنگ
و آہن وغیر ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاحش
و سہو ناقابل اعتذار کردہ باشی و وجہش ہماں است کہ در ما سبق مذکور شد
یعنی تلفظ ہر دو جدا گانہ باہیئت چیزے منفصل الاجزاء نسبتے مخصوصہ دارد
و حاکم بوجود ایں نسبت ذوق سلیم است و بس۔ و چوں افراد انسان
در مدارج کمال نوبت بارتقاء طبعی رسید ہماں اصوات بسیطہ از ہیئت
بہ ہیئت ترکب مائل شدہ بصورت کلمات موضوعہ ظاہر شد۔ و چوں ہیئت

Marfat.com

اصوات بسیطۂ مادۂ کلماتِ موضوعہ است کہ بروجودِ موادِ اعیان علی اختلاف المراتب مرتب گشتہ و بطریق لازم الماہیت بہ اعیان تعلق دارد۔ می تواں گفتن کہ اعیان و کلمات ہر دو از یک سرچشمۂ حکمتِ ازلی آب خوردہ و اگرچہ بظاہر صورت ہر یک در لباسے دیگر جلوۂ ظہور یافت اما در معنی ہر دو بر یک حقیقت واحدہ متفرع گشتہ و چوں فعلیتِ اعیان متقدم است بر فعلیتِ کلمات اوّل را بر ثانی تقدم زمانی است

بداں کہ مقصود از ایراد ایں بحث دریں مقام آں است تا بدانی کہ ہر کس کہ از حقیقتِ وضع مفرداتِ کلمات آگہی ندارد از اطلاقِ لفظ در محل مناسب ہم آگاہ نباشد و از ایں جاست کہ بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب و ترتیب الفاظ راہِ غلط مے روند ؛

بہرۂ نخستین

خفّت و ثقلِ الفاظ

بداں کہ خفت و ثقلِ الفاظ ملفوظہ موقوف است بر حرکات و سکنات و مخارج حروفے کہ ترکیب الفاظ ازاں است۔ چہ توالیِ حرکات و اتحاد و

Marfat.com

تقارب مخارج در کلمہ موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعسّر تلفظ بداں کلمہ پس لفظے کہ از توائی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آں برزبان ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد۔ و در بعضے از الفاظ توائی تشدیدات ہم موجب ثقل کلمہ می باشد خواہ ایں معنی در یک کلمہ متحقق گردد یا دو کلمہ یا زائد از آں کہ بقاعدہ ادغام بہ یکدیگر موصول باشند اما کہ ایں صورت مخصوص بزبان تازی است و اغلب کہ چوں کلماتِ پارسی را بمیزانِ مذکور موازنہ کنیم چناں بوضوح مے پیوندد کہ ثقل در زبانِ پارسی در یک کلمہ یافتہ نشدہ۔ چہ توائی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج دریں زبان نادر الوجود است۔ و در ہیچ یک از کلماتِ پارسی بیش از دو حرکت متصل بہ یکدیگر نظر نیامدہ۔ نعم در ترکیبِ اضافی و توصیفی سہ حرکت یا زیادہ در کلمات متعددہ امکان وارد و در تازی سہ حرکت در یک کلمہ و از چہار تا ہشت حرکت در کلماتِ متعددہ بر طریق متتابع و توائی بلا مضائقت جمع شدن مے تواند مثلاً در جملہ ضَرَبَ وَلَدَ قَبْعَثَرِیٍّ ہشت حرکت بشمار مے آید و چوں در ہمیں جملہ حرف فا و کلمہ لم کہ از معنی استفہام مشعر است بیفزائی و بگوئی فَلَمْ ضَرَبَ وَلَدَ قَبْعَثَرِیٍّ شمارہ حرکاتِ متوالیہ تا بیازدہ مے رسد و اگر در جملہ تصرف زائد خواہی ارم نام شخصے را بطریقِ فاعل فعل زیادہ [illegible] قَالَ اَرِمٌ فَلَمْ ضَرَبَ وَلَدَ قَبْعَثَرِیٍّ بہ بیں کہ شمارہ حرکاتِ متصلہ تا بہ پانزدہ مے کشد وَھُوَ مَا تَرَیٰ و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در بابِ خفت و

Marfat.com

ثقل خود معلوم است حاجت تفصیل ندارد - اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی اتفاق افتد - زیرا که حروفِ مخصوصهٔ زبانِ تازی را در ترکیب کلمات پارسی راه نیست و اکثر منشاء ثقل همان حروف مے باشند و ازیں جاست که اسباب تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال[1] و اسکان و ادغام مختص بزبان تازی است وچوں امتیاز حروف زائده و اصلیه نیز از خصوصیاتِ زبانِ تازی است - و ہمیں معنی موجب وسعت نطاق لغتِ عربی است بنابریں ابنیهٔ کلماتِ تازی در کلماتِ ثلاثیه غیر مجرده از حیز احصاء افزوں است بخلافِ زبان پارسی که امتیازِ زیادت واصل حروف را در آں مدخلے نیست و بیشتر کلماتِ زبان ثنائی و ثلاثی و رُباعی است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریق ندرت و در زبانِ تازی، ہیچ اسم کم از ثلاثی یافته نشده الا در مبہمات وچوں قیاس حروفِ زائده در ابنیهٔ ثلاثی و رباعی و خماسی غیر مجرده راه یابد ترکیب بعضے از کلمات تا بسباعی مے رسد - پس لامحاله تلفظ بداں کلمات مستلزم ثقل گردد - و تشدید حروف که لازمِ عمل ادغام است ہم از خواصِ زبانِ تازی است - چوں در یک کلمه یا در دو یا زیاده ازاں عمل ادغام را بکار برند بضرورت صورتِ تشدید بہم می رساند - و ایں معنی در زبانِ پارسی منفقود است نعم لفظ خوّرم و فرّخ را پارسیاں مشدّد خوانده اند و ایں ہر دو مرکب اند - و گاہے لفظ مخفف را ہم بضرورت شعری مشدّد می خوانند - مثلاً لفظ زر و شکر

[1] ابدال در بعضے از کلمات پارسی یافته می شود - ۱۲ منه

وصیغۂ مضارع از مصدر پریدن وغیر ذلک وحکیم فردوسی لفظ کشری را و مولوی تطامی لفظ پُری بالضم را مشدد آوردہ اند۔ وہر دو بزرگوار از فحولِ شعرار زبان پارسی ہستند۔ اما ایں معنی مستند بضرورت شعری است۔ نہ باصل وضع کلمہ پس مے تواں گفتن کہ تشدید را در وضع کلمات پارسیہ مدخلے نیست لا بندرت و برنادر حکم نتواں کرد۔

باید دانست کہ اوضاعِ طبیعیہ بلاد و امصار مختلفہ بریک وتیرہ نیست۔ و ریاح ومیاہِ دیار و بقاع را بامزجۂ مردم آں جا ہا مناسبتے مخصوص است۔ وقوٰی فطریۂ مردم بہماں مناسبت مخصوصہ در مراتب شتّی نشو ونمامی پذیرد۔ وعضلات واعصابے کہ در جرم کام وزبان ومجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت وخشونت ولطافت وکثافت دریک مرتبہ نتواند بود و الفاظے کہ مردم آں بقاع بداں تلفظ مے کنند خفت وثقلِ آں موقوف بر لطافت وکثافت عضلات واعصاب وآلات اصوات ایشاں می باشد۔ وبہمیں معنی اشارت رفتہ در کلامِ مجید بالفاظِ اِختلافُ اَلسِنَتِکُم وَاَلوَانِکُم چہ لفظ لسان بطریق حقیقت بر جرم زبان کہ پارۂ گوشت است وبطریق مجاز بر الفاظ لغت ہر دو اطلاق مے کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب [illegible] بمعنیٔ کرۂ جرم مخصوصہ منورہ وضوء آں ہر دو مستعمل است و ایں اختلاف اوضاع بلاد نہ ہمیں در اختلاف السنہ بمشاہدہ رفتہ بل در اخلاق وعاداتِ مردم نیز بہماں نسبت متحقق است چوں ایں مقدمہ متمہد گشت می گوئیم کہ تلفظ کلماتِ

Marfat.com

بقاعِ مخصوصہ برمردم بقاع اُخریٰ کہ بُعدِ مسافتِ ممتدہ میاں آنہا ثابت است خللے دشوارے اُفتد۔ نعم بمزاولتِ وممارستِ سالیانِ دراز فی الجملہ معتادے شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر مواد ممتنع الحصول است بنابریں می تواں گفتن کہ کلماتِ لغتے بہ نسبتِ مردمِ لغتِ غیر آں میل بہ ثقل دارد۔ واگرچہ ایں امر در حق اہل آں لغت قرینِ صواب نیست۔ زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردم انگلیس تلفظاً تا و دال را بمخرج تا و دالِ ہندی واہلِ عرب برعکس ایشاں تلفظ تا و دالِ ہندی را بمخرجِ تا و دالِ تازی تلفظ مے کنند۔ و وجہش ہمان است کہ در ماسبق تمہید ذکر یافت۔ وچوں ایں نوعِ خفت وثقل کلمات بہ اضافتِ مردمِ اہلِ آں بقاع واغیار معتبر است ما آنرا بخفت وثقل اضافی تعبیرے کنیم فتامل وتدبر۔

بحث در ترادفِ الفاظ

اصطلاح ترادف اکثر بالسنہ طلبہ جاری است وبسیارے از محصلین ومولفین ہم بترادفِ الفاظ قائل شدہ اند والحق کہ در اطلاقِ ایں لفظ مسامحتے ورزیدہ اند والّا ترادفِ الفاظ حقیقتہ است کہ نزدِ ماہرینِ السنہ اصلے ندارد زیرا کہ وضعِ مفرداتِ کلمات مبنی است بر اعتباراتِ جُداگانہ اعتباریکہ در وضعِ یک

39306

Marfat.com

کلمہ معتبر است غیر آں اعتبار است کہ در وضعِ کلمۂ دیگر ملحوظ است۔ کما مرّ آنفاً۔
واگر کسے بدیدۂ تحقیق در وضعِ کلمات وارسد و بمعیار بصیرتِ ناقدہ سرہ را از
ناسرہ باز داند بسہولت دریابد کہ ہیئتِ مخصوصۂ کلمہ از ترتیبِ حروف و حرکات
وسکناتِ آں بہم میرسد و ایں برہانِ قوی است بر ابطالِ ایں دعویٰ و تزییف
ایں مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضح نظر بہ اختلافِ معانی در وضعِ
الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و یکران و ختلی و خنگ و بادبائے۔ و ہیون
و رہ انجام وغیرہا ہیئاتِ مختلفہ قرار دادہ۔ و اختلاف ہیئات خود دلیل است
بر اختلافِ اعتبارات۔ و اختلافِ اعتبارات مستلزم تغایرِ معانی است ہمچنیں
بسیارے از نامحققاں کہ در علم اشتقاق و لغت مزاولتے ندارند گماں می برند
کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات تا بہ مئات میرسد و از تقریریکہ ما مذکور
ساختیم بے خبر افتادہ اند۔ بالجملہ حقیقت ترادف در ہیچ لغت یافتہ نشدہ نعم
اگر وجود ترادف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است وغیر ازیں نہ۔ چنانچہ می
تواں گفت کہ شتر مترادف جمل است نہ ابل مترادف جمل واگرچہ[1] در مجاری
استعمال ابل را مترادف جمل می گویند و ایں معنی بر واقف لغت و اشتقاق
مخفی نتواند بود واگر کسے گوید کہ بسیارے از مؤلفاں بترادف الفاظ [illegible]

[1] و فہم ایں معنی کہ ابل مترادفِ جمل نیست موقوف است بر فہم اعتباراتے کہ واضع ہنگام وضع آں را
ملحوظ [illegible] و ایں امریست کہ کم کسے از علمائے متقدمین بدیں [illegible]

Marfat.com

اند وایں خود دلیلے است بر وجود آں - گوئم کہ مادریں باب مقلدِ دیگراں نیستیم و مع ذلک می تواں گفت کہ قولِ ایشاں بر ترادف نہ مبنی بر تحقیق است بل بطریقِ تفہیم مبتدیاں تسہیلاً لفظے را مترادفِ لفظِ دیگر قرار دادہ اند وایں معنی موجبِ نقض دعویٰ ما نیست فافہم فانہ دقیق -

علمِ ادب

ادب محرکۃً کلمہ تازی است و در لغت معنیٔ آں زیرکی و نگہداشتِ حد ہر چیز است - واز قرارے کہ علامہ ابن خلدون در مقدمۂ تاریخ تجویز نمودہ چناں بوضوح مے پیوندد کہ علمِ ادب علمے معین نیست - تا تعیینِ مفہوم آں کردن بتوانیم بل مجموعِ علوم عدیدہ را ادب مے نامند - وصاحب منتہی الارب گوید کہ علمِ ادب عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند و آں دوازدہ قسم است ہشت اصول بدیں تفصیل - نعت، صرف، نحو، اشتقاق، معانی، بیان، عروض - قافیہ وچہار فروع بدیں نمط علم رسم الخط و علم قرض الشعر و آں علمے است کہ امتیاز کردہ مے شود بداں میاں اشعار سالم و غیر سالم از عیوب و علم انشاء نثر از خطب و رسائل، و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و بالجملہ ادب قومے عبارت است از مجموعِ نثر و نظم آں قوم و ازینجا ست کہ ماہر نثر و نظم قومے را ادیب زبان ایشاں گویند -

Marfat.com

ولابدّ است کہ چنیں کس در علوم مذکورہ دستگاہے بلند و پایۂ ارجمند داشتہ باشد و شاعر را ناگزیر است کہ ادیبِ کامل باشد۔ وشاعری امرِ طبعی است ولہذا ہر ادیب شاعر نتواند بودن وکمالِ ادیب آن است کہ بہنگامِ تکلّم اورا در اظہار آنچہ کہ مطمحِ نظرِ اوست دقتے روندہد ۔ و در فراہم آوردنِ ہر گونہ الفاظ کہ بلاغتش مقتضیٔ آن است قادر باشد۔

ہر چند ارباب فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْہِمْ فَرِحُوْنَ در مدحِ آں خیلے مبالغہ مے نمایند۔ گوئی در نظرِ ایشاں فنون اُخریٰ در برابرِ فنِ ایشاں وقعتے بیش ندارند اما شکے نیست کہ فنے از فنونِ حکمت و دانش در مدِ نبات قومے رواج نیافتہ کہ از سرچشمۂ ادبیاتِ آں قوم سیراب نشدہ باشد و نخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم و فن بپایۂ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۂ الفاظ و مصطلحات را بر وجہِ کمال بہم نرساند و ایں معنی دلیل واضح است بر احتیاج آں علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفلِ آن است و از ہمیں است کہ ادیبِ کامل ہر گونہ خیالات را بہ سہولتِ تمام بہ نحوے عرضہ دادن مے تواند کہ دیگراں را میسّر نبود و صدقِ ایں مقال وقتے پدید آید کہ در عباراتِ دو کس از مصنّفانِ علمے یا فنے وارسیم یکے از آں ہر دو در ایضاحِ معنی و سلاستِ الفاظ و عذوبت بیان بحدّے رسیدہ کہ خوانندگاں در حیرت فرومے مانند و دیگرے از عہدۂ تفہیم و ادائے معنی بیرون آمدن نتواند تا متعلماں را در فہم عبارتش اشکالاتِ زائدہ

Marfat.com

روئے میدہد- وجہش آں است کہ آن یکے را از ادبیات بہرۂ کافی وحظے وافی حاصل است وآں دیگرے از حسنِ ادا کہ آنرا لوازمِ ادیب است چیزے باخود نداشتہ است- وہمیں حال است مر خطبائے قومے را کہ یکے بر مستمعین بطلاقت وذلاقت اتمام حجت می تواند کردن ودیگرے از اظہارِ معنیٔ مقصود چوں خر در گل فرومے ماند-

وبالجملہ ضرورتِ ادب بیش از آں است کہ حاجت بہ استدلال اُفتد زیرا کہ ترقیۂ قویٰ عقلیہ وافادۂ بنی نوع واصلاح ہر گونہ مدنیاتِ انسانی مربوط بداں است- وبر ماہرِ علم تاریخ خود ہویدا است کہ نا استوار بودنِ قومے در ادبیات دلیل بر جمود آں قوم است-

اسبابِ ترقیۂ شئونِ ادبیات

ایں مبحث تعلق بہ علم محاضرات وسیر وتواریخ دارد- چوں در تواریخ اقوام مختلفہ غور وخوضے رود چناں بوضوح مے پیوندد کہ چند انکہ قومے در تحقیقِ مواد شتی روئے بایجاد واختراع آوردہ فنونِ متفرقہ را در سلسلۂ تدوین وترتیب می آرند حاجت ایشاں بوضعِ مصطلحات جدیدہ یوماً فیوماً ترقی مے پذیرد- واگر لفظے در زبانِ خویش نمے یابند کہ تعبیر از معنیٔ مقصود بداں کنند بزبانِ دیگر رجوع مے نمایند تا بتدریج

Marfat.com

نطاقِ الفاظ آں قدر بوسعت مے گرایدکہ دیگراں دریں باب محتاجِ ایشاں می باشند و بدیں ہنجار زبانِ ایشاں بوصف جامعیتِ علوم وفنون متصف میگردد۔

ادبیاتِ تازیاں کہ آغازش از آغاز زمانِ استیلا و انجامش تا اواخر قرن ثالث است برنصف النہار کمال ترقی ارتفاع یافتہ و تا چند قرن دیگر بریک حالت برقرار بودہ است - امایے آنکہ اسلامیاں علوم وفنون اہلِ مصر و یونان را در مکاتیب خویش جا دہند زبانِ تازی را بہ لقب اُمّ الالسنہ یاد نہ کردند و وکفیٰ بہ فخرا۔

مخفی مبادکہ فنِ شعر نیز در ترقیۂ ادبیات قومے دخلے تمام دارد۔ و تازیاں گوئی ازیں میدان از ہمہ اقوامِ عالم گوئے سبقت ربودہ اند۔ و وجہش پر ظاہر است زیرا کہ مذاقِ شعر و رطبائع ایشاں از بدو فطرت بودیعت نہادہ اند تلمے تواں گفتن کہ ایں فن نزد ایشاں ما بہ الامتیاز قرار یافتہ و ہم مخصوص برجال نبودہ است بل زناں نیز دریں خصوص با رجال ہم پائے ایشاں راہ رفتہ اند و ازینجاست کہ اقوامِ غیر عرب را عجم مے خوانند۔ اما آنچہ از دانستن آں گزیر نیست آن است کہ وسعتے کہ در ادبیات از فنِ شعر روئے مے نماید مبنی بر اصولِ تشبیہ و استعارہ و کنایہ مے باشد و ایں نوع اصول موجب از دیادِ بلاغت مے اُفتد زیرا کہ شاعر کیفیاتِ طبیعیہ و تاثراتِ نفسانیہ را بروجہے بر دیگراں عرضہ مے دہد کہ در اظہار ایں گونہ حقائق طریقۂ انیقہ بہتر از فنِ شعر یافتہ نشدہ۔ و اگر کسے گوید کہ مصوّر و سنگ تراش ہم

Marfat.com

بر دیگراں نقشِ چیزے را بعینہ در نظرِ دیگراں جلوہ مے دہند دعویٔ خصوص شعر در میں باب وقعتے ندارد بجوابش میگوئیم کہ بلے آنچہ گفتی براستی نزدیک تر است اما ظہورِ کمالِ مصوّرِ و سنگ تراش بیروں از محسوساتِ خارجیہ اثرے ندارد۔ کیفیاتِ نفسانیہ باطنیہ را نتوانند بر دیدۂ نظارگیان جلوہ دادن۔ بخلافِ شاعرِ بلند پایہ کہ دسترسِ آں دارد کہ حقائق خارجیہ و باطنیہ ہر دو را بہ نحویکہ خواہد در لباسِ تشبیہ و استعارہ بر دیدۂ اعتبار جلوہ دہد۔ و بالجملہ اثرے کہ از شعر بر ادبیات قومے متصوّر است قیاس آں از محاوراتِ عامۃ الناس می تواں کردن۔ چہ زبانِ شعرا را در طبقاتِ اہلِ آں بروجہ استناد و استشہاد معتبر دارند۔ و چوں بنائے کلام شعرا مبنی بر اصول تشبیہ و مجاز مے باشد کہ در انبساط و انقباضِ نفس اثرے عظیم دارد۔ بنابریں طبائع اہلِ روزگار مستعدِ آں باشند کہ آں را بحسن قبول تلقی نمایند۔ اما شمارۂ شعرائے قومے کہ زبانِ ایشاں را بمیزانِ استناد و استشہاد مے سنجند در ہر فنے و قومے بیشتر نبودہ است چنانکہ بر ماہرِ ادبیاتِ قومے مخفی نیست۔

و از جملۂ اسبابِ ترقیۂ ادبیاتِ قومے علم سیر و تواریخ است۔ چہ کارکردِ ایجادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوالِ موجدان و مخترعان و مؤلفانِ آں قوم ہمہ در کتبِ سیر و تواریخ سمت تحریر یافتہ برائے ضروریاتِ ایشاں بطریقِ یادگار بر صفحاتِ روزگار پائدار مے ماند۔ و الحق کتب تواریخ را در ادبیاتِ نثر بہرۂ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تکمیل ادبیاتِ قومے

Marfat.com

بغیر از کتب فن تواریخ متصوّر نیست - مؤرّخ مردے باید فاضل از طریق استدلال آگاہ تا نتائج را با اسبابِ آں ربط صحیح دادن تواند - و در زبانے کہ بتالیف دست برآرد مہارت کلی داشتہ باشد - شاعر و مورّخ ہر دو زباندان مے باشند اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ شاعر صورتِ بیان را بہ رنگ ریزیٔ تشبیہ و استعارہ چناں پرداز میدہد کہ موجبِ استغرابِ مستمعین میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازمِ اغراق و غلو امتزاج یافتہ از اصلِ خویش دور می اُفتد - و سرِّ ایں امر آن است کہ شعر تابعِ تشبیہ و استعارہ مزیّن نباشد واقع فی النفس نمی آید - و ایں معنی البتہ سنگِ راہ مقصدِ مورّخ میگردد زیرا کہ مؤرّخ را ناگزیر است کہ واقعاتِ مدنیہ و حوادثِ سیاسیہ و ترقیات علمیہ و عملیہ را بصورتِ اصلیہ آں جلوہ دہد - تا موجبِ اعتبار دیگراں آید -

و از جملۂ اسبابِ ترقیۂ ادبیات قومے دیانات و شرائع آں قوم است و ازینجاست کہ محققین السنہ متفق ہستند کہ ملّیات را درین خصوص دخلے عظیم است والحق کہ اساسِ ادبیاتِ بعضے از اقوام مبنی بر ملّتِ ایشاں بودہ است - و اصل درین باب آن است کہ تعلیمِ مذہب و ملّت موقوف است بر کتبِ سماویہ صحفِ الہامیہ و ایں نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عباراتے کہ عامہ ناں را دسترسِ آں نباشد کہ بے تعلیم و تعلم بر مفہوم آں عبارات آگاہ گردند بنابریں احتیاج بہ سفرنگِ آں داعی گردد تا کونہ دستاں و کم سواداں را در فہم آں سہولتے

دست دہد۔ چنانکہ در کتبِ سماویۂ ہر ملت مشاہدہ میرود کہ در شرحِ عبارات آں
تودہ بر تودہ شروح و تفاسیر تالیف کردہ اند۔ و بالجملہ ملّت و کیشِ قومے را کہ
اساس آں بر تعلیم وحی و الہام نہادہ اند در ترقیۂ ادبیاتِ ایشاں قدمے راسخ است
و آنچہ در مبحثِ ترقی و تنزلِ ادبیاتِ قومے از تذکّر آں چارہ نیست آن
است کہ قومے کہ مالک ازمّہ جہانداری و ماسکِ اعنّہ کامگاری باشند بضرورت
در انکشافاتِ علومِ جدیدہ و اختراعاتِ فنونِ متنوّعہ و ایجادات و مصنوعاتِ مختلفہ
سعی ہر چہ تمامتر بکارے برند۔ و بدیں نہج در محاوراتِ ایشاں مصطلحاتِ ضروریہ
راہ مے یابد و نطاقِ ادبیات را وسعتِ تمام دست دہد۔ گوئی عروجِ دولتے
در ترقیۂ ادبیاتِ قومے دخلے عظیم دارد۔ و انحطاطِ آں موجب زوالِ ادبیات
ایشاں است و بس۔

خصائص زبانِ پارسی بداں از تازی امتیاز دارد

از جملہ امورے کہ طالب را از مراعاتِ آں ناگزیر است۔ خاصّۃً کسانے
را کہ متصدیٔ ترجمہ از پارسی بزبانِ دیگر و بالعکس آں باشند علم بہ بعضے از
خصائص پارسی است و ہر چند بیان آں بر وجہِ استیفا دشوار است اما بہ
استقرارِ ناقص بہ ضبطِ آں مے پردازیم۔

Marfat.com

اوّل اینکہ پارسیاں در زبانِ خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند۔ صیغۂ فعلے را کہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و در تازی صیغۂ مذکر و مؤنث جداگانہ تجویز کردہ اند۔ وہمیں حالت در استعمالِ اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بارز باشد یا مستتر متصل باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است و عجب تر آنکہ عدمِ امتیاز مذکور بر مستمعین دشوار نمے آید۔ بل از سیاق و سباقِ کلام بسہولتِ تمام فاعل و مفعول را درمے یابند۔ حاجت بقرینۂ لفظیہ نمے اُفتد۔

دوم۔ مدارج فاعل در زبانِ پارسی شش است و در تازی ہژدہ۔ وجہش اینکہ صیغہ تثنیہ مخصوص بزبانِ تازی است بپارسی نشانے ندارد۔

سوم۔ در پارسی رعایتِ تطابق فعل با فاعل در صیغہائے مختلفہ ضروری است۔ فاعل ظاہر باشد یا مضمر بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد۔ یا تثنیہ یا جمع صیغۂ فعل را واحد مے آرند۔ اما چوں فاعل مضمر باشد البتہ تطابق میانِ صیغۂ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے ہیئت ہر فعلے علامت لفظیہ قرار دادہ اند کہ بداں فعلے را از فعلے امتیاز مے دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال اوزانے مقررہ نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختنِ صیغۂ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ نشدہ۔

Marfat.com

بل موقوف برسماع است وایں مشکلے است مر طالبانِ نوآموز را کہ بدوں ممارست روزگارے دراز حل آں دشوار است - اما در تازی مشکلے دیگر روئے میدہد وآں قوانین معتل ومہموز است کہ در ساختنِ اسماء وافعال بصورت اعلال و ادغام واسکان وتحریک اجراء می یابد - ومبتدیاں بل بعضے از محصلاں نیز در اخذ صیغہ معینہ فردے مانند وبدقت وتامل تصحیح آں مے کنند -

ششم - وقتے کہ در تعیین معنے لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از آں اصلا خبر ندارند - وایں مرحلہ ایست ادق من الشعر واحد من السیف کہ در آں شاہسواراں عرصۂ تحقیق را بسیارے از نشیب وفراز وتل ومغاک پیش آمدہ و از جادۂ مستقیم انحراف ورزیدہ در گوِ زیاں افتادہ اند کما لا یخفی علی من لہ نظرٌ فی کتب القوم وازینجاست کہ در زبانِ پارسی باظہار معنی لام تعریف کہ در معانی مختلفہ استعمال کنند لفظے یافتہ نشدہ وازیں روئے زبانِ پارسی از تحقیق مسائل لام تعریف کہ اصحاب عربیت آں را در عبارات عویصہ شرح میدہند بکلی فارغ آمد

ہفتم - آنکہ ضمیر مجرور را پارسیاں متصل بہ مضاف وہم منفصل بالفاصلہ مے آرند ودر تازی انفصال جائز نہ -

ہشتم - پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف وہم موخر از وے ذکر میکنند ودر تازی قطعًا موخر می آرند ودر پارسی فضل میانِ موصوف وصفت روا نہ - الا بطریقِ شذوذ ونظر بہ ضرورتِ شعری - ودر تازی مطّرد است

Marfat.com

نہم - پارسیاں اصلاً در ترکیب اضافی فصل نمے کنند و در تازی بضرورت جائز و ایں فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ مے آرند -

دہم - ترخیم منادی در تازی مطرد است و در پارسی اصلے ندارد -

یازدہم باب بناء و اعراب و صرف اسمے و منع آں مخصوص بزبانِ تازی ست و در پارسی نشانے ندارد

دوازدہم تعریف مبتدا اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظر بہ اکثریت آں جمہور نجاۃ قائل آں شدہ اند اما در پارسی اعتبارے ندارد -

سیزدہم - مسئلہ عوامل لفظی و معنوی در پارسی کہ بداں تغیرے در آخر کلمہ راہ یابد ہیچ نیست نعم بعضے از حروف افادۂ معنیٔ مخصوص می کنند - اما در معمول لفظاً تغیرے پیدا نمے کنند - چنانچہ در جملۂ " زید در خانہ نشستہ است " بہ تتبع تازی میگویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند فی الدارِ و لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرور مے خوانند در پارسی بوئے ازیں نوع تغیر ندارد

چہاردہم - تنوینِ اسم خاصۂ زبان تازی است کلمات پارسی بداں آشنا نہ -

پانزدہم - در تازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرد و مزید را اوزان مخصوصۂ متعین است در پارسی تعین اوزان را دخلے نیست -

شانزدہم - در تازی مصادر را ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت می کند آں را بہ خصائص ابواب مے نامند - و در پارسی ایں گونہ خصائص مصادر را نشانے یافتہ نشدہ -

ہفدہم - امالہ در زبانِ پارسی دخلے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بضرورت

Marfat.com

راہ یافتہ و در تازی عام است -

ہشتم - ہیچ کلمہ در زبانِ پارسی متحرک آلاخر نیامدہ و در تازی عمومے دارد -

نوزدہم - ہا مختفی و واو معدولہ و واو و یا مجہول را در تازی راہ نیست -
و در پارسی بطریق عموم -

بستم - حروفِ اصلیہ و زائدہ را در زبانِ پارسی اعتبارے نیست و در تازی مدار معرفتِ اشتقاق بر اصالت و زیادتِ حروف نہادہ اند -

بست و یکم - اضمار قبل الذکر در پارسی مطرد است و در تازی ممنوع الا بطریق نوعے از تاویل چنانکہ معلوم است -

بست و دوم - در پارسی ترکیب اسم و صیغہ امر افادہ معنیٔ اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و در تازی مسموع نشدہ -

بست و سوم - در پارسی غیر از دو سہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند و بضرورت شعری در بعضے از الفاظِ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و در تازی عام است -

بست و چہارم - اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست اِلا بصورتِ خاص کہ معلوم اہلِ تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند -

بست و پنجم - در پارسی ضمیر مجرور را گاہے باشد کہ با غیر لفظ مضاف اتصال دہند و ایں بیشتر در نظم اتفاق افتد - سعدی گوید ؎

خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد زمیں بوسِ قدر تو جبریل کرد

Marfat.com

اے خدا ثنائے تو گفت و بتجیل کرد و در تازی قطعاً منفصل
از مضاف نمے آرند ٭

تصرفاتِ فارسیاں

بدانکہ چوں کلمہ را از زبانے بزبانِ دیگر استعمال کنند وضع[1] کہ آنرا در اصل زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد - و این تغیر یا در ہیئت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شذوذ و بالعکس - و یا در معنی کلمہ کہ واضع آں را بہ ازائے معنیٔ معین وضع کردہ باشد و در زبان دیگر بہ ازائے معنیٔ دیگر در آرند - نہ بطریق مجاز کہ آں از وادیٔ دیگر است و این از وادیٔ غیر آں - و پارسیاں این ہر دو گونہ تصرف را در زبانِ پارسی جائز داشتہ اند و این تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آں را در زبان منسوب الیہ حاصل است جائز نیست - اما چوں اساتذہ زبان آں را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مفروغ مسلم خواہد بود - واحدے را در آں مجال حرف زدن نہ و ہم جائز است کہ کلمہ پارسی خود در زبانِ پارسی بے تغیر ہیئت در معنی غیر معروف مستعمل شود چنانچہ الفاظ مہمان را بہ معنی مصدری مے آرند - ز لالی خوانساری گوید ؎

[1] مراد از وضع ہیئتے است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات و ترتیب حروف در کلمہ لازمی

Marfat.com

خرامانش بہ قصرِ خویشتن برد　　بہشتے را بہ مہمانِ چمن برد

یعنی بہمانی چمن برد۔ سعدی گوید ؎

کہ باشند مشتِ گدایانِ خیل　　بہ مہمانِ دارالسلامت طفیل

ولفظ حور بالضم را کہ جمع حوراء است مفرد قرار دادہ بلفظ حوراں جمع کنند۔ سعدی گوید

؎ حورانِ بہشتی را دوزخ بود اعراف

از دوزخیاں پرس کہ اعراف بہشت است

وگاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچہ دریں شعر ؎

آں ماہ دو ہفتہ در نقاب است　　یا حوریٔ دست در خضاب است

وحافظ گوید ؎

شکرِ ایزد کہ میانِ من و او صلح فتاد　　حوریاں رقص کناں ساغرِ شکرانہ زدند

واز ہمیں قبیل است لفظ صور و اسرار و آمال و عجائب و حقائق وغیرہا کہ پارسیاں گاہے واعد قرار دادہ بقاعدۂ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرند خاقانی گوید ؎

اے رنگ آمیزِ ایں گہرہا
وے از تو گداز شش صُورہا

نظیری گوید ؎

نیست گر دیوانہ جائے تعجب بہر چیست
کز عجائبہائے دوراں دیو را خاتم رسید

Marfat.com

ہم او گوید ؎

غمزہ در تاخت خوش قریں نا اہل گرد و اسرار ہائے پنہاں فاش

صائب گوید ؎

ہر چند صائب میروم سامانِ نومیدی کنم زلفش بدستم میدہد سررشتہ آمالہا

و لفظ صیقل را کہ صیغہ صفت مشبہ است و معنی فاعلیت را متضمن بمعنی مصدر قرار دادہ علامتِ فاعلیت بہ حرف گردر آخر او ضم کند ظہوری گوید ؎

عشق صیقل گر آئینہ ادراک کنم تیرہ گر دیدِ دل از زنگِ ہوس پاک کنم

و ہمچنیں در آخر لفظ ساقی علامت فاعلیت بیفزایند ہم او گوید ؎

بساقی گری گر کند جلوہ حور زدستش بگیرم شرابِ طہور

و گاہے اسم ظرفِ عربی را کہ بر وزنِ مفعَل باشد بمعنی مصدر قرار دادہ علامت اسم ظرف بقاعدہ پارسی بداں ضم کنند۔ ہلالی استرآبادی گوید ؎

تا مبادا آگاہ از ذوقِ گرفتاری شوند میکنم آزاد طفلاں را ز مکتب خانہا

و از قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید ؎

کس ندانست کہ منزلگہ مقصود کجاست
ایں قدر ہست کہ بانگِ جرسے می آید

و گاہے بر اسم تفضیل بقاعدۂ پارسی لفظ ترکہ افادۂ معنی تفضیل کند بیفزایند خواجو کرمانی گوید ؎

Marfat.com

مرا ز میکدہ پرہیز کردن اولیٰ تر
کہ گفتہ اند بہ پرہیز بہ شود بیمار

سعدی گوید

ترکِ احسانِ خواجہ اولی تر کاحتمالِ جفائے بوّاباں

ولفظ مسلم کہ بہ سکون سین و کسر لام است بقاعدۂ پارسی جمع نمودہ مُسلمان بکسر لام گفتہ اند و ایں قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں دریں لفظ عجب تصرفے بکار بردہ اند یعنی بفتح سین و سکونِ لام مفرد قرار دادہ بہ جمعش مسلمانان گویند۔ حافظ گوید

مسلماناں مرا وقتے دلے بود کہ باوے گفتمے گر مشکلے بود

انوری گوید

اے مسلماناں فغاں از دورِ چرخِ چنبری
وز نفاقِ ماہ و قصدِ مہر و کیدِ مشتری

ولفظ کافر را بہ رعایت قافیہ بفتح فا ہمے آرند۔ و ایں عام است و در اشعار اساتذہ مطرد۔ و ہمچنیں در بعضے مصادر عربیہ بقاعدۂ فارسی علامتِ مصدر زیادہ مے کنند۔ چنانچہ در طلب و فہم و رقص کہ مصادر ثلاثیہ اند طلبیدن و فہمیدن و رقصیدن استعمال کنند و گاہے کلمہ پارسی را بقاعدۂ عربی بصیغہ صفت تثنیہ مے آرند۔ موجی اصفہانی از لفظ زلف صیغۂ اسم مفعول مشتق نے کند

Marfat.com

مزلّف چوں شود دلبر بدولت میرسد عاشق
خط مشکیں او خاصیتِ بال ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید ؎

بہ تحریک نسیم خاطرم آشفتہ می گردد
بخود رائی سر زلفیں دلدار است پنداری

وہم در آخر مصدر عربی حرف یاء وتاء ملحق ساختہ کمال را کمالیت گویند۔ سعدی گوید۔ ؎

اگر مانند خسارت گلے در بوستانستے زمین را از کمالیت شرف بر آسمانستے

وگاہے لفظ امنیت را بمعنیٔ امن مے آرند ؎

ظہوری این سخن ما ورنہ دارد کہ در ملکِ خطر امنیتے نیست

ولفظ تسلی وتمنّی وتماشی کہ بحرف یاء ماقبل مکسور مصادر عربیہ اند بہ الف بدل کردہ تسلا وتمنّا وتماشا آوردہ اند وہم لفظ تسلی کہ مصدر باب تفعل است بمعنی متسلی بصیغہ اسم فاعل استعمال کردہ اند۔ صائب گوید ؎

بہ اندک نسبتے عاشق تسلّی مے شود ورنہ
بہ آہو نسبتِ دوری است چشمِ شوخِ لیلیٰ را

ومولف راست۔ ؎

بصبرِ ہیچ تسلی نمے شوم روحی بیا بنالہ دلِ عالمے خراب کنیم

Marfat.com

واز ہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاہ شدن ولفظ عذار را کہ بمعنی خط رخسار است بمعنی رخسار استعمال کنند۔ [1]

دل عالمے بسوزی چو عذار برفروزی
تو ازیں چہ سود داری کہ نمیکنی مدارا

وگاہے بر لفظ پارسی الف ولام تعریف بقاعدۂ عربی داخل کنند ٭

منثور و منظوم

سخن اعم از ینکہ منثور باشد یا منظوم از جملۂ مزایائے فطرتِ انسانی است کہ صانع حقیقی با قدرتِ کاملہ وحکمتِ شاملۂ خویش آں را بحلیہ نطق بیاراست و نطق را ذریعہ اظہارِ سخن ساخت۔ واختلافِ السنہ برطبق اختلاف عوارض طبیعیہ ممکنہ و بلا وپدید آمد۔ اگر فطرت انسان اختصاصے بہ سخن کہ مشتمل بر مصالح ومہمات تمدن و معاشرتِ نوعِ انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلۂ نظام عالم بدیں خوبی کہ مے بینی بہ فسادے انجامید۔ ومقصد سخن آن است کہ متکلم مافی الضمیر خود را در الفاظ بر دیگراں عرضہ دہد۔ وایں امر فطری است کہ تصنع وتعمل را در آں مدخلے نیست و ایں قدر چنانکہ متعارف است بیشتر در صورتِ کلام منثور وقوع مے یابد چہ منظوم

---

[1] می تواں گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است ۔ ۱۲ منہ ٭

Marfat.com

امرِ صناعی است و پیدا ست کہ طبیعت بر صناعت مقدم است بنا بریں کلامِ منثور بر کلامِ منظوم مقدم باشد۔ واحدے را در آں مجالِ سخن نیست۔ چہ اگر خلاف ایں مے بود باستے کہ ہمہ افرادِ انسانی در کلامِ منظوم حرف میزدند۔ و اذ لیس فلیس و چوں انتظام معاش و معادِ مردم منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آں است پس سخن گوہرے است گرانمایہ کہ غواص مشیت ازلی۔ آں را از قعرِ دریائے قدرتِ لم یزلی بساحلِ شہودِ جلوہ داد۔ و در دُرجِ فطرت انسانی ودیعت نہاد ؎

اگر بہ نبودے سخن از خدا نبی کے بُدے نزدِ ما رہنما

وتحقیق ایں معنی کہ منثور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آں است کہ افضلیت و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاسِ وسعتِ آں چیز در امورِ معاد و معاش کہ افرادِ انسانی را از اں گزیر نیست و بالبداہت مے دانیم کہ کلامِ منثور در وسعتِ آبادِ عالمِ انسانی بحدے رواج یافتہ کہ در ہیچ ازمنہ و ممالک قومے از اقوامِ عالم از اں مستغنی نبودہ و نخواہد بود۔ نظر بدیں ضرورت منثور را بر منظوم فضیلتے است ظاہر و مزیتے است واضح و ایں معنی در بادی النظر مسلم است اما نظر بدقت اقتضائے آں می کند کہ از جہتِ دیگر منظوم را بر منثور تفوق زائد حاصل است و ایں تفوق نہ بالعموم است۔ بل بہ نسبتِ خصوص محل۔ چہ تاثیر کلامِ منظوم [illegible] نہ محدود و تا بہ افرادِ انسانی است۔ بل در حیواناتِ عجم نیز مشاہدہ پذیر و خاصہ چوں بہ اصولِ ایقاع مقترن باشد۔ و کلامِ منظوم در بعضے از مواردِ کار اعجاز کرامت

Marfat.com

چنانچہ بر واقفِ کتب سیر و تواریخ ظاہر است ۔ اما نزولِ کتب سماویہ در کلام منثور دلیل بیّن است بر اہمیتِ کلامِ منثور چہ بصورت نظم مفاسد اخریٰ احتمال داشت کہ باعث بر ابطالِ مقصدِ ہدایت مے افتاد ۔ و آنچہ در بعضے از مقاماتِ تنزیل آیات بصورتِ کلامِ منظوم وارد شدہ نہ از جہت نظم است بل وقوع آں از جملہ لوازم کلام بلیغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ بر طبق قواعدِ معانی بداں داعی شدہ ۔ اما قولِ صحیح دریں باب آں است کہ معنیٔ باشد کہ در مقام مخصوص آں را در کلام منثور از آں موثر تر مے یابند کہ در کلامِ منظوم و ہمچنیں بالعکس پس نتواں گفتن کہ منثور در ہر جا مستحسن است و نہ بالعکس ۔

والقول بحسن منہ فی منثورہ ۔ کما لیس بحسن منہ فی منظومہ

در مدح و مذمتِ کلامِ منظوم

بہ تقریب بحث منثور و منظوم لابدے نماید کہ شمۂ از بحثِ مدح و مذمتِ کلام منظوم حوالۂ قلم کردہ آید ۔ تا موجبِ ازدیادِ بصیرت طالبانِ حق گردد بدانکہ قومے از منتصبانِ شرائع و ۔ و یانات بر آں رفتہ اند کہ روایت شعر و حفظ و اشتغال بداں مخالفِ شریعتِ اسلام است و در اثبات دعویٰ بہ تمہید مقدمات واہیہ پرداختہ و حکم بہ منع آں صادر فرمودہ اند لا خیر فی شئے احسنہ اکذبہ و ہم از بعضے

Marfat.com

شعراء ایں شعر نقل مے کنند۔ ؎

شعر دانی چیست دور از دوستاں حیض الرجال
قائلش را خواہ کیواں باش گو خواہ مشتری

وحق آن است کہ از حق دور افتادہ عامۃ الناس را از راہ بردہ اند۔ چہ حکم بہ منع شعر و مذمت آں مبنی بر وجوہ مختلفہ مے تواند بود۔ و وجہے از آں وجوہ۔ مثبت مدعائے ایشاں نیست۔ از انجملہ یکے اینکہ شعر اکثر مشتمل بر معانی سخیفہ و باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب و غیر ذلک می باشد۔ دوم اینکہ شعر کلام موزون است و مجرد موزونیت موجب تبری و تنزہ از آں گردد و آں را عیب گماں برند۔ سوم اینکہ اشتغال بداں کار عبث دانند۔ چہ در تنزیل مذمت آں وارد گشتہ چہارم اینکہ طبع ناموزوں دارند و بہ مقتضائے ؎ النّاس اعداء ما جھلوا۔ آں را منظور ندارند و ہر چند کہ شعر مبنی بر حکمت و موعظت یا تحریض و ترغیب و غیر ذلک باشد چوں آتش در ہیزم تر ہیچ وجہ در ایشاں در نگیرد۔ و بالجملہ استنکاف و استنکار شعر بہر وجہے کہ باشد خلاف عقل سلیم و منافی شرع قویم است۔

درصورت اولیٰ بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلام منظوم را قبیح و مذموم پندارد کلام منثور را نیز قبیح و مذموم قرار دہد۔ زیرا کہ کلام منثور ہم از ہجو و فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگی را بر گویائی فضیلت نہد چہ کلام منثور البتہ از کلام منظوم در کمیت بیشتر است و عامۃ الناس و خواص ایشاں کہ در

Marfat.com

ہمہ عمر شعرے نگفتہ اند از شمارۂ شعرا بیشتر از بیشتر بودہ اند۔ و بالفرض اگر کسے التزام آں نماید کہ بہ تدوینِ ہزل و فحشِ کلام منثور پردازد و آں را بر ہزل و فحش کلام منظوم بہ یک میزان سنجد یقین است کہ ہزل و فحشِ کلام منثور از منظوم بشمارۂ ذراتِ رمل افزوں آید و راوئ شعر بیش از حکایتِ شعر متعہد چیزے نگشتہ و بر حاکی ہیچ وجہ خوردہ نتواں گرفت زیرا کہ از حکایتِ آں بر باطل اقدام نہ نمودہ و نہ بر ایذائے احدے از مسلمانان جسارت کردہ و اگر حکایتِ باطل مطلق ممنوع بودے در کلامِ وحی اباطیلِ کفار منقول نبودے۔ محقق را نظر بہ غرضِ اصلی است نہ بر معنیٔ باطل۔ و ازیں جاست کہ در مثل آوردہ اند کہ نقلِ کفر کفر نہ باشد و علمائے کتاب و سنت در حل غریبِ قرآن و حدیث در ہر قرنے تمسک باشعار عرب نمودہ اند۔ و بر معنی باطل نظر نہ کردہ۔ و از عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اذا قرأتم القران ولا تدرون ما عربیۃ

فابتغوہ فی الشعر فان الشعر دیوان العرب

و در آثار است کہ خواجہ حسن بصری رحمہ اللہ در مواعظ خویش بدیں شعر تمثل مے جست

الیوم عندک دلُّھا وحدیثھا[1]

وغدًا لغیرک کفّھا والمعصم

و در قرونِ اُولیٰ بسیارے از اکابر صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقامِ ضرورت تمسک بہ اشعار کردہ اند۔ چنانچہ بر ماہر علم تاریخ خود ہویدا ست

---

[1] اشارہ است بہ غداری عروس دنیا۔ ۱۲ منہ۔

Marfat.com

وگاہے مقصود ایں بزرگواراں از تمسک بہ شعر امرے باطل نبودہ است۔ وبرعکس
ایں بسا باشد کہ کلمہ حق نقل کردہ آید و مراد ازاں امرے باطل باشد چنانکہ در واقعۂ
یکے از خوارج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ مشہور است۔ و اگر
کسے کلمہ حق را ذریعۂ امر باطل گرداند سامع آں را چگونہ حق خواہد پنداشت۔ ومع ذلک
صاحب ایں رائے فاسد در ثمرات وغایات اشعار یکہ مبنی بر معانی حکمت و موعظت
و زہد و تقویٰ و مکارم اخلاق باشد نظر نکردہ و آنچہ در بعضے از اخبار مثلاً لان یمتلئ
جوف احدکم قیحاً خیر لہ من ان یمتلئ شعراً وارد شدہ۔ آں را بہ حجت پیش
آوردہ و خبر ان من الشعر لحکمۃ را فراموش کردہ۔ بل از فرط جہل بہ منازعت برخاستہ

وہم فرمان عالی حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن
ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند۔ قل وروح القدس معک پس پشت انداختہ و استشہاد
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم واستحسان قصیدۂ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاح
ارزانی فرمودن ردائے رحمت انما بہ کعب نود دلیلے است وافی و برہانے است
شافی بر بطلان رائے مدعی و اگر کسے بہ استیعاب اخبار صحیحہ کہ دریں وارد گشتہ
پردازد حق بر دیدۂ بصیرت او جلوہ گر آید۔ و فقیہ نظر بہ مظنۂ اطناب کلام بر بعضے قناعت
لازم دانست۔

و در صورت ثانیہ مجرد وزن و تقفیہ موجب استحبان شعر نیست۔ زیرا کہ وزن
و تقفیہ بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ ہیچ گونہ مذموم نیست چہ

Marfat.com

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اندکہ الشعر حسنہ حسنٌ وقبیحہ قبیحٌ کما ورد فی الآثارِ پس وزن وقافیہ را در حسن وقبح مدخلے نیست زیراکہ اگر مجرد وزن وقافیہ موجبِ قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سُوَرِ متعددہ بادیدمے آید ودر اکثر مقامات برطبق قواعد عروض موزون افتادہ نیز ہمچنیں حکم کردہ باشیم ۔ والعیاذُ باللہ

اما در صورتِ ثالثہ مدعی را نمے رسد کہ در عبث بودنِ شعر با آیۂ الشعراءُ یتبعھم الغاوُون تشبث نماید ۔ چہ مذمتِ شعراءِ ہزل گو دال بر مذمتِ مطلق شعر نیست زیراکہ اگر چنیں بودے صحت استثنا الا الذین آمنوا وعملوا الصٰلحٰت ہرگز راست نیامدے وآنچہ با آیہ وما علمناہ الشعر ومایبتغی لہٗ تمسک جستہ ودلیل بر ممنوعیتِ شعر آوردہ مقامِ قضائے عجب است کہ مستدل از فہمِ عدمِ استلزامِ دلیل خاص ابطال دعویٰ عام را قاصر ماندہ زیراکہ کلام در مذمتِ مطلق شعر است نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد واگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ وزنگِ تعصب از آئینہ خاطر زودودہ باشد بسہولت تمام بر حکمتِ نابودنِ شاعر حضرتِ رسالت مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ مے تواند بودن ۔ چہ رُتبۂ شاعری دُونِ رُتبۂ نبوت ورسالت است ونبی اللہ خاصتہً حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینشِ او سبحانہ وتعالیٰ است چہ طور عقلِ سلیم جائز دارد کہ در امرِ مبتذل یا افرادِ نوعِ انسانی مساہمت نماید ورجوعِ اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیتِ شعر است بل از جہتِ ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق وتفحصِ وحل غرائب آیات واحادیث وتحقیق

Marfat.com

مفہوم عباراتِ منصوصہ روے دہد۔ وازیں جاست کہ عمر رضی اللہ عنہ در حفظ و روایتِ اشعار جاہلیت تاکید مزید روا داشتے۔ چنانچہ بعضے از مفسرین در تفسیر آیہ او یاخذھم علی تخوف ای تنقص آوردہ اند کہ عمر رضی اللہ عنہ این معنی را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود۔ و بہ ادنیٰ تامل می تواں دانست کہ اگر کسے از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد از تعیینِ مفہومِ کلامِ بلیغ فردے ماند زیرا کہ اعتبارات تراکیب کلام و اسالیبِ ترتیب الفاظ و حقیقتِ استعارات و کیفیت تشبیہات بروجہے کما ینبغی جز بہ وسعتِ نظر دریں علوم اصلا دست ندہد

ع ہر ہوسناکے چہ داند جامِ سنداں باختن

واگر صورت رابعہ مدعی را بر مخالفت و مذمتِ شعر برانگیزد تا بہ مخاصمت بنشیند حقا کہ ناکام برخیزد کما قلتُ ؎

ہر آں کو در ازل کور است کور است دگر صد پیش مائش شمع طور است

و آنچہ براستی نزدیک تر است آن است کہ کسانے کہ از ذوقِ سلیم و طبع مستقیم بہرہ ندارند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجادلہ با ایں و آں بازی کنند از ارباب حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ خواجہ عطار فرماید

؎

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

Marfat.com

شعر چیست؟

شعر را از آغاز آفرینش در فطرتِ آدم زادگاں ودیعت نہادہ اند نتواں گفتن کہ فلاں کس نخستیں کسے است کہ بگفتن شعر متصدی گشتہ۔ چہ ہمچنانکہ جاذبۂ کہربائیہ در ترکیبِ اجسام متنوعہ تعبیہ یافتہ قابلیتِ شعر نیز در فطرتِ انسانی مرکوز است واین حکم نظر بہ نوعِ انسان است نہ نظر بہ افرادِ آں چنانچہ گویند انسان اشرفِ موجودات است ومے بینی کہ ہر فردِ نوعِ انسان اشرفِ موجودات نتواند بود۔ ہمچنیں ہر فردِ انسان ہم شاعر نمے باشد۔ وہمچنانکہ اجسامِ متنوعہ را در جاذبۂ کہربائیہ بریک وزان نیافریدہ اند طبائعِ شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت اند۔ بعضے از محققین گفتہ اند کہ شعر را با مطلق کلام نسبتِ روح است باجسم وعقلاً در تعریفِ حقیقتِ رُوح اعتراف بہ عجز نمودہ اند۔ ہمچنیں اگر گوئیم کہ در تعریفِ شعر قولے کہ حقیقتِ آں را وا نماید بجا نیا آوردہ اند جا دارد وہم گفتہ اند کہ شعر کلامے است موزوں ومقفی کہ بقصد متکلم از وصدور یابد۔ و بر واقفِ فن پوشیدہ نیست کہ ایں تعریفے است بمنزلۂ نقشِ نیم رخ یعنی جانب لفظ را ملحوظ داشتہ جانب معنی را بکلی از دست دادہ اند۔ نعم اہل میزان تا بحدے جانب معنی را نیز ملحوظ داشتہ اند وگفتہ اند کہ شعر قولے است متخیل کہ در نفسِ انسانی بداں

Marfat.com

انبساطے یا انقباضے حادث گردد - و بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر بہ حقیقت شعر طرداً او عکساً صحیح نیست - ایں است تقریر ایرادکہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر عائد کردہ اند -

وما در ردِّ ایں ایرادے گوئیم کہ چہ طور تعریف اصحاب عربیت را ناتمام قرار مے تواں دادن زیرا کہ معرَّف (بالکسر) اگر حدِ تام است لامحالہ بر جنس و فصل مشتمل باشد - پس کلام جنس است و موزوں فصل آں ناتمام چہ گونہ باشد؟ و آنچہ گفتہ اند کہ جانبِ معنی را دریں تعریف ملحوظ نداشتہ اند - غلط است - چہ کلامے کہ متکلم آں را بقصد و ارادہ موزوں مے کند ہر آئینہ معنئ داشتہ باشد - در نفس اثرے بلیغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقتِ اثر برائے شعر ذاتی نیست بل خارج از ماہیت اوست - نعم شخصے نیست کہ اثر را بر کمالِ شعر محمول نتواند کردن - چہ اثر شعر را عرضی است نہ ذاتی و اثر ہمچنانکہ در کلامِ منظوم یافتہ می شود نیز متحقق گردد پس تعریف اصحاب عربیت ناقص نباشد - غایتہ ما فی الباب تواں گفتن کہ در شرح و بسط شعر بر طریق مستشرقین اورپا اطنابے جایز نداشتہ اند - زیرا کہ آنچہ ایشاں در تعریف شعر گفتہ اند آں را بر تعریف منطقی محمول نتواں کردن - و مع ذلک ایشاں باب آنقدر تفصیل آوردہ اند کہ اطلاق شعر منحصر در کلامِ منظوم نمی ماند - بل بر نثر ہم صحیح تواند بود - و یمکن کہ ایں معنی بر مبیار مذاق مغاربہ درست افتد - اما ما ایں را تسلیم نداریم - فیا للعجب کہ بعضے از ہندی نژاداں کہ کاسۂ لیسی مغاربہ را

Marfat.com

مایۂ افتخار و مباہات گماں بردہ اند بہ تقلید کورانہ در تعیینِ حقیقتِ شعر از جائے بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادیٔ دیگر است و تشریح و تفصیل از وادیٔ دیگر۔ گوئی خشتِ مربع را در قالبِ مثلث ریختن ارادہ کردہ اند۔ وہذا کما تری۔

وآنچہ صاحب کتاب المعجم در حقیقتِ شعر آوردہ موید آن است کہ ما گفتیم وہو ہذا۔

"بدآنکہ شعر در اصلِ لغت دانستن است و ادراکِ معانی بحدسِ صائب و اندیشہ و استدلال راست و از روئے اصطلاح سخنے است اندیشیدہ مرتب معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخریں آں بہ یک دیگر مانندہ و دریں حد گفتند سخنے مرتبِ معنوی تا فرق باشد میانِ شعر و ہذیان وکلام نامرتب بے معنی و گفتند موزوں تا فرق باشد میانِ نظم و نثرِ مرتبِ معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد میانِ بیتے ذو مصرعین و میانِ نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد چنانکہ پیش ازیں گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میانِ بیتِ تمام و میانِ مصاریعِ مختلفِ ہر یک بر روی دیگر۔ و گفتند حروف آخرینِ آں بہ یک دیگر مانندہ تا فرق بود میانِ مقفّٰی و غیر مقفّٰی کہ سخنِ بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزوں افتد" انتہی بلفظہ

ومع ذلک اصحاب عربیت در مطاوئ کلام بشرح و بسطے کہ مغاربہ پسندیدہ اند اشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گوید انہ نفثۃ روحانیۃ تمتزج

Marfat.com

باجزاء النّفوس ولا تحس بہ منہا غیر النّفوس الذکیّۃ ؎
یعنی شعر القائے روحانی است کہ باجزائے نفسِ انسانی امتزاج یابد بہ نحویکہ غیر
از نفوسِ پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن - دریں عبارت آنچہ
دریں باب مرغوبِ طبعِ مستشرقین است بروجۂ اجمال ذکر یافتہ وازیں واضح تر
آنکہ بعضے از اجلّۂ ادبا آوردہ اند الشعر قول یصل الی قلب بلا اذن ؎ - یعنی
شعر قولے است کہ در دلِ سامع بے آنکہ از وے دستوری طلبد جا گیرد -

وایں عبارت بلا ریب مفہوم شعر را بر نہجے کہ مستشرقین را بسند باشد
تعیین میدہد - وہم ازیں واضح تر جملہ ایست کہ حجت خصم را بروجہ تبکیت قطع و
وفصل میکند حیث قیل فلو انہم سألوا الحقیقۃ ان تختار لہا مکانا تشرف منہ علی الکون لما اختارت غیر بیت
من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را مختار سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود
تجویز نماید تا از آں جا حقائق موجوداتِ عالم را تماشا کند ہر آئینہ بجز بیتِ شعر
جائے را برائے خود اختیار ننماید - وایں عبارت بہ بانگ دہل ندا مے کند کہ
آنچہ را مستشرقین در صفحاتِ عدیدہ رقم زدہ اند یکے از اصحاب عربیت آں را
در مطاوی کلماتِ متعددہ بیان فرمودہ - طبعے نقاد باید و فکرِ وقاد تا مخدرات عبارت
مسطورہ را بمنصّۂ کراریس جلوہ دہد - واز ہمہ مختصر و جامع تر جملہ ایست مرجاحظ
را کہ از اجلّۂ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعۃ
وضرب من التصویر ؎

Marfat.com

انواعِ نظم

انواعِ مشہورہ نظم کہ پارسیاں در آں شعر موزوں کنند۔ قصیدہ، وغزل، ومثنوی ورباعی است واینہا را نزدِ ایشاں رواجے تمام حاصل است ماصورت ہریک را دریں مقام شرح مے دہیم۔

اما قصیدہ پارۂ از اشعار است کہ نیمۂ دیگر ہر شعر ازاں بر قافیۂ ملتزم باشد۔ الا مطلع کہ ہر دو نیمۂ آں قافیہ داشتہ باشد وآں شعرے است کہ ابتدائے قصیدہ ازاں جا کنند ومصرّع بودنش لازم است ومعنیٔ تصریعش آں است کہ بنائے ہر دو نیمۂ شعر بر قافیہ معلوم کنند وگفتہ اند کہ کم از پانزدہ شعر نہ بود وبخیال مؤلف ایں شرط نظر بہ اکثریت ایں مقدار است نہ نظر بکلّیتِ آں۔ وازیں جہ ست کہ بعضے از ماہرانِ فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ جائز داشتہ اند۔

ودر قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اوّل حسنِ مطلع۔ یعنی مطلعِ قصیدہ باید کہ معنی با دشمت والفاظ پرشوکت داشتہ باشد۔ وبطریق براعۃ الاستہلال بامضمونِ قصیدہ مناسبتے دارد تا اگر

لہ وصاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع کہ مشہور است، ایں معنی کہ گفتہ آمد غلط است وہمچنیں اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع رکن اوّل ہر شعر را رجع رکن اخیر ہر شعر را گویند۔ ۱۲

Marfat.com

مقصود تہنیت باشد از الفاظے کہ شعر از معنی غم واندوہ و مصیبت و بلا باشد بپرہیزد۔ وہمچنیں اگر مقصود تعزیت است از الفاظے کہ متضمن بر معنی شادی و سرور وانبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجملہ در مطلع قصیدہ لفظے مستکرہ و سخنے ناخوش آئندہ نیارد۔ چنانکہ ابو طیب متنبی گفتہ۔ ؎

لِاَخَیْلَ عِنْدَكَ تُهْدِیْهَا وَلَا مَالُ
فَلْیُسْعِدِ النُّطْقُ اِنْ لَمْ تُسْعِدِ الْحَالُ

اگرچہ خطاب باخویشتن مے کند اما سخت ناپسندیدہ باشد مواجہت ممدوح بدیں مطلع کہ نہ خیل داری نہ مال ہمچنیں کمال اصفہانی مطلعے گفتہ است ؎

امیدِ لذتِ عیش از مدار چرخ مدار
کہ در دیار کرم نیست آدمی دیّار

بغایتِ نامیمون مے نماید کہ در اول وہلہ بسمع ممدوح جملہ "امید لذتِ عیش مدار" برساند وچوں دریں قصیدہ استعطاف و ابتدا خواہد کرد چوں تواں گفت ؎

کہ در دیار کرم نیست آدمی دیّار

وہمچنیں است این مطلع ظہیر فاریابی ؎

نباشدت نفسے در سرآں کلہداری . کہ سر بکلبۂ احزان ما فرود آری

مطلعے است خیلے ناخوشگوار و نامیمون و نا تواند نسیب و تشبیب را از

Marfat.com

حدِ مناسب طولِ زیادے ندہد کہ موجبِ ملال مے اُفتد۔

دوم حسنِ تخلص - ہرچند ایراد نسیب و تشبیب در آغازِ قصیدہ لازم نیست اما چوں التزام آں کند چنانکہ معمولِ اساتذۂ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف از آں بمدحِ ممدوح انتقال کند وحق آں است کہ از عہدۂ حسن تخلص بیروں آمدن خالی از دقت وصعوبت نیست۔ ابوطیب متنبی را دریں باب مسلم داشتہ اند مخالص لطیفہ بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بر دیگراں سابق آمدہ -

وصورتِ مستکرہ مخلص آں است کہ از نسیب بمدح بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی در ادراکِ مراد از معشوق بہ ممدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

ے نمے برّم امیدِ وصل زیرا واثقم کز تو
بتوفیقِ شہنشاہی مرادِ خویش بردارم

وچنانکہ عمادی گوید

ے بازم رہاں ز عشوۂ بسیار چوں مرا بادۂ خذا حدیثِ تو بسیار میرود

چہ قدر رکیک است کہ ہیچ از انبساطِ نفس ونشاطِ خاطر کہ لازم ایں مقام است باخود ندارد۔

سوم مدح وہجا - باید کہ در بیانِ اوصاف از قبیلِ مدح باشد یا ہجا چنداں غلو نکند کہ بحدِ استحالت عقلی یا ترکِ ادب شرعی برسد وچیزے کہ ممدوح باخود ندارد

Marfat.com

بدو نسبت نکند۔ و دریں باب بسیارے از اساتذۂ فن از جائے بجائے رسیدہ سررشتہ اعتدال را از دست دادہ اند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر فنا درِ ہستی بگِل براند اید
تراچہ باک نہ ذات تو مستعد فناست

مبالغہ ایست کہ بصراحت بر کذبِ قائل ندا میکند و ہم مشتمل بر ضعفِ تالیف است اگر مصرع ثانی چنیں مے گفت ع

تراچہ باک کہ ذاتت نہ مستعدِ فناست

حرف نفی و کاف علت بر جائے خود قرار مے یافت و باز مے گوید ؎

اگر بقا نبود در جہاں تراچہ زیاں
بقا بذاتِ تو باقی نہ ذات تو بہ بقاست

دریں شعر غلوے جائز داشتہ کہ بصراحت بر کذبِ قائل آں ندا مے کند و چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است ؎

شراب حاضر و دلبر ندیم و من مخمور
چرا نشستہ ام از عشرت و طرب مہجور

تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ؎

خدائیگاں شریعت بزرگ سیف الدین
کہ جہل گشت بہ سیف زباں او مقہور
پناہ ملتِ عبدالعزیز آنکہ شد است
ز عزّ بارگہش حظِ ہر ہنر موفور

کسے را کہ خدائیگان شریعت و پناہِ ملّت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب و مستی و سبو لائق نہ باشد۔

Marfat.com

صاحب کتاب المعجم بر شعر محمدؐ بن عبدالرزاق ؎

کفر است وگرنہ دستِ جود او　　لا از سرِ لا الہ بر گیرد

وقتے گرفتہ وگفتہ کہ چوں نفیِ ایں لا بجود و بخل تعلقے ندارد و مبالغتے زشت است و مدح قاصر۔ و در کلمۂ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست وچوں گفت دستِ جودِ او معنی آنگاہ درست بودے کہ در نفی آں اثباتِ جودے متصور بودے۔ و ایں قسم اطلاقات خود نزدیکِ ارباب براعت ناپسندیدہ است۔

فقیر مؤلف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ ایں بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با جود و بخل تعلقے ندارد۔ مگر شعرِ فرزدق را کہ در مدح امام علی۔ زین العابدین بن حسین رضی اللہ عنہما گفتہ با آں سعت اطلاعے بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساختہ حیث قال۔

مَا قَالَ لَا قَطُّ اِلَّا فِی تَشَهُّدِهٖ　　لَوْلَا التَّشَهُّدُ كَانَتْ لَاءُهٗ نَعَمْ

وہمیں معنی را یکے از شعراء در پارسی موزوں نمودہ ؎

نرفتہ لا بزبانِ مبارکش ہرگز
مگر بہ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه

بر ارباب معنی مخفی نیست کہ مقصدِ شاعر نہ آں است کہ اگر لا از سر لا الہ الا اللہ محو کند اثباتِ جودِ ممدوح از آں لازم آید بل معنی آں است کہ در زمانِ ممدوح حرف لا کہ برائے نفی چیزے است وجودے ندارد تا غائتے کہ سائلاں را در

Marfat.com

جوابِ سوال بجز نعم کہ کلمہ ایجاب است چیزے نگویند۔ زیرا کہ لاگفتن مُشعر است
از ردّ سوالِ سائلاں۔ وردّ سوال بالعموم دلیلِ بخل و امساک است کہ منافی
جود و کرم است وچوں نفی در تشہّد ہم موجود است وجُودِ ممدوح مقتضی نفی نسبت
واگرچہ در غیر مقامِ جود باشد بنا بریں اگر ہیچ کفر نبود ے از سرِ کلمہ شہادت حرفِ نفی
را محو ساختے وایں نوع مبالغتے در کلامِ اساتذہ یافتہ می شود۔ ملا ظہوری در شعر
دوم در مدح ابراہیم عادل شاہ آوردہ۔

"در تیر باراں فاختہ زد بہ سپرے پرند تا از گرانی عطا شاہیں میزاں صورتِ
لا برنیارد"۔

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استعفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائر
پیشینیاں را بروجہ لطیف ذکر کند و حدادب را ملحوظ دارد و چیزیکہ مرتکب آں
شدہ باشد از اعتراف بداں صراحتًا انکار ننماید۔ نابغہ ذبیانی را در بابِ اعتذاریات
مسلم داشتہ اند۔

واگر لب بہ شفاعتِ شخصے یا قومے بکشاید در اظہارِ سوابقِ حقوقِ خدمات
سعی نمودہ در استرحام مبالغہ نماید۔ وچناں وانماید کہ عفو جرائم و تربیت دوستانِ
قدیم از اخلاقِ اکابر ملوکِ نامدار است۔

واگر مطلوب نہی از منکرات و مناہی باشد باید کہ بر سبیلِ حکایتے از غیر
نتائج قبیحہ آں را در مطاوئ ذکرِ محامد و محاسن وانماید۔ و بہ طرفہ بہت و بیت

Marfat.com

متوجہ سازد۔

حسن طلب نباید کہ در استعطاف و اجتداء ترکِ ادبے کہ از آداب شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایتِ ادب در جملہ ابواب لازم باشد و بہ اظہارِ فضائل و کمالاتِ خود بروئے حقے برطریقِ محجوب ثابت نکند۔ بل دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ و اگر بضرورت حاجت افتد بسبیلِ کنایت ادا نماید و در آں ہم از الفاظے کہ مشعر از اقتراح و الحاح باشد اجتناب واجب داند۔

وہجا اگرچہ در ہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسّان رضی اللہ عنہ مشرکین را ہجو میگفتند و در مواجہت پیغمبرِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم مے خواندند۔ اما چوں مبنی بر امور دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادۂ حق گوئی انحراف نورزد۔ و از ذکرِ فواحش کہ بہر حال منافیٔ اخلاق است خود را دور دارد۔

حسن مقطع دنبالۂ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سرانجام دہد تا معنیٔ کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند اثرِ نیک از آں در دلہا باقی ماند۔ و اگر بدعا پردازد باید کہ در طلبِ چیزے برائے ممدوح مبالغہ دور از قیاس را جائز نشمرد۔ چنانکہ رسمِ بعضے از چگامہ سرایانِ متاخرین است۔ و بالجملہ ادغلوّے معنی کہ عقلاء آں را مستحسن نشمارند محترز باشد ❊

Marfat.com

غزل

غزل راچوں قصیدہ مطلع ضروری است۔ وبایدکہ زائد از پانزدہ بیت نیارد۔ وابیات غزل راسلسلۂ کلام مربوط نمے باشد وہر چند بنائے غزل بر ذکرِ لوازم عشق ومحبّت نہادہ اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند۔ وبہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ادبیاتِ فارسی زبان از آں بہرۂ عظیم دارد۔

متقدمین در غزل شیوۂ پسندیدہ وروشے سادہ دارند۔ وگردِ تکلفاتِ بارد نمے گردند۔ ومتاخرین از ہر گونہ محسناتِ لفظیہ در غزل بکار بردہ اند۔ وہر چند ایشاں در اختراعِ تشبیہات نادرہ واستعاراتِ لطیفہ شگرفیہا بروئے روز آوردہ اند۔ اما تاخر وانفعالے کہ در غزلِ متقدمین مے بینی در کلام متاخرین نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بہ تبعیت نمے آید۔ وآغاز متمثل بروجہِ حسن تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند۔ وہر چند بظاہر دلکشے مے نماید اما چوں مبنی بر ادعائے محض مے باشد بحجت نمے ارزد وبیشتر نظیر کلیم وصائب وغنی کشمیری ومیرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند۔ وسعدی وخسرو وحافظ غزل را بہ شیوہ دلنشیں وروش گزیں گفتہ اند۔ بوشیرۂ خواجہ حافظ کہ غزلش را قبول عام دست دادہ کہ دیگراں را میسّر نیامدہ۔ کما قلتُ ؎

Marfat.com

بسحاکِ خطۂ شیراز اے صبا چو رسی — بسوئے تربتِ حافظ بزن دو سہ گامے
بگو ز روحیٔ ہندی کہ اے امامِ غزل — یکے بچم کہ غزل را نماند جز نامے

بسیارے از لفظ پرستاں نظیری را در غزل بر اوجِ فلک نشاندہ اند و ندانستہ اند کہ بہ تطبیعِ راہ مے رود نہ بہ طبع چنانکہ بہ تتبعِ حافظ در مطلع اولین غزل مے گوید

اذا ما شئت ان تحیی حیاۃً حلوۃ الحیا — برسوائی برآور سرِ ز مستوری بروں نہ یا

مولف گوید حیاۃً حلوۃ الحیا ترکیبے است کہ معنیٔ ندارد۔ و حافظ شعرِ یزید ابن معاویہ۔

انا المسموم ما عندی بتریاق ولا راقی — ادرکاساً و ناولہا الایا ایہا الساقی

را بہ نحوے تضمین نمودہ کہ با مصرعِ خودش ربطِ جسم و جان پیدا کردہ۔ و بالجملہ سلاست و غدوبت کہ مدارِ قبولِ عام بر آن است در غزل نظیری مفقود است و اغلاق و ابہام در اکثرِ اشعارِ او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوانِ نظیری بازائے این دو شعرِ حافظ

صبحدم مرغِ چمن با گلِ نوخاستہ گفت — ناز کم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شگفت
گل بخندید کہ از راست نرنجیم ولے — ہیچ عاشق سخنِ تلخ بہ معشوق نگفت

شعرے یافتہ مے شود۔ و یا مطلع از غزلے دربرابرِ این مطلع دارد؟

غلامِ نرگسِ مستِ تو تاجدار انند — خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیار انند

Marfat.com

چشم ولب را ازیں بہتر ستودن سحر را با اعجاز در یک میزان سنجیدن است
آگاہ باش کہ این مطلع در نعت است و بزعم فقیر بہتر ازیں مطلع در نعت کسے
از فحول اساتذہ نیاوردہ -

بالجملہ غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ و عذوبت و دلنشینی ترکیب
و تناسب ترتیب و ندرت تشبیہ و لطافت استعارہ و تا توانی از اغلاق و ابہام
و تعقید و حشو قبیح اجتناب ورزد بہ نہجے کہ بمجرد استماع معنی شعر حلقہ اثر بر در
دلہا کوبد - زیرا کہ مقصود از غزل ترویح خاطر و خوشامد نفس است - و اگر در حل آں
بمزید تفکر و تامل ضرورت افتد چنانکہ ہندیاں اشکال و اغلاق معنی را بر کمال طبع
قائلش محمول کنند آں را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تعمیہ باید دانست
و ہم باید بنائے غزل بر وزنِ خوش و مطبوع و الفاظ غرب سلیس و معانی را ئق مروق
نہد و از کلماتِ مستکرہ و خشن احتراز واجب داند - کما ذہب الیہ محمد بن قیس
الرازی صاحب کتاب المعجم -

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آں بر ابیات مفردہ مستقلہ نہادہ اند
و در جملہ آنہا تصریع لازم و آں را مزدوج نیز گویند - و نسبت بہ قصیدہ و
غزل سہولتے دارد و ایں نوع مخصوص بزبانِ پارسی است و در تازی نشانے

Marfat.com

ندارد و بعضے از مولّدین بہ تقلید عجمیاں در تازی ہم کم کم دریں نوع بہ تکلّف شعر گفتہ اند - اما چنداں دلکش نیفتادہ و ایں ہمچناں است کہ بعضے از اہلِ عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجارِ مغار بہ طرح نظمے انداختہ اند کہ از قید اوزانِ متعارفہ و روی و قافیہ بکلی عاری مے باشد بمذاقِ ما مشارقہ خوش نمے آید -

و بنائے مثنوی بر اوزانِ مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر تقارب و ہزج و رمل و سریع مے گفتہ اند - رزم را بابحرِ تقارب و عشق و محبّت را بابحرِ ہزج و تصوف را بابحرِ ہزج و رمل خاصّۃً مناسبتے است کہ بابحور دیگر نیست و دریں بحور ہم غیر از مسدس الارکان نیاوردہ اند -

باید کہ سررشتہ ترکیب سلیس و سہل الفہم و رنگینیٔ معنی کہ بیشتر از لطافت تشبیہ و استعارہ مے خیزد از دست ندہد - و نگذارد کہ الفاظ رزم را بالفاظ بزم و بالعکس خلط دہد - زیرا کہ میانِ الفاظ ہر موضوع امتیاز بیّن است و اکثر تذکرہ نویساں بر آنند کہ داستانِ رزم بہتر از حکیم فردوسی و افسانہ عشق و محبّت بہتر از شیخ نظامی و دیگرے را دست ندادہ و ایں قول بہ راستی نزدیک تر است -

رباعی

در اوائل ایں را ترانہ و دوبیتی مے گفتند و مقصور است بر دو بیت و بس

Marfat.com

بیت اوّل باید کہ مُصرّع باشد وثانی گاہے مصرّع وگاہے غیر مصرّع وہر دو بیت متحد القافیہ مے آرند ومخصوص است بہ بحرِ ہزج مزاحف اخرب و اخرم کہ زائد از بست وچہار وزن نیست چنانکہ عروضیاں شرح دادہ اند۔ ورباعی موضوع است برائے ہر گونہ معانی حکمت ودانش وتصوف ومدح وہجا وغیر ذلک ومصرع چہارم باید کہ قوتِ زائد داشتہ باشد۔ وبالجملہ رباعی عجب چیزے است واکثر اساتذہ دریں میدان سمند طبع را جولاں دادہ اند۔ اما حکیم عمر خیام و سلطان ابوسعید ابوالخیر بر دیگراں سابق آمدہ اند۔

وصاحبِ کتاب المعجم گفتہ کہ بحکم آنکہ بنائے آں بر دو بیت بیش نیست باید کہ ترکیبِ اجزائے آں درست وقوافی متمکن والفاظِ غرب ومعانی لطیف باشد واز کلماتِ حشو وتجنیسات متکرر وتقدیم وتاخیرِ ناخوش خالی بود۔ واگر با آں چیزے از صناعاتِ مستحسن ومستبدعات مطبوع چوں مطابقۂ لطیف وتشبیہِ درست واستعارۂ پاکیزہ وتقابلِ موزوں وایہامے شیریں یا ربودنیکو تر آید۔

اقسامِ نظم جز ایں چہار کہ مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجملہ قطعہ است و آں بعینہ قصیدہ مے باشد وفرق میانِ ہر دو در بیتِ اوّلین است اگر مُصرّع باشد قصیدہ گویند ورنہ قطعہ۔

ومسمّط۔ آں است کہ بنائے ابیاتِ قصیدہ بر پنج مصرعے متفق القوافی باشد ومصرع ششم را قافیہ مختلفِ قوافی اوّل آرند۔ منوچہری گوید ؎

Marfat.com

خیزید خزاں آرید کہ ہنگام خزاں است　　بادِ خنک از جانبِ خوارزم وزاں است
آں برگ رزاں ہیں کہ بر آں شاخ رزاں است　　گوئی کہ یکے پیرہن رنگ رزاں است
دہقاں بہ تعجب سر انگشت گزاں است　　کاندر چمن و باغ نہ گل ماند نہ گلزار

وترجیع بند۔ وآں مجموعۂ اشعار است چوں غزل کہ شعرِ اوّلین ہر بند آں مصرّع باشد وقافیہ اش غیر قوافی ہر بند آرند۔

ترکیب بند۔ ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے کہ در پایانِ ہر بند آید مکرر نہ باشد بل ہر یک جداگانہ ومستقل باشد درقافیہ وردی وایں کثیر الاستعمال است۔

ودر ہمہ انواعِ نظم بر تصنیف کار بند باشد وآں برقرارے کہ صاحب المعجم گفتہ آں است کہ بنائے شعر بر وزن خوش ولفظ شیریں وعبارتِ متین وقوافیٔ درست وترکیبِ سہل ومعانیٔ لطیف نہد۔ چنانکہ با فہام نزدیک باشد ودر ادراک واستخراج آں باندیشہ بسیار وامعانِ فکر احتیاج نیفتد واز استعاراتِ بعید ومجازاتِ شاذ وتشبیہاتِ کاذب وتجنیسات متکرر خالی باشد وہر بیت در لفظ ومعنی نفس خود قائم بود۔ وجز از روئے معانی وتنسیق کلام بدیگرے محتاج وبآں موقوف نباشد۔ والفاظ وقوافی در مواضع خویش متمکن باشد وجملہ قصیدہ یک طرز ویک شیوہ بود۔ وعبارت گاہ بلند وگاہ پست نہ شود۔ ومعانی گاہ متسق وگاہ مضطرب نگردد۔ ومجاورتِ الفاظ ویافتِ آں با یک دیگر مرعی باشد واز

Marfat.com

غرائب الفاظ و مہجوراتِ لغت فرس در آں مستعمل نباشد بلکہ از صحیح و مشہور لغتِ دری و مستعملاتِ الفاظ عربی کہ در محاورات و مراسلاتِ پارسی گویانِ فاضل متداول باشد مرکب بود۔

ارشاداتے چند در شعرِ دلکش

بعد از آنکہ قاری بر حقیقتِ فصاحت و بلاغت و ماہیتِ تشبیہ و استعارہ و ایراد محسناتِ لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازنۂ شعرِ دلکش بروئے دشوار نخواہد بود اما میدانی کہ علم شئی مستلزم عمل بداں نمے باشد۔ شعر نیکو گفتن نتیجۂ استقامتِ طبع و موزونیتِ آن است چنانکہ سابقاً ذکر آں رفتہ اما شعر فہمیدن موقوف بر سلامتِ ذوق و مزاولتِ کلام اساتذۂ فن است و چوں بابِ موازنہ بین الکلامین اہم مقاصد ایں کتاب است۔ بنا بریں ارشاداتے چند در بابِ شعر و شاعری ایراد میرود تا دریں معنی طالب را وقتے رو ندہد۔ دریں موضوع آنچہ مؤلف می خواست اکثرے آں را صاحبِ کتاب المعجم بروجہ احسن بسلکِ تحریر آورد فقیر ہماں را بسند شمردہ فاضل مؤلف می گوید

"بدانکہ شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے کہ بے آں ہیچ کس را لقب شاعری نہ زیبد و بر ہیچ شعر نام نیک درست نیاید [illegible]

Marfat.com

شعر کلماتِ صحیح و الفاظِ عذب و عبارات بلیغ و معانیٔ لطیف است که چون
در قالبِ اوزان مقبول ریزند و در سلکِ ابیاتِ مطبوع کشند۔ آں را
شعرِ نیک خوانند۔ و تمامِ صنع جز باستکمالِ ادواتِ آں دست ندہد و کمالِ
شخص بے سلامت اعضاء و ابعاضِ آں صورت نہ بندد۔ و اما مقدماتِ
شاعری آں است کہ مرد بر مفرداتِ لغتے کہ بر آں شعر خواہد گفت وقوف یابد
و اقسامِ ترکیباتِ صحیح و فاسدِ آں را مستحضر شود۔ و مذاہبِ شعراء مفلق و امرائے
کلام در تاسیسِ مبانیٔ شعر و سلوکِ مناہج نظم بشناسد و سنت و طریقتِ الشاں
در نعوت و صفات و درجاتِ مخاطبات و فنونِ تعریضات و تصریحات و قوانینِ
تشبیہات و تجنیسات و قواعدِ مطابقات و مغالطات و وجوہِ مجازات و
استعارات و سائرِ مصنوعاتِ کلامی بداند۔ و بر طرفے از حکم و امثال و شطرے
از تواریخِ احوالِ ملوکِ متقدم و حکمائے سابق واقف گردد۔ و معانیٔ لطیف
از ضعیف فرق کند و بر حسنِ مطلع و لطفِ مقطع ہر شعر مطّلع شود۔ تا ہر معنی را در
کسوتِ عبارتِ لائق بر منصّۂ نظم نشاند و در سردِ سخن از معانیٔ سرد و تشبیہاتِ
کاذب و اشاراتِ مجہول و ایماآتِ مشکل و ایہاماتِ ناخوش و تجنیساتِ متکرر
و اوصافِ غریب و استعاراتِ بعید و مجازاتِ نادرست و تکلفاتِ ثقیل و
تقدیم و تاخیراتِ نادلپسند مجتنب باشد۔ و در ہمہ ابواب از قدرِ حاجت طرفین
(افراط و تفریط) بیروں نرود و از مالا بدّ نہ کاہد و در مالا یعنی نیفزاید۔ و پیش

Marfat.com

ازآنکه درنظمِ شعر شروع کند و بدعویٔ شاعری میاں دربندد اول مختصرے در علم عروض وقوافی برخواند تا بر بحورِ قدیم وحدیث واقف شود و اوزانِ خوش از ناخوش فرق کند - ویجوز ولا یجوز از احیف بداند و صحیح ابیات از سقیم بشناسد وقوافیٔ اصلی از معمول تمیز کند وآنگاه سرمایۂ نیک از گفتہائے مطبوع ومصنوعِ استادانِ این صنعت وپاکیزہ گویان این فن بدست آرد واز قصائد ومقطعاتِ درست ترکیبِ عذب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیریں مخلص از دواوین مشہور ومعروف واشعار مستعذب مستحسن درفنونِ مختلف وانواعِ متفرق طرفے تمام یادگیرد وجوامعِ ہمت برمطالعہ ومذاکرۂ آں گمارد - وبہ بحث واستقرار بروقائق وحقائق مصنوعات آں واقف گردد - تا آں معانیٔ دردلِ اورسوخ یابد - وآں الفاظ در ذہن او قرار گیرد - وآں عبارات ملکۂ زبانِ او شود ومجموعِ آں مادۂ طبع ومایۂ خاطر او گردد - پس چوں قریحتِ او درکار آید وسکرِ[1] طبع او کشادہ شود فوائد آں اشعار روئے نماید ونتائجِ آں محفوظات پدید آید - آنگاہ شعر او چوں چشمۂ زلال باشد کہ مدد از رودہائے بزرگ وجوہائے عمیق دارد وچوں معجونِ خوشبو آید - کہ روائح آں مشام [illegible] معطّر گرداند وکس بر اخلاط آں واقف نہ شود وباید کہ چوں ابتدا [illegible] کند وآغازِ نظمے نہد نخست نثرِ آں راپیش خاطر آید ومعانیٔ آں برصحیفۂ دل

[1] بندے کہ برائے منع آب سیل برآرند - ۱۲

Marfat.com

نگارد و الفاظے لائق آں معانی ترتیب دہد و وزنِ موافق آں اختیار کند
و از قوافی آنچہ ممکن گردد و خاطر بداں مسامحت کند بر ورقے نویسد و ہر چہ
ازاں سہل و درست باشد و در آں وزن جائگیر و متمکن آید انتخاب کند
و شائگاں و مہمول را بداں راہ نہ دہد و در نظم ابیات بہ سیاقت سخن و ترتیب
معانی التفات نہ نماید تا جملہ قصیدہ را بر سبیلِ سودہ تعلیق زند و کیف ما
اتفق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد کہ قافیتے در معنی بکار بردہ باشد
و بیتے مشغول کردہ بعد ازاں معنی بہتر رو نماید و بیتے ازاں عذب تر
دست دہد و ازاں قافیت دریں بیت متمکن تر آید - نقل کند - پس اگر بہ
بیت اوّل حاجت باشد آں را قافیت دیگر طلبد - و گرنہ ترکِ
آں آرد و چوں ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جملہ را مرۃً بعد اخریٰ
از سرِ اتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آں مبالغت نماید و میان ابیات تلفیق کند و ہر
یک را بموضعِ خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آں زائل گرداند تا معانی
از یک دیگر گسستہ نہ شود - و ابیات از یک دیگر بیگانہ نہ نماید - و بہ ہمہ
وجوہ توافق ابیات و مصاریع و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد - چہ بسیار
باشد کہ دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راہ معنی متناسب نیاید و بداں
سبب رونق شعر باطل گردد - چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

در جامِ اوست پشمۂ حیواں ازاں کزو دین سرفراز و قاعدۂ ملک محکم است

Marfat.com

مصرعِ اوّل لائق دوم نیست و ایں معنیٔ در رُباعیات بیشتر اُفتد کہ شاعر را معنیٔ خوش در خاطر آید و بیشتر چناں بود کہ آں را بیت آخر سازد۔ پس اُولیٰ بداں الحاق کند و در آں از تناسبِ لفظ و تجاذبِ معنی غافل باشد۔ چنانکہ رضی نیشاپوری گفتہ است۔ ؎

ہر دم ز تو دل بادمِ سردے بود است — وز جامِ تو جُرعۂ دُردے بود است
معذورم اگر دردِ سرِ دادم از انک — آں دردِ سرم از سرِ دردے بود است

کہ نخست بیتِ آخریں گفتہ است و انگاہ بیتِ اوّل را بداں الحاق کردہ و مصرعِ دوم از بیتِ اوّل لائق معنی بیت نیفتادہ است و عطفِ آں بر مصرعِ اوّل نیکو نیامدہ۔ و در قوافی اُولیٰ چناں باشد کہ تعیین آں بر معنی مقدم دارد۔ پس معنی را بداں الحاق کند و بر آں نبدد تا متمکن آید و ہیچ کس را تغیّر آں ممکن نگردد۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

دوش با آسماں ہمے گفتم — بر سبیلِ سوالِ مطلب اے[1]
کہ مدارِ حیاتِ عالم کیست — روے سوئے تو کرد و گفتا بے
گفتم ایں را دلیل باید گفت — ہیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است و حق ہمے گوید — ومن الماءِ کل شیٔ حے

و ہیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بدیگرے مناسب تبدیل نتواند کرد۔ و

[1] ای کہ در عربی برائے استفہام آمد۔ ۱۲

Marfat.com

اگر نظم ابتدا کند و انگاه قافیہ را بر آں ببندد روا بود کہ چناں ممکن نیاید و تغیر و تبدیل آں ممکن بود - چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

سودائے تو تا در سر من ساخت مقر غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر
اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست جز آرزوئے روئے تو اے زیبا خور

واگر کسے خواہد کہ ایں قوافی بدیگرے خوشتر از آں تبدیل کند تواند چنانکہ گوید -

سودائے تو تا در سرِ من ساخت قرار غمہائے تو از تنم برآورد دمار
اکنوں در دل آرزوئے ہیچم نیست جز آرزوئے روئے تو اے زیبا یار

وہمچنیں باید کہ در الفاظ و معانیٔ ہر بیت دقائقِ تنوق[1] بجا آرد تا اگر لفظے رکیک افتد عذرے بجائے آں نہد و اگر معنی فاخر یا بد تمام کند و دریں باب چوں نقاش چیرہ دست باشد کہ در تقاسیمِ نقوش و تداویرِ شاخ و برگہا ہر گلے برطرفے نشاند و ہر شاخ بسوئے بیروں برود در رنگ آمیزیٔ ہر صبغ جائے خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد - آنجا کہ رنگِ سیر آید نیم سیر صرف نکند و آنجا کہ صبغ روشن باید تاریک بکار نبرد - چوں جوہری استاد باشد کہ بہ حسن تالیف و تناسب ترکیبِ رونقِ عقدِ خویش بیفزاید - و بہ تفاوتِ تلفیق و بے ترتیبیٔ نظم آبِ مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانینِ سخن و اسالیبِ شعر چوں نسیب و

[1] آراستگی کردن در کار ۱۲ ام

Marfat.com

تشبیب و مدح و ذمّ و آفرین و نفرین و شکر و شکایت و قصّه و حکایت و سوال و
جواب و عتاب و استعتاب و تمنّع و تواضع و تأبّی و تسامح و ذکرِ دیار و رسوم
و وصفِ آسمان و نجوم و صفت ازہار و انہار و شرحِ ریاح و امطار۔ و تشبیہِ
لیل و نہار و نعتِ اسپ و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فنِ تہانی و
تغازی از طریق افاضل شعراء و اشاعر فضلاء عدول نہ نماید و در نقل از معنی بمعنی
و تحویل از فنے بفنے خروجِ لطیف و شروعِ مستحسن واجب داند و در رعایتِ
درجاتِ مخاطبات و وجوہِ مدائح باقصی الامکان بکوشد ملوک و سلاطین را
جز با وصافِ پادشاہانہ چنانکہ در فصلِ اغراق بیان کردہ آمدست نہ ستاید و وزراء
و امراء را بہ عوائدِ تیغ و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علماء را بہ شرفِ حسب
و طہارتِ نسب و وفورِ فضل و غزارتِ علم و نزاہتِ عرض و نباہتِ قدر
ستاید۔ زہاد و عباد را بہ تبتل و انابت و توجہِ حضرتِ عزّت صفت کند۔ اوساط
الناس را بمراتبِ نازلِ عوام فرونیارد۔ عوام را از پایہِ خویش بسیار بر
نگذراند۔ خطاب ہر یک فراخورِ منصب و لائق مرتبت او کند و ہر معنی را در زیِّ
لفظِ مطابق و لباسِ عبارتِ موافق بیرون آرد۔ چہ کسوتِ عبارات متعدد
است۔ و صورِ معانی مختلف و ہمچنانکہ زنِ صاحبِ جمال در لعبتے بلباسِ
خوب تر نماید و کنیزک بیش بہا در بعضے معارض خریدار گیر تر آید۔ ہر معنی
را الفاظے بود کہ در آں مقبول تر افتد و عبارتے باشد کہ بداں

لہ مخصوص بہ شعرائے عرب است

Marfat.com

لطیف ترنماید و دریں باب نظم و نثر کیسان است - و سخن موزون و ناموزون
برابر چنانکه گویند "یکے از خلفاء قاہر عاملے بشہرے فرستاد و او را در تیمار داشت
شخصے از معارفِ آں ولایت وصیت فرمود و در آں مبالغتِ تمام نمود عامل
بموجب فرمانِ دیوانِ عزیز آں شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس
او بعضے از ضیاعِ آں مملکتِ برسبیلِ عمل بردے نوشت و تحصیل طرفے از
اموالِ خزانہ بوے باز گذاشت - پس بہ سعایت شریراں و نمیمۂ بدگویاں
خاطرِ عامل از وے آزردہ گشت - و وحشتے از جانبین پدید آمد و آں شخص بوقعتِ
استظہار یکہ بعنایتِ دیوان داشت بداں التفات نہ نمود و آں را وزنے
ننہاد - تا بہ مرورِ ایام آں آزار کینہ تمام شد - و عداوت بزرگ گشت عامل
آں شغل از وے فرو گشود و در محاسبتِ او مناقشتِ بیش آورد - روزے
آں معروف بہ عامل در محاکمات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیرِ
او اشارت کرد - از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب روان
گشت و ازاں ضرباتِ مختلف یکے بر مقتلِ او آمد - در حال جان تسلیم کرد عامل
از کردہ پشیمان گشت و از خشمِ دیوان اندیشہ مند شد و زرہا در خرج انداخت
و بہ قرابینِ خلیفہ التجا ساخت و دستِ تضرع در دامنِ مقربانِ حضرت زد و
بہر یک از ایشاں چیزے نوشت تا باشد کہ یکے از ایشاں بوجہ جمیل آں
حال بمقامِ عرض رساند و عذرِ او در آں اقدامِ قدیم کند و غرامت آں جریمت

Marfat.com

را بر مال قرار دہد۔ و بعقوبتِ غضبِ دیوانِ عزیز ما خود نگردد۔ ہیچ آفریدہ را یارائے آں نہ دید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و ہمگناں متفق بودند کہ اگر ایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرماں دہد و ہیچ کس را مجالِ شفاعت نہ باشد۔ عامل دبیرے فاضل و صاحب سخنے کامل داشت چوں قلق و اضطراب او بدید و عجز و اضطرار او مشاہدہ کرد گفت مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و ایں حادثہ را چندیں عظم نہ باید نہاد کہ در اثنائے خدمتے کہ بدیوان نویسیم و در خلالِ تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ ایں حال را کسوتِ عبارتے پوشانم و غرض ایں واقعہ بر وجہے در قلم آرم کہ بر تو ہیچ وجہ تاں نباشد و در استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف و تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم برداشت و مصالح کہ بود باز نمود۔ چوں سیاقت سخن بدیں حکایت رسید و گفت

اما فلانٌ فائتمنتہٗ فاستخونتہٗ فادنتہٗ فوانق الادبُ الاجلَ

یعنی حالِ فلاں معروف چناں بود کہ او را امین بعضے از اموالِ دیوان سلطنتم۔ خائن یافتم ادبش کردم تا دیبِ من باجل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب بحضرت رسید و آں حال محلِ عرض یافت لذتِ بلاغتِ ایں عبارت لطفِ موقع ایں عذر نگذاشت کہ بہیچ وجہ نائرہ غضبے در باطنِ خلیفہ اشتعال پذیرد۔ یا تغیرِ خاطرے بضمیر او راہ یابد۔ عامل سرآزاد از آں ورطہ بیروں آمد۔ و رائگاں از آں خطر خلاص یافت و در شعر ازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک

Marfat.com

بیت عظائم امور ساختہ شدہ است و رقابِ عقول در ربقۂ تسخیر آمدہ - و ضغائن موروث بمودت و محبت مبدّل شدہ و برعکس بسے بودہ است کہ یک بیت موجب اثارتِ فتنہاے بزرگ شدہ است و سبب اراقتِ خونہائے خطیر گشتہ - چنانکہ شاعر گفتہ است ؎

بہ بیتے شود مردِ با کینہ نرم | بجوشد بہ بیتے دگر خون ز تن
بسا دل کہ گشت از پئے شعر رام | بسا سر کہ ببرید نظمِ سخن

تخلص

بدانکہ تخلص از اختراعاتِ شعراء عجم است اہلِ عرب بداں آشنا نبودہ و ایرادِ تخلص در ہمہ اقسامِ نظم فارسی مطرد است بطریق جواز اما در مقطع غزل تا بحدے متعارف شدہ کہ حکمِ وجوب پیدا کردہ گوئی نظر بذات غزل بمنزلہ لازم بیّن قرار یافتہ کہ انحراف ازاں جائز نیست و وجہ اختیارِ تخلص غالباً مبنی است بر ضرورتِ ایجاز کہ لازمِ کلامِ بلیغ است زیرا کہ ایرادِ نامِ شاعر سالماً در کلامِ شعر بسا باشد کہ در بحرے مخصوص موزون و موافقِ طبع سلیم نمے افتد بل بغایت زشت مے نماید و اختیارِ تخلص مشعر از مناسبتے است کہ شاعر آں را بداں مناسبت بر خود مے گیرد - بعضے بمناسبتِ ملوک سلاطین و بعضے بمناسبتِ وطن

Marfat.com

مالوف و بعضے بمناسبتِ کیفیاتِ نفسانیہ و بعضے بمناسبت حرفت و فن کہ بداں اشتغال داشتہ باشند و غیر ذلک تخلص مے نمایند۔ اما تخلص باید کہ ما امکن مختصر باشد و از مصطلحات و محاوراتِ لوطیاں و از جنسِ موضوعات سوقیاں نباشد و اگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاول باشد۔

ما گفتہ ایم کہ اہلِ عرب با تخلص آشنا نبودہ اند۔ بل ایشاں بالقب و کنیت شہرت مے یافتند۔ و کنیت اسمے است مشتمل بر اضافتِ لفظ اب و ام و ابن و اہلِ عجم را ازاں بہرہ نہ۔ و آنچہ بعضے از اکابرِ عجم در کتبِ سیر و تواریخ با کنیت شہرت دارند بہ تتبع اہلِ عرب است کہ عنانِ دولتِ اہلِ عجم بکفِ کفایت ایشاں مفوض بودہ است والناس علی دین ملوکھم و ایں بعینہٖ ہمچناں است کہ در روزگارِ ما مشاہدہ میرود از حالِ مقلدین اہلِ اوربا کہ نامہائے خود را بروجہِ حروفِ ہجائے انگلیس مختصر میکنند از انجا کہ قدامت پسند ہستم و روشِ پیشینیاں را در اکثرِ امور درست میدارم مے گویم ؎

ہر عیب کہ سلطاں بہ پسندد ہنر است

چنانکہ بسیارے از ناواقفانِ حقیقتِ سنت بہ تقلیدِ کفرۂ مغار بہ ریش را خیر باد گفتہ اند۔ فوا اسفی

واول کسے کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت استاد ابو الحسن رودکی است گویند رودکی نواخت زیرا کہ از ماہرانِ فنِ موسیقی بودہ است و بعضے گفتہ

Marfat.com

اندکہ رودک نام قریہ ایست کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

وبباید دانست کہ شاعر در جودتِ شعرِ خویش بہ بیشتر علوم وآداب محتاج باشد وبدیں جہت باید کہ مستطرف بود واز ہر باب چیزے داند۔ تا اگر بہ ایرادِ معنیٔ کہ فن او نباشد محتاج شود آوردنِ آں بروے دشوار نشود وچیزے نگوید کہ مردم استدلال کنند بداں کہ او آں معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ ؎

کیواں موافقانِ ترا گر جگر خورد
نسرین چرخ را جگرے جدی مستہ باد

ومُستہ عبارت است از طعمۂ مرغانِ شکاری کہ بوقتِ حاجت بدیشاں دہند وکرگس نہ از جملۂ شکرہ مُستہ خوار است وازیں جہت ایں بیت بروے گرفتہ اند۔

در سرقات شعر

ونہ باید کہ شاعر با خود تصوّر کند کہ شعر موضعِ اضطرار است ومتقدان برائے ضرورتِ شعر خطاہا ارتکاب کردہ اند وظنہا در شعرِ خویش بکار داشتہ چہ اقتدا

Marfat.com

به نیکو گویاں نیکو آید نه به بدگویاں - و نیز باید که شعرِ شعراء را غارت نه کند و معانیٔ ایشاں به تغییرِ اوزان و اختلاف الفاظ در شعرِ خویش بکار نبرد که ملکِ مردم به تصرف فاسد تملک نه پذیرد و سخنِ دیگراں بر خویش بستن دلالت بر فضل نکند - و بباید دانستن که سرقاتِ شعر چهار نوع است - انتحال و سلخ و المام و نقل -

اما انتحال[1] سخنِ دیگرے بر خویش بستن است و آں چناں باشد که شعر دیگرے را مکابرتاً بگیرد و شعر خویش سازد بے تغییرِ تصرفے در لفظ و معنیٔ آں یا به تغییرِ اندک چنانکه بیتے بیگانه بمیانِ آں در آرد - یا تخلص بگرداند - چنانکه سنائی در مدح سُلطان بهرام شاه قصیده گفته است که مطلعش این است ؎

گردِ رُخت صف زد است لشکر دیو و پری
ملکِ سلیمان تراست گم مکن انگشتری

و عمادی بعینه ایں قصیده را با بیتے چند براں زیادت آورده و تخلص به شاهِ ماژندران کرده و هر دو در یک عصر بوده اند معلوم[2] نیست که سابق کدام است و

---

[1] صفی نیشاپوری در اخذ و سرقه گوید ؎

شاعرِ دزد ماکیاں باشد — که بزیرش نهند بیضهٔ غاز
غاز آخر بسوئے آب رود — او به کوں دریده ماند باز

[2] در گرشاسپ نامه اسدی طوسی شعرے است ؎ مکن تکیه بر ملک دنیا و پشت — که بسیار کس چو تو پرورد و کشت
سعدی در گلستاں بعینه همیں شعر آورده و هر دو از اساتذهٔ فن بوده اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد و غالباً که توارد است
و همچنیں شعر ؎ فرزند بنده ایست خدا را تو غم مخور — تو کیستی که به ز خدا بنده پروری
در کلیات سعدی موجود است و هم در دیوانِ اوحدی مراغی یافته شده موجب حیرت است ؛

Marfat.com

غاصب کدام وچنانکہ معزّی گفتہ ؎

گرچہ بجفا دست برآورد دستی بردارم دست تا فرود آری دست

ورافعی ازو بردہ است وگفتہ ؎

زیں پس بخدا اے صنم عشوہ پرست بردارم دست تا فرود آری دست

واما سلخ پوست بازکردن است ودرشعر ایں نوع سرقہ چناں باشد کہ معنی ولفظ فراگیرد۔ وترکیب الفاظ آں بگرداند۔ وبروجہے دیگر ادا کند چنانکہ رودکی گفتہ است ؎

ریش وسُبلت ہمے خضاب کُنی خویشتن را ہمے عذاب کُنی

ابوطاہر خسروانی ازو بردہ است وگفتہ ؎

عجب آید مرا ز مردم پیر کہ ہمے ریش را خضاب کند

بخضاب از اجل ہمے نرہد خویشتن را ہمے عذاب کند

اما الممام قصد کردن ونزدیک شدن است بچیزے۔ ودرسرقاتِ شعر آں است کہ معنی فراگیرد وبعبارتے دیگر وبوجہے دیگر بکار آرد۔ چنانکہ از رقی گفتہ است ؎

صدف زبیم بلاں در شود بکام نہنگ زخون برنگِ یواقیت رنگ گردد لآل

یعنی لآلی بارا از برائے ضرورت شعر انداختہ است وانوری ازو بردہ است ونیکوتر ازو گفتہ ؎

Marfat.com

قہرِ تو گر طلا یہ بدریا کشد شود دُر در صمیمِ خلقِ صدف دانۂ انار

واما نقل آن است کہ شاعر معنیٔ شاعرے دیگر بگیرد و از بابے ببابے دیگر برود در آں پردہ بیروں آرد - چنانکہ مختاری گفتہ است ؎

کجا شد آں زقبائے دریدہ دوختہ چتر کنوں بباید چترش درید و دوخت قبا

رضیٔ نیشاپوری بباب مدح بردہ است و گفتہ ؎

بعزمِ خدمتِ درگاہِ تو بہر طرفے بسا ملوک کہ از تاج مے نہند کمر

وارباب معانی گفتہ اند چوں شاعرے را معنیٔ دست دہد آں اکسوتِ عبارتے ناخوش پوشاند و بلفظ رکیک ادا کند و دیگرے ہماں معنیٔ فرا گیرد و بلفظ خوش و عبارتِ پسندیدہ بیروں آرد و بداں اولیٰ گردد و آں ملکِ او گردد۔ للاوّلِ فضل السبقِ چنانکہ رودکی گفتہ ؎

باصد ہزار مردم تنہائی بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی باصد ہزار مردم تو فردی باہنر و دانش درمیانِ ایشاں و بے صد ہزار مردم تو بسیاری گوئی بجائے صد ہزار مردمی و اگرچہ معنی نیکو است عبارتش رکیک است و عنصری از وے بردہ است و گفتہ ؎

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با اوست دگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہاست

و بیتِ عنصری اگرچہ در آں بسطے کردہ است نیکوتر و غذب تر از بیتِ رودکی است باوجازت آں پس ایں معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل سبق

Marfat.com

ماند۔

ونوعی از سرقہ آن است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

اگر بہ مدح وثنا ہر کسے ستودہ شود تو آں کسی کہ ستودہ بہ تست مدح وثنا

وایں از قول حسان بن ثابتؓ اخذ نمودہ حیث قال ؎

ما ان مدحت محمداً بمقالتی لکن مدحت مقالتی بمحمد

وہمچنیں یکے از شعرائے ہند شعر ہمگر ؎

کجا ہمراہ گردد سایہ با من کہ روزِ من بود باشب برابر

را بزبان اردو ترجمہ زدہ ۔ چنانکہ مے گوید ؎

سیہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے
کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا رہتا ہے انساں سے

Marfat.com

بہرۂ دوم

علمِ معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بداں می تواں دانستن احوالِ لفظ را
آں لفظ مقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ و بکار بستن آں قواعد متکلم در ادائے
نئ مراد از غلط و خطا محفوظ مے ماند۔ و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ
تیاز دادن می تواند۔

فصاحت

علمائے بلاغت گفتہ اند کہ کلمہ و کلام و متکلم ہر سہ را بوصفِ فصاحت
وصوف تواں کردن۔ وچوں مفہوم ہر یکے از ینہا غیرِ مفہوم دیگرے است تو
امع کہ ہر سہ را شتمل باشد تجویز نتواں نمودن بنا بریں کلمہ فصیح آں است کہ از
نافرِ حروف کہ موجبِ ثقل بر زبان اُفتد خالی باشد۔ مثلاً ع

نہ جستہ زشستش غزالِ حرم

Marfat.com

صاحب المعجم می گوید که بعضے از کلمات است که قدما آں را بطریقے استعمال کردہ اند۔ و در متاخرین بزیادت وحذف مشہور و متداول گشتہ است و بدیں سبب در نظم و نثر جائز و سائغ است چنانکہ گرداگرد و ہمانا و مانا و می و ہمی و کنوں و اکنوں دروں و اندروں و بروں و بیروں و فغاں و افغاں و چہار و چہار و دگرود یگر و بتر و بدتر و جائے و جائیگاہ و چناں و چوناں و خامش و خاموش و شاہ و شہ و ماہ و مہ و راہ و رہ و کوتاہ کوتہ۔ و بعضے کلمات باشد کہ بسبب تعاول متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکہ دامن از دامان فصیح تر و پیرہن از پیراہن خوشتر و ناگہاں از ناگاہ ہاں بہتر و آگہی از آگاہی بلیغ تر و ہمچنیں شکوہ از شکرد و گروہ از گرہ اولیٰ تر و از جملہ متغیرات ہنیز بمعنی ہنوز و غنودن بمعنی غنودن و شنودن بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنی خفتن و رساندن و رہاندن بمعنی رسانیدن و رہانیدن و شستن بمعنی نشستن و امثال ایں بسیار است شاعری دری گوید باید دریں باب تقلید قدما نکند و در آنچہ گوید از جادۂ دری مشہور و متداول عدول جائز نہ شمرد۔ و ہم از مخالفتِ قیاسِ لغوی چنانکہ منصور منطقی گفتہ۔

بازگرم دل چنانکہ بتو دادم　　صبر کنم صبر و ہر چہ بادا بادم

در صحیح لغت دری بازگیرم بے حرف یاء مستعمل نیست و مسعود سعد گفتہ است۔

Marfat.com

مرا نشانۂ تیر فراق کرد و ہگزر
کسے شنید کہ باشد کماں نشانۂ تیر

در لغتِ صحیح ہگزر نیست و مستعمل ہرگز است و ہم از غرابت و مراد از غرابت
وحشی بودنِ آں کلمہ است بہ نحویکہ معنیش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید سعدیؒ
گوید -

؎

پیر ہفتاسلہ جنی مکنہ کور مقری بنی بخواچش روش

و از قبیل کلمات غریبہ است ملبّب و مرغّن و مزلّف - و ایں شعرِ شمس تبریز
ہم ازیں قبیل است

؎

از سی سیپارہ قرآں تا بہ عمیّت تمام است ایں سلوکِ سی و صد بیت

و کلام فصیح آن است کہ از تنافرِ کلمات و ضعفِ تالیف و تعقید و کثرت
تکرارِ لفظ واحد عاری و ہم از توائی اضافات پاک باشد - تنافر کلمات - چنانکہ
میر خسرو گوید -

؎

موئے مہِ ما ببوئے ما بویا بہ بے او موئم موے ویم ماوا بہ
مائیم مہی و آں مہِ ما با ما بہ ما با مہ و موے مہ ما با ما بہ

و ضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید ؎

منکہ باشم عقلِ کل را ناوک اندازِ ادب
مرغِ اوصافِ تو از اوجِ بیاں انداختہ

Marfat.com

وایں مثال درصورتے متصوّر است کہ حرف کاف بمعنی استفہام ماخوذ باشد
واگر بمعنی بیان اخذ کنند مثالِ ضعفِ تالیف نبود اما ایں توجیہ ضعیف است
وتعقید چنانکہ شاعرے گفتہ است۔ ؎

نامہ بر شد گم در آتش نامہ را باز افگنم گر کبوتر نیست طاؤسے بپرواز افگنم

ودیگرے راست ؎

نمک چشمش بگیرد گر کند ہم چشمئ لیلےٰ
چرا در شورہ زارے اشکِ مجنوں بود آہو را

وصاحب مخزن الفوائد در امثلہ ضعف تالیف اسکانِ متحرک وتحریک ساکن
آوردہ وایں مبنی بر ضرورت شعری است نہ ضعفِ تالیف۔ وتوائی اضافات چنانکہ
حافظ گوید۔ ؎

ساکنانِ حرمِ سرِّ عفافِ ملکوت با من راہ نشیں بادۂ مستانہ زدند

ومتکلم فصیح آن است کہ بر استعمالِ کلام فصیح قدرتے تامہ ومہارتے عام
داشتہ باشد بہ نحویکہ ہنگام تکلم ایرادِ کلماتِ فصیحہ بے دغدغۂ تردد وتوقف بر وے
سہل آید۔

بدانکہ وجع تنافر وغرابت بسوئے علم لغت است ومرجع مخالفتِ قیاسِ
لغوی بسوئے علم تصریف ومرجع ضعفِ تالیف وتعقید لفظی بسوئے علم نحو ومرجع
تعقیدِ معنوی بسوئے علم معانی است۔ اینہا را بہ آنہا می تواں دریافت

Marfat.com

بلاغتِ کلام وصفے است مر کلامِ فصیح را کہ مطابقِ مقتضائے حال بود۔ و متکلم بدیں نوعِ کلام را بلیغ گویند۔ پس بلاغت وصفِ کلام و متکلم ہر دو مے تواند شد۔ نہ وصفِ کلمہ۔ زیرا کہ کلمہ و مرکب ناقص از اسناد عاری مے باشند و کلام را ناگزیر است از اسناد۔ و ما در صفحات آئندہ شرح میدہیم کہ مذہب امام عبدالقاہر در مفہوم فصاحت و بلاغت غیر آن است کہ گفتہ آمد۔ زیرا کہ مذہبِ امام آن است کہ ہیچ لفظ بے اعتبار معنے فصیح نتواند بودن و بر طبق ما سبق مفہوم فصاحت محدود است و سلامت الفاظ از امور متذکرہ و ظاہر است کہ ایں امور از اعتبار معنی چیزے با خود ندارد۔ و امام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فصلے بسیط ابطال مذہب انحصار فصاحت در الفاظ نمودہ است و گفتہ کہ عقلاء اتفاق کردہ اند کہ اعجاز قرآن مبنی بر وصفِ فصاحت و بلاغت ازان است کہ عالمیان از مثل آں عاجز ہستند و از عقلاء ہیچ کس را نشنیدہ ایم کہ فصیح و بلیغ بودنِ قرآن از جہت خلو آں از حروف ثقیلہ متعسر النطق قرار دادہ باشد۔ و اگر چنیں بودے بائستے کہ ہر کلام سوقی و ساقط را چوں از مثل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم و ایں قطعاً جائز نہ باشد۔ و کلام مرکبے است مشتمل بر دو کلمہ کہ متضمن اسناد یکے را مسند الیہ و دیگرے را مسند خوانند و اسناد نسبتے است میان ہر دو قائم بمتکلم کہ مخاطب را ازاں بر خبرے آگہی دست دہد و آں نسبت را اعم ازینکہ ایجابیہ باشد یا سلبیہ حکم گویند چوں زید کریم است و زید عمرو را نزد دریں ہر دو جملہ کریم و نزد دیگاں

Marfat.com

یگاں مُسند واقع شدہ وایں نسبت کہ مُشعرِ از خبر باشد احتمالِ صدق وکذب ہر
دو میدارد۔ وہمیں احتمال مابہ الامتیاز است در جملہ خبریہ وانشائیہ۔ چہ در خبریہ مُخبَر
عنہ در خارج وجود داشتہ باشد کہ مخاطب را از آں خبرے حاصل آید و در
انشائیہ پیش از تکلم امرے در خارج یافتہ نمی شود کہ او آں خبر دہند۔ بل متکلم ہنگام
تکلّم امرے را ابتداءً انشاء می کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزن وعمرو را مزن دریں
ہر دو جملہ ہر چند نسبتِ فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلم
متکلم در خارج وجود نمی داشت ولہذا احتمال صدق وکذب ندارد۔

چوایں معنی دریافتی بداں کہ علمائے علمِ کلام را در معنیٔ صدق وکذبِ خبر اختلاف
است اما آنچہ نزدِ جمہور ایشاں مسلم است آں است کہ صدقِ خبر مرادِ است از
مطابقت حکم بانفس الامر یا واقع کہ آں را خارج گویند۔ وکذبِ خبر مرادِ است از
عدمِ مطابقت آں با واقع۔

در تعریف بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ وتا معنی ایں اصطلاح
قاری واضح نگردد بر حقیقتِ بلاغت آگاہ شدن نتواند۔

مقرر است کہ چوں از حادثہ کہ پیش از تکلمِ متکلم حدوث یافتہ است خبر
دہند سامع از علم بداں بکلی خالی الذہن بودہ باشد یا از آں آگاہی داشتہ
باشد در صورتِ ثانی در حدوث آں حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در صورتِ
عدم شک اورا ازاں انکار باشد یا بداں اقرار کند۔ وازیں احتمالات سامع از

Marfat.com

چار حال بیروں نتواند بود - خلوِّ ذہن[1] او از اں حادثہ و شک[2] او در آں و انکار[3] او
از اں و اقرار[4] او بداں و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس ایں ہمہ صور
محتملہ را حال گویند تفصیل ایں اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن و از وقوع
و لا وقوع آں حادثہ اصلا آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوعِ آں شک داشتہ
باشد و شخصے را کہ از وقوع آں منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آں را باور کردہ
باشد بر یک وتیرہ نتواند خبر دادن - بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی
الذہن کلام را از ہمہ انواع مؤکّدات فارغ آرد - و در محل انکار مخاطب کلام
را بر حسبِ تفاوت مدارج انکار بہ مؤکدات منضم سازد و در محلِ شک و ترددِ
او نوعے از تاکید کفایت کند - زیرا کہ خالی الذہن را بالفاظ مؤکدہ خبر دادن
ہیچ معنی ندارد و ہمچنین منکر را بے مؤکدات خبر دادن ازالہ انکار او نکند - پس
ایں ہمہ کیفیاتِ مختلفہ را کہ مخاطب بداں ملابس است حال گویند و مقتضائے
حال امرے است کہ حالِ مخاطب آں را مقتضی باشد - مثلاً مخاطب اگر منکر
باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آں است کہ متکلم کلام را بمؤکدات
استوار کند - پس ایرادِ تاکید در محلِ انکارِ مخاطب مقتضائے حال باشد و ہمچنیں
در بعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضے از انہا حذف و در بعضے
از موارد معرفہ آرند - و در بعضے از انہا نکرہ - ایں ہمہ را مقتضائے حال گویند
چہ حال مخاطب مقتضیٔ ایرادِ ایں امور باشد -

Marfat.com

بحثِ عمومی دربارۂ بلاغت

پیش از آنکہ در بابِ بلاغت بر دستورِ مصطلحاتِ ایں فن کہ طریقِ ماہرانِ ادب است چیزے برنگاریم بہ بحث عمومی مے پردازیم۔ تا قاریانِ ہوشمند را در فہم بعضے از مسائل ایں فن سہولتے دست دہد۔ از انجا کہ معظم مسائل بلاغت و تصدیق آں تعلق بہ طبع مستقیم و ذوق سلیم دارد۔ می گوئیم کہ استقامتِ طبع و سلامتِ ذوق امرے است کہ حصول آں موقوف بر موہبت فیاضِ مطلق است کہ بحکم خلق کل شئ ثم ھدیٰ ہر کس را چیزے کہ مے بائست ارزانی داشتہ و تعمل و اجتہاد را در آں راہ نیست و در اخبار وارد است از خواجہ عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن کمعادن الذھب والفضۃ یعنی ہمچنانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافتِ طبعی بر یک درجہ نتواند بودن ہمچنیں طبائع مردم را نظر بہ صفا و کدورت بر یک وزان نیافریدہ اند۔ و بر ہمیں نقصان و کمالِ فطری موقوف است حصولِ مدارجِ کمالات انسانی و ہیچ فردے از افراد انسانی در فراخنائے فیض ازلی از حدود استعدادِ طبعی قدمے فراتر نتواند نہاد کما قیل ؎

نقصان ز قابل است وگرنہ علی الدوام
فیض سعادتش ہمہ کس را برابر است

Marfat.com

پس طبیعت بمنزلۂ صانع تردست است وسخنِ شائستہ بمنزلۂ مصنوع تا
یاسِ نقصان وکمال مہارتِ صانع در فنے کہ مباشر آن است از نقصان وکمالِ
مصنوع تواں گرفت وہمچنانکہ وقوف بر دقائق صنائع کہ صانعِ کامل در مصنوعِ
ویش بکارمے برد۔ ج۔ ماہر فن دیگرے را دست ندہد۔ ہمچنیں اطلاع بر خفایائے
زوایائے سخنِ شائستہ کارِ ہر کور سوادے نیست۔ ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد
لہ بالطافتِ طبعی واستقامت فطری انواعِ سخن اساتذہ فحول را بدیدۂ اعتبار بمطالعہ
در آوردد بمراتب اکتسابِ کمالاتِ سخن گوئی وسخن فہمی ارتقا یافتہ باشد وبلاغت
نہ آن است کہ مصطلحاتِ قوم را بداند زیرا کہ اگر تحقیق ایں معنی بمجردِ دانستن
مصطلحات معلّق بودے البتہ ہر کہ ومہ کہ بمدارست ومزاولت کتب درسیہ
اشتغال نمودے سرآمد بلغاء زمان بودے۔ وسرّ ایں معنی وقتے منکشف گردد
لہ کسے بہ تالیفِ رسالہ یا نظمِ شعرے روے می آرد تا چوں عجز خود را در خود بہ یقیں
معلوم نماید بروے ہویدا گردد کہ عالم بہ کتب مدوّنۂ علمیہ مکتسب است وبلیغ خبیر
بدقائق کلام مجبول۔ وتا بہ قلاوزیٔ بدرقۂ طبیعت دریں وادیٔ قدم نہ نہد وصول
بمنزلِ مقصود متصوّر نیست ولقد صدق الزمخشری ان المسافۃ من علم
میسیرۃ اعوام۔ یعنی رسیدن بذروۂ دقائق علم معانی را سالیان دراز بکار
است وبسا افتادہ کہ مدعیانِ خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسین
کلامِ مخذول ومرذول اطرائے ودراز قیاس جائز شمرند وفراہم آوردنِ الفاظ

Marfat.com

مستنکرہ وحشیہ را بر استعداد قائل آں حمل کنند - وبخلاف آں سخن گرانمایہ عالی را بحکم

وکم من عائب قولاً صحیحًا وآفتہ من الفہم السقیم

از پایۂ اعتبار بیفگنند - والحق کہ بلاغت عبارت است از ایضاح معنی وتحسینِ لفظ - وچوں ہر چیز را ظاہر و باطن می باشد ایضاح معنی اشارت است بہ باطن بلاغت وتحسینِ لفظ بہ ظاہر آں - وہر گاہ ظاہر و باطنِ چیزے بہ لوازمِ شائستہ آں آراستہ وپیراستہ گردد شکے نیست کہ آں چیز موجبِ انجذاب خواطر و باعث بر تہالک طبائع افتد وہمین است مفہوم قول محمد ابن حنفیہ قول تضطرّ العقول الیٰ فہمہ باسہل العبارۃ ؎

دریں جملہ چنانکہ می بینی تضطرّ العقول الی فہمہ اشارت است بسوئے ایضاح معنی وباسہل العبارۃ بسوئے تحسینِ لفظ وقدرت ایضاح وتحسین دست ندہد تا متکلم از اصل ماخذ الفاظ ووضع حقیقی ومجازی آں ومعرفتِ مقتضیاتِ احوال متکلم وسامع بکلی آگاہ نہ باشد وہم در معرفت کمیت وکیفیت الفاظ ومعانی کہ مشعر از حقیقت ایجاز واطناب است دستگاہ بلند دارد واز نکتہ شرح دادیم دانستہ باشی کہ مفہوم بلاغت مشتمل است بر ضرورت حسن لفظ ومعنی کہ سبک جید عبارت ازاں است پس مفہوم فصاحت غیر مفہوم بلاغت نہ باشد چنانکہ شیخ عبد القاہر در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ - ودریں باب مبالغہ بیش جائز داشتہ

Marfat.com

حاصلش آنکہ فصاحت نہ ہمیں مبنی برحسنِ مراعاتِ الفاظ است چہ لفظے نیست کہ بے رعائیت معنی آں را فصیح تواں گفت واگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت معتبر نبودے۔ سامع از مفرداتِ الفاظ ہیچ متمتع نہ شدے۔ چہ استعمالِ قواعد نحو بروجہے کہ باید بے رعایتِ جانب معنی سودے ندارد۔ ظاہر امرادِ شیخ از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطول تصریح بداں نمودہ۔ سیأتی تفصیلہ

فصاحت و بلاغت

بدانکہ قومے ہستند کہ مبلغ علم ایشاں از ظواہر الفاظ تجاوز نکردہ و بلطائف معانی کہ در ضمن نظم الفاظ بروجہے مخصوص داعی بلاغت باشد پے نبردہ اند۔ و ایں معنی ناشی از جہل ایشان است بحقائق اشیاء کہ جز بمستبصر دیگرے را در آں راہ نیست۔ چہ بر بصیر خبیر مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستینِ کلام است کہ صورتِ کلام بر آں عارض گردد و حسن و قبح صور موقوف است بر حسنِ نظم۔ و حسنِ نظم عبارت است از وضع اجزائے مادہ برحسبِ قوانین نحو و ایں معنی با وضعِ الفاظ مفردہ تعلقے ندارد۔ چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بضرورت طبیعیہ بجہت امتیازِ اعیان و اعراض وضع کردہ و ایں معنی تعلق بہ علم لغت و تصریف

Marfat.com

دارد وارتباط کلمات بایک دیگر بہ نہجے کہ سامع برغرضِ متکلم آگاہ گردد۔ تعلق بہ علم نحو دارد اما فصیح و بلیغ بودن کلام امرے است زائد بریں ہمہ کہ گفتہ آمد۔ مثالش

غلامِ نرگس مستِ تو تاجدار انند
خرابِ بادۂ لعلِ تو ہوشیار انند

شکے نیست کہ شعر خیلے فصیح و بلیغ است اما زنہار گماں نبری کہ فصاحت و بلاغت آں بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، نرگس، مست، تاجدار، خراب، بادہ، لعل، ہوشیار، موجود است و نہ ترکیبِ الفاظ برطبق قوانینِ نحویہ را در بلاغتِ شعر دخلے است چہ قوانین نحو بیشتر از اظہار غرضِ متکلم بواسطۂ الفاظ اثرے ندارد۔ و مفہوم بلاغت مغایر ایں مفہوم است زیرا کہ برحسبِ قوانین نحوے دانیم کہ غلام مضاف است بسوئے نرگسِ مست کہ مرکب توصیفی است و باز موصوف باصفت مضاف است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیہ متحداً مبتدا واقع شدہ و تاجدار اند خبرِ مبتدا است و مبتدا با خبر جملۂ اسمیے باشد و ہم بریں نسق است ترکیب مصرع ثانی۔ اما نتوانیم گفتن کہ مفہوم بلاغت در مطاوی ایں اصطلاحاتِ نحویہ تعبیہ شدہ امام عبدالقادر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز فصلے چند در باب تعیین مفہومِ فصاحت و بلاغت ایراد کردہ و کشف حقیقت و دفع اغالیط و اوہام ناس کہ بہ تحقیق نارسیدہ مفہوم فصاحت را در الفاظ مفردہ محصور داشتہ اند بر وجہ تفصیل نمودہ و شرح بلیغ دریں باب راندہ و گفتہ کہ مرجعِ فصاحت الفاظ مفردہ را قرار دادن

Marfat.com

بمیزانِ عقل وزنے ندارد - چہ الفاظ تابع عملِ فکر است و تا معنیٔ از معانی کہ ماخذ
آں در مظاہرِ اعیان موجود است در دلِ متکلم خطور نہ کند وجودِ الفاظ متصور نیست
و بازمے گوید کہ بعضے از تحقیق نارسیدگان گماں بردہ اند کہ علمِ فصاحتِ کلمات
ہر جا کہ باشد مرجع آں معنی نتواند بودن - بل فصاحت فی نفسہا وصفِ لفظ است
بہ حیثیت ملفوظیت و منطوقیتِ آں و ندانستہ اند کہ چوں الفاظِ مفردہ را بفصاحت
موصوف می کنند مراد آں می باشد کہ آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است
و معانیٔ آں را بکثرتِ استعمال مسلم داشتہ اند یا بعبارت دیگر آں الفاظ بر مقیاسِ
لغت و قوانینِ موضوعہ درست افتادہ - چہ فصاحت در اصلِ لغت مشعر است
از ابانت و اظہار معنیٔ مخصوص گویند افصح الرجل بکذا اذا صرح بہ و اگر متصف
بودنِ الفاظ بوصفِ فصاحت ہمیں از جہت الفاظ بحیثیتِ ملفوظیتِ آں بودے
لازم آمدے کہ ہر کلمہ کہ بخصوصِ صفتے فصیح بودے کلمۂ دیگر کہ غیرِ آں کلمہ است و
بہ ہماں خصوص متصف البتہ فصیح بودے - مثلاً کلمہ سخن را در لغت پارسی بحرکاتِ
مختلفہ بر اوزاں متعددہ خواندہ اند - آیا می تواں گفت کہ ہر کلمہ کہ بر وزنِ سخن باشد
بحرکاتِ مختلفہ فصیح باشد ولیس کذلک بناءً علی ذٰلک اصلاً باور نتواں کرد
فصاحتِ کلمہ ہمیں از جہت کلمہ باشد کہ صوتے است منطوق لاغیر و عجب تر
آنکہ علمائے علم بیاں در کتبِ فن ایراد نمودہ اند ان الاستعارۃ عنوان ما یجعل بہ
اللفظ فصیحا وان المجاز جملۃ والایجاز من معظم ما یوجب لفظ الفصاحۃ

Marfat.com

آیامی بینی کہ علمائے بدیں گونہ تصریحات کہ دال است برمرجع بودن فصاحت بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیتِ آں فصیح گفتہ اند حاشا وکلا۔ چہ مستعار درحقیقت معنیٔ لفظ است نہ لفظ بل لفظ را تبعًا مستعار می گویند زیرا کہ ہرگاہ مے گوئیم "شیرے دیدم" مراد مامرد شجاع نمے باشد۔ بل اِدّعامے کنیم اینکہ مردے را بحیثیت باس وبطش عینِ شیرے مے دانیم وہمانا ایں معنی را بلفظے کہ منطوق است تعلقے نیست بل دریں مقام بیش از نقلِ اسم تغیرے واقع نہ شدہ۔ اما از نقلِ اسم در اصلِ لفظ شیر تغیرے روے ندادہ وہم مے گوید کہ نوعے از استعارہ است کہ مستعار بودنِ لفظ در آں بہیچ وجہ متصور نیست بل غیر از معنی مصداق استعارہ بہیچ چیز نتواند بود۔ چنانکہ امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید۔

چو خاکِ تیرہ گیرد دامن باد
نماند ابر را زو دامن آزاد

می دانی کہ چہ چیز است کہ دامن باد را بداں تشبیہ دادہ تا لفظ دامن را مستعار لہ گفتہ آید۔ بیش ازیں نیست کہ باد را در وسعتِ عمل بہ شخصے جامہ در بر و چادر بر سر تشبیہ دادہ وبس نظامی گوید

تبیرہ زن از خارشِ چرمِ خام
بیشہ در افگند شب را بکام

حرف را افادۂ معنی اضافت می کند وبرہماں نہج کہ ذکر شد شب را

Marfat.com

با اسپ تشبیہ دادہ والا چہ چیز است کہ مستعار لہ کام تواند بود وہمچنیں دریں

شعر ؎ بپائے برق ہم نتواں رسیدن در حریم او

رہِ دُور و دراز است اے کبوتر بال و پر شکن

استعارہ در پائے برق واقع شدہ و بالجملہ بہ یقیں مے دانیم کہ مرجعِ ایں نوع استعارہ غیر از معنی چیزے دیگر نمے باشد وطرفہ اینکہ در بحثِ ایجاز اکثر برالسنۂ بسیارے از محصلین جملہ لفظہٗ قلیلٌ معناہ کثیر در وصف طائفہ کلام بلیغ جاری مے شود وایں جملہ ایست کہ در حقیقت ہیچ معنی ندارد ۔ چہ الفاظ معانی متعینہ دارد کہ واضع آں را بہ ازائے معانی معلومہ وضع کردہ و در آں قلت وکثرت را مجال تطرق نیست ۔

وبالبداہت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفہوم معانی محدودہ افادۂ چیزے دیگر نتواند کردن ۔ نعم اگر توجیہ ایں جملہ چناں کردہ آید کہ متکلم بلیغ بدلالتِ یک معنی بر معنیٔ دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشتہ البتہ جا دارد واگر آں فوائد بدلالتِ لفظ افادہ مے کرد لاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ مے بود وایں خود ہماں است کہ ما در صددِ اثبات آں پا فشردہ ایم ۔

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنیٔ آں متصور نیست و آں از نظم وترتیبِ الفاظ مترتب می شود بصورتِ مخصوص بعد از تامل وتفکر در معانی یعنی تا نخست عملِ فکر در نفسِ متکلم بہ تعیینِ معنی بہ اتمام نرسد بترتیبِ الفاظ

Marfat.com

احتیاج نمے افتد گوئی ترتیبِ الفاظ از توابعِ تعیین معانی است در نفس چہ تا وقتیکہ مفہومِ معنی در نفسِ متکلم ثابت نشود الفاظ حکم مجرد اصوات دارد کہ افادہ چیزے نکند - و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد - زیرا کہ نظم و ترتیب مستدعی تعیینِ مواضعِ کلمات است در کلام و ایں امر بے آنکہ نخست معنی در نفسِ متکلم ثابت گردد امکان ندارد -

دریں مقام اشکالے است کہ ذکر آں موجبِ ازدیاد بصیرتِ طالبانِ ایں فن است تقریرش آنکہ مفہومِ فصاحت بجز تناسب و التیامِ الفاظ و تعدیلِ مزاج حروف چیزے دیگر نیست زیرا کہ التیامِ لفظے و تعدیلِ مخارج حروف درست نباشد تلفظ آں بر زباں ثقیل آید - چنانچہ دریں مصرع ؏

زشستش نہ جستہ غزالِ حرم

چہ گونہ می بینی قربِ مخارجِ حروف را در رکنِ اولِ عروضی ایں مصرع کہ فعولن باشد موجبِ ثقل گردیدہ و ہمچنیں دریں مصرع نظامی ؏

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

سہ حرف شین متواتر ہمدوش یکدگر افتادہ و حل ایں اشکال بریں منوال گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخ الفاظ محصور داشتہ باشیم بے آنکہ معانی را ہیچ وجہ در آں دخلے باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوتِ محض است لازم آید کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت خارج و از نظیر بودنِ بلاغت بر طرف

Marfat.com

باشیم - وچوں چنیں باشد حال خالی از دو امر نخواہد بود - یکے آنکہ ہمیں قدر را در مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم و امرِ زائد را در معیارِ مفاضلہ اعتبار نہ نہیم - و دیگر آنکہ ایں قدر را وجہے از وجوہِ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضیٔ تقدیم احد الکلامین بر دیگرے باشد و وجوہ زائد غیرِ ایں وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم - اگر بہ شقِ اوّل گرائیم لامحالہ فضیلتِ کلام را در ہمیں قدرِ محدود کردہ باشیم و اعجازِ کلام را بجزایں یک وجہہ وجہے دیگر نخواہد بود - و رکاکتِ آں بر لبیب اریب مخفی نیست چہ ایں امر مستلزم آں است کہ امورے را کہ در حدودِ بلاغت از قبیلِ وضوحِ دلالت و صوابِ اشارت و ابداع در طریقِ تشبیہ و تمثیل و اجمال و تفصیل و وضعِ فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکرے کنند در موجبِ اعجازِ کلام دخلے نباشد بنا بریں اعجازِ کلام بحیثیت بلاغتِ آں نخواہد بود زیرا کہ ایں ہمہ امور مذکورہ را بالتمام حروف و تناسب آں تعلقے نیست و اگر بشقِ ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہے از وجوہِ فضیلت قرار دہیم و آں را در شمارہ وجوہ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم - ضرر ایں اختلاف بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیزِ بلاغت و بیان خارج کردہ و آں را اسمِ مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ بسبب آں کلام را فصیح مے گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت الفاظ است از موجباتِ ثقل - و ازیں ہر دو امر در مائحن فیہ ضرر ے نمی رسد -

Marfat.com

اما مجوزِ ایں شق را مے گوئیم کہ برطبق قیاس تو مے باید کہ قسمے از نظم و ترتیب الفاظ چناں باشد کہ برنسقِ معانی کہ مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصفِ اعجاز متصف گردد۔ و فساد ایں تقریر پر ظاہر است۔

و اگر احدے از مدعیانِ لفظ پرست از درِ مجادلہ در آید و گوید کہ ما التیام و تناسب حروف را بے آنکہ لفظ دال بر معنی باشد معجز نمے شماریم چہ مراعاتِ تعادلِ حروف و تنے دشوار آید کہ با مراعاتِ تعادل بمراعاتِ معانی احتیاج افتد چنانکہ مراعاتِ سجع و تجنیس و غیر ذلک با مراعاتِ معانی دشوار می آید۔ در جوابش مے گوئیم کہ از ینہا کہ گفتی از مبحث خود بیروں شدی و از سرِ دعویٰ خود کہ لفظ من حیث ہو لفظ مستحق مزیت مے باشد برخاستی۔ و علتِ نظم الفاظ غیرِ آں علت قرار دادی کہ معروف بین الناس است و ہم ملتزم آں شدی کہ ترتیبِ معانی امرے است سہل و بیّن و تفاضل مردم دریں باب چنداں تفاوتے ندارد۔ و ہر جا کہ تعادلِ بیانِ حروف پیدا آید مزیتِ کلام بیشتر مے باشد۔ اما مے گوئیم کہ ایں ہم ناشی از سوءِ فہم تست و مبنی بر وہم۔ چہ معنیٔ تعادلِ حروف غیر ازیں نیست کہ لفظ از نقل مثل ع

زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

فارغ باشد و پیدا رست کہ نوعِ دفع نقل بر فصحائے بلاغت شعار دشوار نتواند بود۔ تا قیاس مدعی بر مبنع تجنیس درست آید و معلوم است کہ

Marfat.com

ایں نوعِ استکراہ وثقل وقتے عارض گردد کہ متکلم یا شاعر متصدی تصنّع یا تکلف بودہ باشد۔ اما کسے را کہ در نظم و ترتیبِ الفاظ مسترخی العنان باشد عروضِ ایں گونہ استکراہ اتفاق نمے افتد۔

واگر کسے بدیدۂ اعتبار در احوالِ نظم و ترتیبِ الفاظ وانگرد برو مخفی نخواہد بود کہ در صورتِ تسلیم دعویٰ مدعی لازم مے آید کہ معنی سببِ صعوبتِ اصل لفظ باشد وایں باطل است زیرا کہ نزدِ جمیع عقلاء خلافِ آں معروف است۔ یعنی لفظ سببِ صعوبتِ اصل معنی مے باشد۔ چہ التزامِ مالا یلزم در نظم و ترتیبِ الفاظ بالیقین موجبِ اختلالِ معنی است و ہرگاہ معانی حقہ را در قالبِ الفاظ ریختن ارادہ کنی ہر آئینہ الفاظ را پیشِ پا افتادہ بینی وطلبِ لفظ بے تعیینِ معنی در نفس امکان ندارد۔

بدانکہ ایں مسئلہ مبنی است بر اصلے از علمِ حکمت وآں این است کہ تصورِ لفظ و تصورِ معنی در ظرفِ ذہن در یک حال مے باشد و تقدیم و تاخیر میانِ ہر دو متصور نہ۔ و یا تصورِ ہر دو لازم و ملزوم است و تقدیم و تاخیر میانِ ہر دو اعتباری است۔ والحق کہ شقِ ثانی اقرب الی الصواب است۔

واگر کسے بہنجارِ ناراستی در صددِ نقض باشد و گوید کہ چوں لفظ را بر طرف می سازی و مزیّتِ کلام را مقصور بر معنی مے دانی فصاحت را در عداد صفات الفاظ شمردن معنی ندارد۔ واستعمالِ آں برخلافِ آں شاہد است۔ زیرا کہ در

Marfat.com

محاورہ می گویند این لفظ فصیح است و نہ گویند این معنی فصیح است مے گوئیم کہ متصف بودن لفظ بوصفِ فصاحت از آں جہت است کہ لفظ بحیثیے متصف بوصفے باشد کہ بداں وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصہ کہ در پئے اثبات آں ہستیم وظاہر است کہ بدیں حیثیت معنی را داں نتواں گفت وآنچہ در کتبِ بعضے از قدماء کلامے است کہ دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ والمعانی چنانچہ در وصف کلامے گویند "معنیٔ لطیف دارد ولفظ شریف" دلالت مے کند بر مزیتِ الفاظ چنانکہ دلالت مے کند بر مزیتِ معانی - ہمانا مراد ایشاں نہ شرافتِ الفاظ من حیثیت الالفاظ است بل از اں جہت کہ ترتیبِ معانی بترتیبِ الفاظ متعلق است واگر ایں جہت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست - گوئی وصفِ شریف را برائے لفظ بطریقِ مجاز استعمال کردہ اند -

دریں مقام اگرچہ در مبحث مفہوم فصاحت شرح بلیغ راندہ ایم کشفِ بعضے از معضلات کہ بمنزلہ سنگِ راہ طالبانِ ایں فن مے باشد ضروری مے نماید تا مذہبِ صحیح را بروجہِ بصیرت اخذ کردہ باشیم - چہ تقلید کورانہ در ہیچ حال محمود نیست -

باید دانست کہ قائلین بانحصارِ فصاحت در الفاظ استدلال کردہ اند کہ جمیع عقلاء متفق ہستند بر صحت تعبیر یک معنی بہ دو لفظ کہ یکے از اں ہر دو فصیح باشد ودیگرے غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیتے باشد واگر مزیتِ لفظے بر لفظے محدود

Marfat.com

بمعنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نہ بستے با آنکہ مُعبّر عنہ شئ واحد است ونیز گفتہ
اند کہ اگر مفہومِ فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آں ہستیم البتہ لازم آمدے کہ
شعرے یا کلامے کہ بوصفِ فصاحت متصف است از عبارتِ تفصیل وشرح
خویش فصیح تر نبودے۔ بل ہمچنانکہ شعرے یا کلامے را فصیح مے گوئیم تفصیل وشرح
آں را نیز فصیح گفتہ باشیم۔ چہ عباراتِ سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہماں معنی و
مضمون مشتمل است کہ در شعر یا کلام مندرج است واگر عباراتِ تفسیر وشرحِ معانی
شعر یا کلام را مشتمل نبود آں عباراتِ را تفسیر وشرح قرار دادن امکان ندارد۔
بنابریں ادّعائے محدود بودنِ مفہومِ فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ
انکار آں مجال ندارد واین است تقریرِ قائلین مشار الیہم بروجہِ اختصار۔

امارۂ آں بحولہِ تعالیٰ بروجہِ تفصیل آنکہ مرادِ قائل بصحتِ تعبیر یک معنی بود
لفظ اگر بود کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت وہامون قائل از بحثِ خود بیروں افتاد
وسر رشتۂ وثوقے خود را از دست درداد۔ چہ مراد ما از فصاحت فصاحتِ کلماتِ
مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعدِ تالیف کلمات بصورتِ مخصوصہ حادث میگردد
واگر مراد قائل از دو لفظ دو فردِ کلامِ مختلف الالفاظ متحد المعانی است در
ایں اشکال مثالے در معرضِ بیان نے آریم۔ گوئیم کہ صانع حُلّی در صنعت خویش
بعضے از حُلّی را سیبے آنکہ در ساختنِ آں چیزے از لوازمِ لطافت ووقت فن بکار
برد مطبوع مے سازد ودر بعضے دیگر بہتر دستی خویش از غرائب والطائف آں

Marfat.com

قدر بکار مے برد کہ موجب استعجاب نظارگیاں مے باشد۔ ہر دو مطبوع را مثلاً گوشوارہ یا خاتم گفتن رواخواہد بود۔ اما در میزانِ صنعت ہر دو را بریک معیار سنجیدن خطائے فاحش است ہمچنیں معنیٔ باشد کہ در محاورۂ سوقیاں بیش از غرہ اعتبارے ندارد۔ وہماں معنی را فصحاء بلاغت شعار بصورتے در معرض بیاں آرند کہ با گوہر شاہوارے ارزد۔ واگر کسے گوید سیاہ را سفید نتواں کرد معنیٔ لیست صحیح اما متبذل کہ منطوقِ عامیان است۔ وہمیں معنیٔ را یکے از اساتذہ بصورتِ شگرف تر ادا نمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ ؎

نصیحت کُن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

چگونہ مے بینی ہر دو کلام را کہ باتحادِ معنی در اختلافِ صورت چہ قدر متفاوت افتادہ۔ پس بتحقیق باید دانست کہ مراد جمع عقلاء از قول بصحت تعبیر از یک معنی بدو لفظ آن است کہ مابین ہر دو کلام با اتحادِ معنیٔ در سنداجت و غرابت کہ مدار بر آن است تفاوتِ عظیم مے باشد۔ کما لایخفی نہ آنکہ یک معنی را در سلکِ الفاظ مختلفہ کیف ما اتفق ترتیب دہند و ہر دو را در میزانِ براعت بیک وزن سنجند و اگر کسے از راہِ جہل و تعصب امثالہ مسطورہ را بہ یک وزان گہ دو میان ہر دو فرقے نکند ہر آئینہ از راہِ طلبِ حق دور افتادہ باشد و اگر بفرض فرق میاں ہر دو کہ ازاں چارہ نیست سر فرود آرد مطلوبِ ما ہماں است

Marfat.com

و مدعی را در آں مجالِ سخن نہ - چہ مزیتے کہ یکے را بر دیگرے حاصل است نہ از جہت حروف و کلماتِ مجردہ معتبر است بل از جہت حسنِ نظم و ترتیبِ کلمات کہ مقرون بہ توخّیِ معانیٔ نحو است و اگر کسے دیدۂ اعتبار کشودہ و بہ تامل صحیح و فکر نجیح در بابِ تشبیہ و استعارہ و کنایہ خوض نمودہ باشد ہمانا سرِّ ایں مبحث عظیم بر و مخفی نخواہد ماند - زیرا کہ کلامے از کلامے دیگر با آنکہ متحدِ المعنی باشد در حسنِ سبک و خوبیٔ اسلوب کہ عبارت از توخّیِ معنی نحو است بتفاوتِ منشرقین متمایز مے باشد - در امثلہ مے گوئیم "زید چوں شیر است در قوتِ بطش و شجاعت" زید گوئی شیر است" "زید شیر است" "شیرے دیدم" و در ہمہ ایں صور مراد از شیر زید باشد آیا گماں مے بری کہ احدے از مدعیاں ہر چہار جملہ را در قوتِ تاثیر و وقعت فی النفس بیک معیار بر گیرد حاشا کہ جز از فاتر العقل کسے دیگرے بدیں گونہ ہذیاں اقدام نماید -

امارِ دِ آنکہ مرجع فصاحت لفظ بودہ باشد لازم آید کہ شعرے یا کلامے فصیح و تفسیر و شرح آں متساوی الاقدام باشد چہ ہر دو یعنی مُفسَّر و تفسیر متحد المعنی ہستند - بریں منوال است کہ باید ایں تقریر وقتے مسموع باشد کہ مدعی از انکار در آمدہ حسنِ معنی را کہ بہ اختلافِ صورِ الفاظ در مدارجِ مختلفہ بعرض بیان مے آید از نظر بیفگند و فرقے در میانِ کنایہ و تصریح و استعارہ و غیر استعارہ نکند و از قبول اصل مستحکم کہ گفتہ اند المجاز ابلغ من الحقیقۃ بکلی سر باز زند و در وزانِ

Marfat.com

شعر

ع

من آں مورم کہ در پایم بمالند
نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

و ازاں جملہ "من آں ناتوانم کہ زبونِ مردمانم و بکسے آزارے نمے رسانم" فرقے نکند و ہم جملہ "سیاہ را سفید نتواں کرد" و ع

کہ نتواں شستن از زنگی سیاہی

ہر دو را از یک وادئ قیاس کند و ہمچنیں جملہ "موے سرم ہمگی سفید گردید" را ہمرنگِ ۔

ع

مرا برف بارید بر پرِ زاغ

گماں بردو کسے کہ جہلِ او تا بدیں غایت رسیدہ باشد سخن باو سخن را از پایۂ آں فرود آوردن و خود را بوصمت حماقت متہم کردن است؛ کنوں بتحقیق وا رسیدی کہ منشاء قولِ بہ اتحادِ تفسیر و مفسر عینِ جہل است بمعرفتِ رتبۂ کلام زیرا کہ مجرد اتحاد معنئ تفسیر و مفسر اصلا موجبِ آں نیست کہ ہر دو را در یک میزانِ براعت و بلاغت وزن کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را بیک وزان می گیریم چہ مفسّر را دو دلالت است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ است بر معنئ دیگر ۔ و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب مزیت مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق در مفسّر و تفسیر در نفس لغت متحقق گر

Marfat.com

مجازِ لغوی و عقلی

بدانکہ مجاز بر دو قسم است۔ اوّل مجاز یکہ نزدِ اہلِ لغت مسلم باشد۔ دوم اینکہ مجاز بودنش بر حکمِ عقل موقوف بود۔ اوّل را مجازِ لغوی خوانند و ثانی را مجازِ عقلی۔ و ہرگاہ کلمۂ مفرد را بمجاز وصف کنند چوں لفظ شیر کہ مجاز است برائے مردِ شجاع ولفظِ دست کہ مجاز است برائے قوّت و قدرت۔ ہر آئینہ ایں حکمے باشد کہ از راہِ استعمال لغت بدو عائد شدہ است۔ زیرا کہ متکلم آں را بہ تعلق تشبیہ یا بہ تعلقِ ملابست مابین ہر دو معنی از معنیٔ اصلی کہ نزدِ اہلِ لغت ابتدأً برائے آں موضوع است برداشتہ بر غیرِ آں اطلاق نمودہ و ہرگاہ جملہ را بمجاز وصف کنند۔ مجاز بودنش بر حکم عقل خواہد بود۔ و لغت را بداں تعلقے نہ۔ چہ اعتبار یکہ جملہ را بحیثیت جملہ بودن عارض می شود ردِّ آں بسوئے لغت معنیٔ ندارد۔ زیرا کہ صورتِ جملہ چنانکہ در نحو مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک اسم و یک فعل حاصل آید و ایں موقوف بر قصد و ارادۂ متکلم است۔ و لغوی را در آں مجال تصرف نیست۔ چہ در جملہ "زید عمرو را زد" مقصود متکلم اثباتِ فعلِ زدن است و تالیف کلماتِ جملہ عملِ اوست نہ عملِ غیر۔ و آنچہ دانستنِ آں بالغت تعلق دارد معانیٔ مفرداتِ الفاظ است مثلاً زد کہ فعلِ ماضی است

Marfat.com

دلالت بر زمانۂ گذشتہ وزد کہ فعلِ مضارع است دلالت بر زمانۂ حال یا استقبال مے کند۔ اما ایں عمل کہ فعل با چہ چیز تعلق دارد موقوف بر قصدِ متکلم است اعم از ینکہ در قصدِ خود صادق باشد یا کاذب و اسنادِ آں فعل حقیقی است یا مجازی وفہم ایں معنی بر لبیبِ اریب دشوار نیست زیرا کہ در ظاہر لفظ ہر چند اثباتِ حکمے برائے چیزے است اما من حیثُ المعقول صحیح نخواہد بود۔ سعدی در قطرۂ باراں گوید ؎

چو خود را بہ چشمِ حقارت بدید　　صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار　　کہ شد نامور لولوئے شاہوار

اسنادِ فعل پروریدن بسوئے صدف و ہمچنیں اسناد فعل رسانیدن بسوئے سپہر بحکمِ عقل مجاز است نہ بحکمِ لغت۔ چہ لغت را دریں عمل حاکم تجویز نمودن مستلزمِ آں است کہ لغت واجب۔ مے کند اختصاصِ فعلے بذاتِ قادرِ مطلق نہ بغیرِ آں وہم لازم آید کہ دریں شیوۂ شیخ ؎

باد در سایۂ درختانش　　گستر انیدہ فرشِ بوقلموں

اگر بگوئیم کہ گستر انیدن فرش در لغت فعلِ باد است بلا ریب اثباتِ فعل برائے باد حقیقت خواہد بود نہ مجاز۔ گوئی چیزیکہ پیشتر او را مجازے گفتیم۔ اکنوں بحقیقت منقلب گردید۔ و ایں محال است چہ انقلابِ حقائق اشیاء ممنوع است عند جمیع العقلاء۔ نعم ایں معنی در کلمۂ مفردہ مستبعد نمے نماید

Marfat.com

زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آں کند کہ لفظِ دست را ابتداً در وضعِ اول بمعنیٔ قدرت وضع کردہ اند و بمعنی عضوِ معروف بطریقِ مجاز استعمال یافتہ بحکمِ عقل مستحیل نہ باشد۔ چہ دلیلے بریں مُدّعا نیست کہ لفظِ دست بمعنی عضوِ معروف باید کہ بمعنی عضو معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظے بہ ازائے معنیٔ مخصوص اولیٰ است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپ برائے یک تعین یافتے مضائقہ نداشت بل ایں تعیناتِ لغویہ از قبیلِ تعیین اشکالِ حروفِ ہجا ست بہ ازائے حروفِ مسموعہ کہ برائے اصواتِ ملفوظہ بمنزلۂ امارات وعلامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آں مواضعت افتادہ و ہیچ عاقل گفتن نتواند کہ عقل بر تعیین شکلِ مخصوص بہ ازائے صوتِ حرف مسموع حکم باختصاص مے کند و اگر عقل را در آں مجال تصرف مے بود ہر آئینہ مواضعتِ اقوام مختلفہ بر رسمِ خط مختلف نمے افتاد۔ و نہ در لغت قومے از لغت قومے دیگر اختلاف روے میداد۔

دریں مقام امکانِ آں است کہ مدعی را اشکے حادث گردد و دفعِ آں ضروری است تقریرش اینکہ اہلِ لغت حکم میکنند کہ صیغۂ زد برائے اثباتِ فعل است۔ چیزے را در زمانِ ماضی۔ و در جملہ فصلِ بہار سبزہ دمانید۔ مرادِ ما معنیٔ معقول است چہ فعلِ بہار و مانیدن سبزہ است۔ و ادراکِ ایں معنی فعلِ عقل است نہ لغت۔ و چوں فہم حکم و حقیقی بودنِ نسبت

Marfat.com

فعل بسوئے او سبحانہ وتعالیٰ نیز کارِ عقل است نہ کارِ لغت - بنابریں میگوئیم کہ
در جملۂ مذکورۂ نقلِ حکمِ معقولِ موضوع لہٗ باشد بسوئے حکمِ معقول دیگر - کہ مشابہ حکم
اول است و ایں صورت بعینہٖ مشابہ بصورت نقل لفظ شیر است بسوئے مردِ
شجاع و چوں چنین است آیا گفتن مے توانیم کہ نقلِ لفظِ شیر بسوئے مردِ شجاع
من حیث العقل است نہ من حیث اللغت - و مذہبِ شما برخلافِ ایں
رفتہ جوابش بروجہ تفصیل آنکہ آنچہ تو مے گوئی کہ نقلِ حکم در جملۂ مذکورہ بعینہٖ ہمچو نقل
لفظ شیر است و ہر دو را از یک وادی قرار دادۂ درست نہ باشد - چہ میانِ
ہر دو فرقِ واضح است و وزانِ آں یک وزانِ ایں دیگر نیست زیرا کہ فعل
علی الاطلاق موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را و لاریب ایں کہ
لغت است - اما حقیقتِ حکم ظاہرے کند استحقاقِ اثبات را و تعیینِ مستحق کہ
عقل است نہ کارِ لغت و لفظ شیر در لغت موضوع است برائے درندۂ مخصوص کہ
مستحق آں است و اگر لغت بہ نص ظاہر آں را مستحق قرار نہ دادے استحقاق او بدیں
اسم از دیگر اشیا اولیٰ نہ بودے و استحقاقِ قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ باثبات فعل و
اختصاصِ آں بداں فعل بحکمِ عقل ثابت است نہ بحکمِ لغت و لفظِ شیر را از موضوعِ
بحکمِ لغت نقل مے کنیم نہ بحکمِ عقل و چوں فعل دمانید در مثالِ مذکور بر حالتِ صحت
یعنی اثباتِ امرے در زمانِ ماضی بہ ہماں دستور باقی است و از حقیقت خود
دور نیفتادہ - نتواں گفتن کہ اسنادِ آں بسوئے بہار تصرف در معنیٔ فعل است بل

Marfat.com

درنسبتِ فعل است بسوئے مسند الیہ کہ مستحق آن است - چہ مفہوم فعل بیش ازیں نیست کہ او موضوع است برائے اثباتِ امرے مر چیزے را در زمانیکہ باشد - اما اتصاف چیزے باستحقاقِ اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست - وھذا امرٌ لا ریب فیہ ط

نظر بہ مناسبتِ مقام اصلے درین باب بہ بیان مے رود - وآں ایں است کہ مجازِ را بہ ازائے حقیقت نہادہ اند طریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز دریکے ازیں ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود - وشکے نیست کہ قطع وفصلِ حقیقت بودنِ لفظِ شیر بمعنی درندۂ مخصوص تعلق بہ لغت دارد نہ بعقل فلہذا در مجاز بودنِ ایں لفظ یعنی بمعنی مردِ شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکمِ عقل را وہمچنیں چوں بدانستیم کہ طریقِ حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکمِ عقل است نہ حکم لغت واجب است مجاز بودنِ فعل از راہِ عقل نہ لغت - بنا بریں خیلے سہل مے نماید کہ در جملۂ "قادرِ مطلق تعالیٰ شانہٗ دامن کوہ را از گلہائے رنگا رنگ پُر ساخت" ازیں قول کہ عقل بر حقیقت بودنِ ایں فعل دلالت مے کند تردے در خاطر راہ ندہیم و در جملۂ "فصلِ بہار صحنِ چمن را رو کشِ باغ ارم ساخت" نیز ہماں عقل است کہ حکم بمجاز بودنِ ایں فعل مے کند -

اگر قائلے از ما سبق اخذ کند کہ تقریرِ ممہدِ شما اقتضائے آں ہے کند کہ طریقِ مجاز ہمگی مبنی بر عقل است ولغت را در آں مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بر شبہ

Marfat.com

اطلاق نمے کنند تا شیر بودنش ادّعا نکنند نہ ہمیں ادّعائے محض بل بصفاتِ بطش وبائس کہ شیر بداں متصف است برائے مشبہ مُسلّم مے دارند۔ تا بحدیکہ بہ یقین استوار مے دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعتِ شیراں کہ از صورتِ انسان بصورتِ شیر نمودار گشتہ واز آنچہ گفتہ ایم بوضوحِ تمام ثابت است کہ اطلاقِ اسم مشبہ بہ برمشبہ برطریقِ مجاز نمے کنیم تا اورا بعینہ فردے از افرادِ مشبہ بہ استوار ندارِیم ولو ادّعائے وچوں چنین است لاریب کہ جملہ "شیرے دیدم" مجاز باشد از راہِ عقل۔ چنانکہ در جملۂ فصلِ بہار صحنِ چمن را روکش باغِ ارم ساخت" دریں ہر دو صورتِ حکم بمجاز نتیجۂ عقل خواہد بود۔ وعلیٰ ہذا تجویزِ تقسیمِ مجاز بسوئے لغوی وعقلی بطلان پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی ہمہ است است کہ حکم بمجاز بودنش حکمِ عقل است۔ اما چوں بہ نظرِ غائر در نگری ترا از تسلیمِ ایں یک نکتہ چارہ نخواہد بود۔ کہ اسمے را چوں بہ غیرِ موضوع لہٗ اطلاق مے کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ موضوع لہٗ آن است و بہ ہمیں سبب مانعت را طریقِ حکم بمجاز قرار دادہ ایم۔

واگر کسے گوید کہ ما مُسلّم نمے داریم کہ لفظِ شیر بر غیرِ موضوع لہٗ اطلاق یافتہ۔ زیرا کہ شما خود قائل ہستید کہ ما بر مردِ شجاع اطلاق ایں لفظ نمے کنیم تا معنیٔ ایں لفظ را در حقِ وے ادعاءً اثبات نمے کنیم۔ پس، دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع لہٗ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگامِ اطلاق بہ یقین مے دانیم کہ غیر از معنیٔ شیر چیزے

Marfat.com

دیگر از اوصاف مراد مانے باشد - جوابش آنکہ غایتہ مافی الباب آنچہ از تقریر
بہ پایہ ثبوت مے رسد آنست کہ لفظِ شیر بر مردِ شجاع بطریقِ تاویل و تخییل اطلاق
یافتہ زیرا کہ بہ یقین معلوم است کہ اطلاق ایں لفظ بر مردِ شجاع کہ فی الحقیقت آں
شیر نیست کردہ ایم نہ بر چیزے دیگر - آیا کسے گماں مے برد کہ دریں ادّعا غیرِ از
معنی شجاعت چیزے از لوازم درندۂ مخصوص - مثلاً دندان و چنگال و پیکرِ مخصوص
وغیر ذلک در ارادۂ ما داخل مے باشد ؟ و ہر چند کہ شجاعت از اخصّ اوصافِ
شیر است اما لغت ایں لفظ را نہ ہمیں بہ ازائے شجاعت تعیین دادہ بل بہ
ازائے شجاعت با پیکر و ہیئتِ مخصوص بداں جثہ تعلق دارد - و اگر بہ ازائے
مجرّدِ شجاعت بودے لفظ شیر از قبیل صفات بودے نہ از قبیل اسماء - و نیز
لازم آید کہ ہر چیز کہ در وصفِ شجاعت بدیں غایت بودے لفظ شیر بر اں اطلاق
یافتے بطریقِ حقیقت نہ بطریقِ تاویلِ تشبیہ -

در پایانِ ایں ہمہ کہ گفتیم امر بیست کہ از ذکر آں گزیر نیست و آں ایں است
کہ ہرگاہ حکم بمجاز بودنِ موکول بعقل باشد تخصیصِ اتصاف جملہ بمجاز را وجہ
شبیہ باید و الّا چہ مانع خواہد بود از ینکہ کلمۂ مفردہ ہم متصف بمجاز باشد بایں
معنی تواں گفتن کہ فعلے از افعال مثلاً زد کہ صیغۂ ماضی است منفرداً متصف بمجاز
بود - جوابش آنکہ فعل بر معنیٔ دلالت کند کہ تا آں را بچیزے اسناد نکنند حقیقت و
مجاز بودن او متصور نہ باشد و ما ثابت کردہ ایم کہ مفہوم مجاز جزو دلالت لفظ

Marfat.com

نیست - بل مجاز بودن آں بہ نسبتِ امرے است کہ خارج است ازاں ازیں روئے امکانِ حقیقت و مجاز بدونِ تصورِ مُثبت و مثبت لہٗ صورت نہ بندد و ازیں جاست کہ ما گفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدونِ جملہ و کلام متصور نہ - و ہمچنانکہ کلماتِ مفردہ باصدق و کذب متصف نتواند بود - باحقیقت و مجاز نیز اتصاف نہ پزیرد - و ہذا ظاہر -

مجازے کہ در جملہ باشد

نظر بہ تسہیل تفہیم تمہید مقدمہ ضروری مے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام فی الحقیقت بر اثبات و نفی است زیرا کہ خبر اوّل و اقدم معانیٔ کلام است کہ سائر معانی بر آں مترتب مے باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات و نفی و اثبات مقتضیٔ مثبت و مثبت لہٗ است چنانکہ گوئی زید زد و زید زندہ عمرو است در مثال اول فعل زدن برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفتے برائے زید و بر ہمیں منوال است معنیٔ نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضا می کند چنانکہ گوئی زید نزد و زندہ عمرو نیست در مثال اوّل فعل زدن از زید نفی میکنی و در ثانی نفی صفت از ار و چوں چنین است احتیاج افتد بہ دو چیز کہ اثبات و نفی بداں تعلق مے پذیرد یکے ازاں ہر دو مثبت لہٗ و دیگرے مثبت خواہد بود و ہمچنیں یکے ازاں ہر دو منفی عنہ

Marfat.com

دیگرے منفی - وایں معنی در دو جملہ متحقق گردد جملہ اسمیہ کہ مشتمل باشد بر مبتدا و خبر و جملہ فعلیہ کہ متضمن باشد مر فعل و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت لہ و منفی عنہ را مسند الیہ - از آنچہ کہ گفتہ آمد بوضوح می پیوندد کہ برائے ہر یک از دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقیید دو بار و تعلق بدو چیز تفصیلش آنکہ چوں بگوئی زید زد البتہ دریں مثال (اثبات زدن) برائے زید کردہ و (اثبات زدن) تقیید اثبات است باضافت آں بسوئے زدن و باز ہمیں تقیید بسندہ نخواہد بود بل باز ثانی آں را مقید مے کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی لفظ (برائے زید) تقیید ثانی است کہ حکم اضافتِ ثانی دارد - پس ہمچنانکہ اثباتِ مطلق کہ مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیتے کہ وجود اثبات بے وجود مثبت لہ متصور باشد ہمچناں امکان ندارد کہ اثباتِ مقید بہ تقیید واحد وجودے داشتہ باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے و بس زیرا کہ مفہوم اثبات چیزے مقتضی چیزے دیگر است کہ مثبت لہ باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و ایں مشتمل است بر دو تقیید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے) بر ہمیں نسق قیاس کن حکمِ نفی را کہ نفی مطلق و نفی چیزے فقط متضمن نیست بل محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے -

اکنوں بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورۂ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلہ تقیید ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ از جہتے

Marfat.com

می کنند و گاہے از جہتے دیگر کہ غیر جہت اول باشد چنانچہ در مثال زید و زدن را فعل زید ثابت می کنی و در جملۂ زید بیمار گشت برائے زید اثبات صفتے و سائر افعال طبعیہ ہمیں حکم دارد و در بعضے از افعال حکم بر ہر دو جہت مبنی باشد چنانکہ گوئی زید ایستاد و زید نشست ۔ اگر بگوئی کہ فعل ایستادن و نشستن بامر تو از زید صدور یافتہ ہماناً جہتے دارد و اگر بگوئی کہ ایستادن و نشستن ہر یک صفتے است کہ مشتمل بر ہیئت مخصوصہ است و در زید متحقق است البتہ ہر یک جہتے باشد کہ غیر جہت دیگر است ۔

وچوں بر اصل سابق وقوف یافتی بدانکہ دریں مقام اصلے دیگر است کہ مقصود بالذات ماست و آں این است کہ فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و غیر متعدی و متعدی بر دو نوع است یکے آنکہ مفعول بہ دارد چنانکہ گوئی زید را زدم دریں مثال زید مفعول بہ واقع شدہ کہ فعل زدن از تو بروے وقوع یافتہ و زید بہ نفس خود متکیف آں نشدہ دیگر آنکہ متعدی بسوئے چیزے باشد کہ مفعول علی الاطلاق است و آں در حقیقت بمعنی کرد و ساخت و نمودی باشد کہ از مصدر خاص مشتق نہ باشد بل بر معنیٔ عام مشتمل باشد و ایں چنیں فعل چوں اسناد آں بسوئے چیزے کنند مفعول آں چیز مفعول علی الاطلاق خواہد بود چنانکہ گوئی

ص۵ مراد از مصدر خاص آں است کہ چوں زدن و دانستن و غیر ہما معنیٔ خاص داشتہ باشد ۔ ۱۲ منہ

Marfat.com

زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسہ است نہ مفعول بہ۔ زیرا کہ چیزے دریں جا یافتہ نشدہ کہ وقوع فعل بر آں متصور باشد پس اثبات دریں صورت بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن۔ اما نوع دیگر آں است کہ مفعول بہ داشتہ باشد چہ دریں صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافتہ کہ در آں معنیٔ فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ در جملۂ زید را زدم فعل زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن زیرا کہ مفعول بہ چوں فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آں را فعل او ثابت کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل المحالات است یعنی مفہوم مثال مذکور آں است کہ فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع نمے کند اما ذاتِ زید را برائے خود ثابت نتواند کردن چہ اثبات معنیٔ ایست کہ لابد است آں را از جہتے و دریں مثال جہتے یافتہ نمے شود و در جملۂ خداوند تعالیٰ زید را زندہ ساخت زندہ ساختن را فعل خداوند تعالیٰ ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او ثابت وتعالیٰ ثابت نمے کنیم بل ایں معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد کہ خداوند تعالیٰ زید را آفرید یا پیدا نمود وغیر ذلک پس مہید ایں مسائل می گوید کہ خواہی کہ کیفیتِ وقوع حقیقت و مجاز در جملۂ [illegible] دو امر متماثل تمام وانگری۔ یکے آنکہ آیا اثباتِ فعلے در محلے وقوع یافتہ شائستہ آں است یا از محلے کہ شائستہ آں است دور افتادہ۔ دیگر آنکہ آیا

Marfat.com

معنیٔ مثبت یعنی معنیٔ کہ تعلق بہ اثبات دارد بر اصل مقام خود قائم است یا ازاں عدول یافتہ۔ اول را مجاز فی الاثبات گویند و ثانی را مجاز فی المثبت مثال مجاز فی الاثبات سعدی گوید ؎

شنیدم کہ جمشید فرخ سرشت　　بسر چشمۂ بر بسنگے نوشت

نوشتن کارِ کاتب است نہ کارِ جمشید۔ پس مجاز فی الاثبات است۔ چہ اثباتِ فعل بسوئے چیزے کردہ کہ فعل در اصل از شانِ او نیست ہم او گوید۔ ؎

پس از ما بسے گُل دہد بوستاں
نشینند با یک دگر دوستاں

گل دادن فعلِ بوستاں یا فصلِ بہار نیست بل از افعالِ مخصوصۂ ذاتِ خداوندی است پس مجاز فی الاثبات[1] است و مثال مجاز فی المثبت اسدی گوید ؎

زدش بر گلوگاہ و مغزش بدوخت　　ز پیکاں بزخم اندر آتش فروخت

در جملہ مغزش بدوخت مسند الیہ پہلوانے است کہ ذکرش در ابیات بالا گذشتہ و در مسند مجاز فی المثبت است زیرا کہ دوختن برائے جامہ موضوع است و اسنادش بسوئے انسان بر جائے خود حقیقت است نہ مجاز و ہمچنیں در مصرعِ ثانی مجاز فی المثبت است نہ مجاز فی الاثبات۔ سعدی گوید ؎

برفتند و ہر کس درود آنچہ کشت　　نہ ماند بجز نام نیکو و زشت

---

[1] اگر گل دادن بمعنی گل شگفانیدن گویند ہم مجاز فی المثبت خواہد بود ۱۲ منہ

Marfat.com

کِشتن و دروون تعلق به زرع دارد نه به اعمال نظامی گوید ؎

شکستہ چناں گشتہ ام بلکہ خورد کہ آبادیم را ہمہ باد برد

مراد از شکستہ و خورد شدن تباہی حال است و ہمچنیں در مصرع ثانی مراد زآبادی رونقِ ایام شباب است و ہر دو مجاز فی المثبت است سعدی گوید ؎

بخون عزیزاں فرو بردہ چنگ سرانگشتہا کردہ عناب رنگ

دریں شعر مسند الیہ کنیزک است کہ در شعر سابق مذکور است و مراد از چنگ بخونِ عزیزاں فرو بردن تنگی حال عشاق است بنا بریں مجاز فی المثبت است و اسنادش بجائے خود حقیقت است گاہے چناں باشد کہ مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثبت ہر دو مجتمع شوند شیخ اطہار فرمودہ ۔ ؎

مگر دیوانۂ مے شد برا ہے سرِ خود دید در پالیزگا ہے

بدیشاں گفت چوں خرشد لگد کوب چرا ہست استخوانش بر سر چوب

چنیں گفتند کاے پرندۂ راز برائے آنکہ دارد چشمِ بد باز

چشمِ بد مراد از آسیب است کہ آں را چشمِ زخم و در عربی عین الکمال گویند ۔ و ایں مجاز فی المثبت است و اسناد باز داشتن چشمِ بد بسوئے مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسنادِ ایں نوع آثار جز بذاتِ خداوندی نتواند بود و ہمچنیں دریں مصرع مؤلف ؎

کسوتِ زر بفت پوشید است نیداری چمن

Marfat.com

دریں مصرع مجاز فی الاثبات والمثبت ہر دو یافتہ مے شود - چہ مراد از کست
زر لفت انواع گلہا ست و ایں مجاز فی المثبت است - و اسناد فعل پوشید
بسوئے ہمن مجاز فی الاثبات است -

وچوں بدانستی کہ منہاج فرق میان مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثبت
چیست - اکنوں بداں کہ وقوع مجاز فی الاثبات چنانکہ مشہور تشریح آں بہ تفصیل
راندہ ایم و در ضمن امثلہ وانمودہ ایم - من حیث العقل مے باشد و وقوع مجا
فی المثبت من جہۃ اللغۃ دلیل بریں مدعا آں است کہ شرط اثبات مقید بودن
آں است با دو چیز یعنی اثبات چیزے برائے چیزے - یا بعبارت دیگر اثبات
مسند برائے مسند الیہ و ایں معنی مشعر از تالیف جملہ است کہ کلام باشد و معلو
است کہ تالیف جملہ نتیجہ عمل فکر است - کہ مشتمل است بر حکم عقل نہ بر حکم لغ
زیرا کہ در جملہ "زید عمرو را زد" اثبات فعل برائے زید است - و در جملہ "زید عم
را زد" نفی آں از زید - و ایں عمل اثبات و نفی فعل امریست کہ متکلم بدو
آں است و آنچہ از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں دعوی یا
شود فی الحقیقت بسوئے متکلم عائد می شود - لغت را در آں مدخلے نیست پس
چوں خصوصیتے است عربیہ در آں جملہ از قبیل صحت و فساد و حقیقت و مجاز یا
شود حاکم بداں امر عقل محض است لغت را ازاں بہرہ نیست - و ایں
معنی مخصوص بہ لغت عربیہ نیست بل عام است تازی و عجمی و ترکی و ہندی

Marfat.com

یر ذلک را - چہ قضایائے عقولِ اقوامِ مختلفہ متحد الاساس است واین را
سنادِ مجازی گویند اما مجاز فی المثبت مثلاً فصلِ بہار زمین مردہ را زندہ ساخت
نذشش جز لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاقِ لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت
ندگی نیست برائے تشبیہ وتخییل است ولغت حاکم بدان است کہ
دگی صفتے است کہ ضدِ مردگی است وعقل را در آں مجال تصرف نہ خانہ

قیاس فی اللغۃ

واگر کسے از درِ اعتراض در آید وبگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجاز فی الاثبات
جہتِ عقل است ومجاز فی المثبت از جہتِ لغت ما مسلم نمے داریم بل
یم کہ مجاز در ہر دو مسئلہ صورتِ مجاز فی المثبت دارد زیرا کہ مصدرِ فعل برائے تاثیر
رحادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفت معلومہ ودر جملہ "فصلِ بہار
ین مردہ را زندہ ساخت" تعلق فعل بہ طریق سبب بہ بہار است - و
رانش ہماں وزانِ بہجت وسرسبزی زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ
ں مجاز در اطلاقِ فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آں موضوع نیست
ماں اسلوب دارد کہ اطلاقِ لفظِ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آں
وضوع نیست وچوں دانستن ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد وشما گفتہ
ید کہ مجاز فی المثبت تعلق بہ لغت دارد نہ مجاز فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ
المجاز فی الاثبات گفتہ اید ہماں مجاز فی المثبت باشد این است تقریر ایراد

Marfat.com

بروجہ تفصیل - وتقریر جواب بریں منوال است کہ طریقِ دخولِ مجاز در ہر د
مسئلہ بریک وتیرہ نیست چنانکہ معترض گمانِ آں بردہ - زیرا کہ مدخلِ مجاز د
فعل از راہِ اضافتِ چیزے بچیزے است - نہ بنفسِ اسم - چہ اگر گویند کہ فلا
بہجتِ زید را زندگی گفت در فعل اصلاً مجاز را راہ نیست -

نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند - بخلافِ
مثالِ مذکور چہ دریں صورت نفسِ اسم (زندگی) در فہم وقوعِ مجاز فی
المثبت کافی است وظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت
اسم بچیزے فہم کردن مے تواند -

وآنچہ لابُد است از ضبط آں دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل
آں فتویٰ دہد بہ نحویکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آں را بدلالتِ لغت منہ
ومشروط کردن محال است - چہ لغت بمنزلۂ امارات وعلامات مے باشد
وعلامت وامارت بے وجود چیزے کہ آں علامت وامارت برآں دا
است سودے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العق
دلالتِ او بریں معنی از جہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول
اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند - اطلاق ایں لفظ برآنہا صحیح نبو
بنابریں اگر احدے از مُدعّیاں ادّعا نماید کہ بعضے از افعال من جہت اللغت
دلالت بر قادرِ مطلق سبحانہ وتعالیٰ مے کند در غلطِ فاحش مبتلا بودہ باشد -

Marfat.com

ایں قول مستلزم آن است کہ غیر قادرِ مطلق نیز در وجودِ حادث موثر است و ایں قضیہ بحکمِ عقل صریح البطلان است وکسیکہ وقوعِ چیزے از غیر قادر گماں بر دگوئی حقیقتِ وقوع راندانستہ و برمذہبش لازم آید کہ مطلقاً وقوعِ فعل نہ بودہ باشد وچوں مطلقاً وقوع راندانستہ گوئی آں راہیچ فعل ندانستہ ۔

وآنچہ دریں باب از دانستنِ آں ناگزیر است فرق کردن است میانِ باطل ومجاز۔ زیراکہ ہر دو در ظاہرِ الفاظ متحد الاسلوب ہستند۔ اما در حقیقت میانِ ہر دو بون بیّن است ۔ و دانستن ایں فرق موقوف است بر معرفت حدِ مجاز در جملہ ۔ چنانچہ گفتہ اند کہ جملہ کہ مشتمل بر حکمے باشد و آں را از محلِ عقلیٔ آں بانوعے از تاول بیروں آرند مجاز است ۔ مثالش چنانکہ سابق مذکور شد ہماں ومانیدنِ فصلِ بہار است مرسبزہ را ۔ دریں مثال اثباتِ فعل برائے بہار ثابت کردہ ایم وبیداست کہ ایں معنی خارج از محلِ عقلیٔ آن است چہ محلِ عقلی آں در حقیقت اثباتِ فعل است برائے قادرِ مطلق سبحانہ وتعالیٰ کہ در قضایائے عقول مسلّم و مُبرہن است ۔ اما بر سبیلِ تاول وعرفِ عامۂ ناس آں را چیزے کہ در ظاہر سبب آن است نسبت کردہ ایم وسبب بودن بہار مرسبزہ را امریست کہ [illegible] قطعیہ علی الدوام مالوف طبائع است ۔ تا بحدیکہ در نفوس استمرار ایں واقعہ منزلۂ حقیقت استقرار یافتہ وایں نوع مجاز در مجاریِ کلام بیش از ان است کہ بایراد امثلۂ کثیرہ احتیاج اُفتد۔ سعدی گوید ؎

Marfat.com

مپرور درختے کہ خار آورد درختے بپرور کہ بار آورد

بار آوردن از برائے درخت اثبات نمودہ - ہم او گوید ؎

درخت اندر بہاراں برفشاند زمستان لاجرم بے برگ ماند

دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوردن و برفشاندن فعلِ درخت نیست - بل فعلِ قادرِ مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرتِ کاملۂ او ثمر از درخت بیروں مے آرد ازیں جا دانستہ باشی کہ باطل و کذب را شانے است غیرِ شانِ مجاز چہ مبطل و کاذب در اخراجِ حکم از محلِ اصلی و اسنادِ آں بسوئے غیرِ مستحق تاویلے نمے نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیتِ فاعل تشبیہ نمے کند - بل اثبات قضیہ مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل رد کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کورے است کہ غیرِ صحیح را صحیح و غیر ثابت را ثابت مے پندارد - و حکمے را کہ در موضوعِ خود متمکن نبود در محلِ آں گماں مے برد - و ہمچنیں است حال کاذبِ متعمد کہ بہ تلبیس و تمویہ سامع را مے فریبد و از حدِ تاول خارج اُفتد -

مسند الیہ

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ مزیت و فضلِ کلامے بر کلامے دیگر نہ بہ

Marfat.com

محصور است در فراہم آوردنِ الفاظ و تصفح وجوہِ لطافتِ تشبیہ و استعارہ بل
مزیت و فضل کلامے موقوف است بر تحرّی معانیٔ نحو کہ عبارت از تصحیحِ ترکیبِ
کلام است بر نہجیکہ قوانینِ متعہدۂ نحویہ مقتضیٔ آن است چہ بسا معنیٔ ارجمند است
کہ بہ ادنیٰ تغیرِ عبارت یا مخالفتِ قوانینِ نحویہ از اوجِ کمالِ جودت بہ حضیضِ نقصان
روایت فرومے افتد۔ وچوں کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف
ترکیب مے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیتے حاصل آید کہ
دیگرے را نتواند بود۔ وتعیینِ مقام ہر یک در تاثیرِ معنیٔ بلاغت دخلے دارد
کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر از اں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورتِ
اُولیٰ متصور بود در صورتِ ثانیہ مفقود مے گردد بل معنیٔ دیگر کہ غیرِ معنیٔ اول باشد
از آں کلام مفہوم مے گردد کہ مقصودِ متکلم نیست و ہر چند عامۃ الناس کہ کلامِ
ایشاں از اصواتِ حیواناتِ عُجم امتیازے بیش ندارد و از معرفت اہتمام
معنی کہ بہ تعیینِ مقامِ لفظے حاصل آید عاجز باشند در مفہوم جملہ "زید دیروز پیش
من آمد"۔ و دیروز زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر ماہر فن بلاغت خود ظاہر
است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم نتواند بود و ما ایں معنی را بہ تفصیلِ تمام در
تقدم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالا دریں مقام عوارضِ مسند الیہ را کہ عمدۂ کلام است
حوالۂ قلم مے نمائیم۔

اما حذفِ مسند الیہ بر وجوہِ متعددہ جائز داشتہ اند اولاً نظر باحتراز از

Marfat.com

عبث وقتیکہ قرینہ قائم باشد و کلام را بر ظاہر حال سامع بنا کنند۔ سعدی گوید۔

؎

بدیں ہر دو خصلت غلام توام چہ نامی کہ مولائے نامِ توام

یعنی من مولائے نام توام۔

ثانیاً برائے حفظِ لسان از ذکر آں نظر بہ تحقیر چنانکہ گوئی ناہنجار است ثالثاً نظر بہ عدم فرصت زیادتِ سخن بوجودِ قرینۂ حال چنانکہ گوئی مار است رابعاً نظر بہ احتراز از سوءِ ادب چنانکہ گوئی "خداوند مہربان ماست" بترکیبِ توصیفی خامساً در مقام اخفا از حضارِ غیر مخاطب بغرض سہولتِ انکار تا متکلم را گنجائشے باشد کہ مرادِ او شخصِ دیگر بود۔ چنانکہ گوئی "خبیث است" و مراد تو زید باشد۔

بدانکہ در مقامِ مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسند الیہ واجب دانند۔ انوری گوید۔

؎

شاہ سنجر کہ کمترین خدمش در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آنکس شاہِ سنجر است۔ عرفی گوید ؎

میر بوالفتح کہ در سینۂ دولت مہرش
آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوندِ اجل کہ در شعرِ سابق مذکور است میر ابوالفتح است و ایں اسلوبِ کلام را حمل بر بدل از چیزے کہ در شعرِ سابق ذکر یافتہ نتواں کرد۔ زیرا کہ

Marfat.com

مبدل منہ با بدل نسبتِ مثلیت دارد و در ہر دو مثالِ مذکور بدل از مبدل منہ بر زیادت مفہوم مشتمل است و ایں نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکرِ مسندالیہ نیز بر وجوہِ متعددہ مے آرند اولاً اینکہ اصل در مسندالیہ آن است کہ مذکور گردد۔ و امرے مقتضیٔ عدول از آں نیست۔ ثانیاً نظر بر زیادتِ ایضاح و تقریر چنانکہ گوئی کسانیکہ از صحبتِ جاہلاں بپرہیزند و راست گفتاری و درست کرداری شعارِ خود سازند ایشاں بزرگانِ خلقِ عالم ہستند فظ ایشاں ضمیر جمع غائب بطریقِ ایضاح و تقریرِ مسندالیہ واقع شدہ۔

ثالثاً۔ برائے تنبیہ غباوتِ سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشند و یکے ز حاضراں در حقِ وے گوید تا بعضے از گراں طبعاں را گمانِ خیر و نرود کہ زید نجہ من میدانم مرد صاحبدل است"۔ رابعاً۔ برائے اظہارِ تعظیم چنانکہ گوئی "جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند۔"

خامساً۔ برائے تبرک۔ چنانکہ گوئی حضرتِ حق جل و علا خالقِ ماست۔

سادساً۔ برائے استلذاذ۔ چنانکہ گوئی "یارِ عزیز مہربانِ ماست"

اما تعریف مسندالیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیرِ حاضر متکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید ؎

روزگارم ببشد بنادانی من نکردم شما حذر بکنید

و در مسندالیہ غائب گوئی "او بر ما مہربان است"۔

Marfat.com

وہم بہ ایرادِ اسم علم تا احضار مسند الیہ در ذہنِ سامع بہ اسم بالذات متصو
باشد - چنانکہ گوئی "زید در فنِ طبابت یکتائے زمان است" وگاہے از ایراد
علم استلذاذ مقصود باشد - جامی در نعت گوید ؎

محمدؐ کش قلم چوں نامور ساخت زمیمش حلقۂ طوق کمر ساخت

وگاہے اظہارِ عظمت شان نظامی گوید ؎

زراچہ مغم پیلِ پولاد خائے کہ بر پشتِ پیلاں کشم پیلپائے

اے زراچہ من ہستم کہ در شجاعت وجلادت مشہور آفاق است وگاہے

تیرّک - ؎

خدائے خواست کہ بر عالمے ببخشاید
ترا برحمتِ خود پادشاہِ عالم کرد

وہم تعریف مسند الیہ بہ اسم موصول مے آرند ہرگاہ مخاطب غیر از صلہ
احوالِ مختصہ او اطلاعے نداشتہ باشد - چنانکہ گوئی "آنکہ دیشب در بزم مشا
غزلے تازہ خواندہ بود در فنِ ریاضی مہارتِ تمام دارد - وہم تعریف بہ اسم موصو
گاہے برائے مصلحت عدمِ تصریح باسم مے کنند - چنانچہ دریں شعر ؎

آنکس کہ مرا بکشت باز آمد پیش مانا کہ دلش سوختہ بر کشتۂ خویش

وہم نظر بہ تفخیم امرے در محاورہ گویند گذشت آنچہ گذشت فقیرِ مولف
راد وقتے در ایام شدت سرما بخانۂ دوستے لبِ آب اتفاقِ مبیت افتاد - بنا

Marfat.com

وبرنج لوازم ضیافت بجا آورد - چوں بہ بسترِ خواب مائل شدم گلیمے سبک کہ
بنہ اش بغایت تنک واجزائیش از ہم گسستہ پارہ پارہ بزاویۂ گلیم مجتمع گشتہ بود
پیشِ من آورد طوعًا وکرہًا خود را بداں پیچیدم - وشب آں ہمہ زحمتِ سرما
کشیدم - لمولفہ

۵

مپرس از من کہ چوں بگذشت آں شب
من و سرما ولب سرگرمِ یارب

بامداداں چوں سر از بالیں خواب برداشتم بہ آبِ یخ بست دست بہ وضو
برافراشتم چوں از فریضۂ صبح فراغت یافتم آں دوست بہ تمہیدِ عذرِ تقصیرے کہ معلومِ
او بود زباں بہ معذرت برکشاد - روحی خستہ ودژم قطعۂ کہ در کیفیتِ احوال آں
شب گفتہ بود با قلم فرنگی برکشیدہ بدستش داد - قطعہ این است -

قطعہ

عوذ باللہ ازیں شہرِ سرد سیر زمیں — کہ از تطاولِ سرما نہ خفتہ ام ہمہ شب
گلیم کہنہ بہ برداشتم ز بد بختی — بہ تار ہاش دُرِ اشک سفتہ ام ہمہ شب
چو خار پشت سر و پائے من شدہ یکجا — تنک[1] بہ دامنِ سرما نہفتہ ام ہمہ شب
ز سرد مہریٔ یارانِ گرم خو گوئی — بہ غنچگی چو گل تر شگفتہ ام ہمہ شب
فراخ بود سماطِ برنج وشیر کزاں — زکام وسرفہ وبلغم بُرفتہ ام ہمہ شب
براستخوانِ نخیمم برفت آنچہ برفت — ولے بسیمِ تکلف نہ گفتہ ام ہمہ شب
کنار رود در آں مہر خیز وشاق — خروشِ نالۂ روحی شنفتہ ام ہمہ شب

[1] مصغر تن ۱۲

Marfat.com

وہم بغرضِ تنبیہِ مخاطب برخطائے کہ درحقِ وے گماں برند۔ سعدی گوید۔

ے

آنچہ دیدی برقرارِ خود نماند وآنچہ بینی ہم نماند برقرار

درحقِ مخاطب گمانِ آں بود کہ اعتبارات فانیہ دنیویہ را قرار دادے وبثباتے نہادہ فرصتِ عمر را بغفلت مے گذارد۔

وہم بغرضِ ایما بسوئے جہتِ خبر کہ از قبیلِ خیر است یا شر سعدی گوید ؎

ہر آنکہ تخمِ بدی کشت وچشمِ نیکی داشت
دماغِ بیہدہ پخت وخیالِ باطل بست

دریں شعر درصلۂ اسمِ موصول کہ معطوف ومعطوف علیہ است ایما ست بجہتِ خبر کہ مشتمل است برنوعے از شر کہ تعبیر ازاں بہ خیبت وخسراں توان کردن۔

تعریفِ مسند الیہ بہ اسم اشارہ ہم مے آرند ومعلوم است کہ درزبانِ پارسی اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مؤنث لفظ ایں موضوع است وبرائے جمع اینہاں وبرائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مؤنث وبرائے جمع آناں۔ حافظ گوید۔

ے

شرابِ لعل کش وروے مہ جبیناں بیں
خلافِ مذہب آناں جمالِ را اینہاں بیں

اما ایں ہر دو صیغۂ جمع مخصوص بذوی العقول است وبرائے جمع غیر ذوی

Marfat.com

ذوی العقول اینہا و آنہا گویند۔

وایں ہر دو را ذوی العقول ہم مے آرند و مقصود از تعریف مسند الیہ بہ اسمِ اشارہ گاہے امتیاز آں باشد از غیر بروجہ کمال عرفی گوید ؎

ایں جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت
زود آکہ کند غنچۂ گل شہرت جم را

وہمو گوید۔ ؎

ایں چشمہ وایں سبزہ وایں لالہ وایں گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

وگاہے تحقیر چنانکہ گوئی "ایں آنکس است کہ دیروز پدر خود را دشنام مے داد" وگاہے تعظیم وایں بلفظِ آں مے آید و اکثر مواقع حکیم سنائی گوید۔ ؎

آں ز فضل آفتِ سرائے فضول آں علمدار و علمدارِ رسول

علم بالفتح اشارہ است بسوئے علمے کہ جناب نبوت مآب صلی اللہ علیہ وسلم در غزوۂ خیبر بحضرت اسد اللہ الغالب علی رضی اللہ عنہ ایں ابی طالب ارزانی داشتہ دعائے فتح بر دستِ وے فرمود۔ و علم بالکسر اشارہ است بسوئے حدیث مشہور انا مدینۃ العلم وعلی بابہا۔ ملا غنیمت گوید۔ ؎

Marfat.com

عزیز آں انتخابِ سینہ ریشاں
جوابِ مصرعِ زلفِ پریشاں

وتعریفِ مسند الیہ بہ اضافت مطرد است ومقصود از آں گاہے اختصار در کلام باشد تا مفہوش بزودیٔ ہر چہ تمامتر در ذہنِ سامع استقرار یابد - کسے راست -

ماہم ایں ہفتہ شد از شہر و بہ چشمم سالے است
حالِ ہجراں تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالے است

لفظ ما ہم نظر بہ قلتِ حروف در مقامِ اظہارِ ضجرت وسآمت مختصر تر مے نماید از لفظ یارِ نازنینِ من وغیرِ ذلک - وگاہے از اضافت تعظیمِ مضاف الیہ مقصود مے باشد - چنانکہ گوئی "آقایم ہر چہ مرضی باشد بفرمایند پیشِ خدمتِ بندہ حاضر است" وگاہے تعظیمِ مضاف - جامی گوید -

نسیمے کز دیارِ مصر خیزد — کہ در چشمِ غبارِ مصر بیزد
مرا خوشتر ازاں بادِ است صد بار — کہ آرد نافہ از صحرائے تاتار

در اضافت غبار بسوئے مصر تعظیمِ غبار مندرج است کما لایخفی سعدی گوید -

چوں سگِ دیوانہ گوشت یافت نپرسد — کایں ہنر صلح است یا خرِ دجال

وگاہے تحقیرِ مضاف چوں در مثالِ مذکور خرِ دجال - بخلافِ خرِ عیسےٰ

Marfat.com

کہ مقصود از اضافت تعظیم مضاف است ۔ سعدی گوید ۔

خرِ عیسےٰ اگر بمکہ رود چوں بیاید ہنوز خر باشد

چہ اگر مفہومِ تعظیم خر دریں شعر اعتبار نکنند۔ مصرعِ ثانی بمصرعِ اوّل مربوط نمے شود ۔ وگاہے مقصود ازاں کفایتِ تفصیل چیزے بود چائیکہ تفصیل متعذر باشد چنانکہ گوئی "چودر آں بقعہ رحلِ اقامت انداختیم اہلِ بلدہ بتقدیم لوازمِ خدمتِ ما بپرداختند ۔ صائب گوید ؎

با اہلِ درد کار بود داغِ عشق را بر ہر گلے کہ عطر ندارد گداز نیست

وتنکیر مسند الیہ گاہے بقصدِ افرادِ آں آرند ۔ حافظ گوید ؎

لعلے از کانِ مروّت بر نیامد سالہا ست

تا بشش خورشید وسعی ابر و باراں را چہ شد

وگاہے تحقیر ۔ چنانکہ تنوین در نازی افادۂ تعظیم و تحقیر ہر دو میکند ۔ در پارسی یائے مجہول و ہمزہ بر حرف ہا ، کہ در آخرِ کلمہ باشد مفید معنیٔ تعظیم و تحقیر باشند ۔ سعدی در مقامِ تعظیم گوید ۔ ؎

یتیمے کہ ناکردہ قرآں درست کتب خانۂ چند ملت شکست

وہم او در مقامِ تحقیر گوید ۔ ؎

طبیبے کہ باشد خودش زرد روے

از و دار روئے سرخ دئ مجوے

Marfat.com

و ہمزہ متضمن معنی تعظیم مؤلف راست ۔ ؎

نظارہ کہ رنگِ تعلق نثار اوست

در بزم دوست دارغ دلش در بہار ہند

و ہمزہ مشتمل بر معنی تحقیر ۔ میر رضی دانش مشہدی گوید ۔ ؎

ذخیرۂ بدل از چشم اشکبار نماند

شکست شیشۂ سیماب در کنار مرا

و ایراد وصفے برائے مسند الیہ نظر بہ کشف و ایضاح آں از آں جہت کنند کہ آں وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و ہمیں را صفتِ کاشفہ گفتہ اند ۔ چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند آدمی تن زندہ گویا است و معلوم است کہ دریں مثال ہر چند مسند بر سہ لفظ مشتمل است اما در معنی آں را حقیقتِ واحدہ اعتبار باید کرد پس تعلد ورلفظ است نہ در معنی و وصف گاہے افادۂ معنی تخصیص کند یعنی از اسمائے نکرہ اشتراکے کہ میانِ آنہا باشد کم کند ۔ یا رفع احتمالِ غیر میانِ اسمائے معرفہ چنانکہ گوئی زید تاجر مردِ راست باز است وگاہے افادۂ تاکید محض کند چنانکہ گوئی " دیروز گذشتہ باد سردے وزید ۔ اما در پارسی ایں نوع تاکید را از بلاغت نمے شمرند ۔

و مقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم و تقریرِ مدلول آں

Marfat.com

می باشد۔ وایں درجائے باشد کہ متکلم سامع را غافل از سماع گماں برد یا احتمالِ آں داشتہ باشد کہ سامع آں را بر معنیٔ غیر مقصود حمل خواہد کرد حافظ گوید۔ ؎

دل و دینم دل و دینم ببرد است　　برو دوشش برو دوشش برو دوش

مقامِ استشہاد مصرع ثانی است کہ مسند الیہ سہ بار تکرار یافتہ و مصرع اول مشتمل بر تاکید است اما موکد مفعول بہ است نہ مسند الیہ۔ وہم تاکید گاہے در مقامِ دفع توہم تجوز استعمال کنند۔ چنانکہ گوئی "اعلیحضرت خود بہ نفسِ نفیس بہ انصرام ایں مہم بزرگ متوجہ شدند" لفظ خود بہ نفس نفیس بر سبیل توکید است تا سامع را گمان آں نہ رود کہ انصرام مہم بر دستِ احدے از اعیانِ دولت اتمام یافتہ ہم در مقام دفع توہمِ عدمِ شمول۔ حافظ گوید۔ ؎

گر من آلودہ درامنم چہ عجب　　ہمہ عالم گواہِ عصمتِ اوست

لفظ ہمہ تاکید است عالم را۔ و در پارسی فصیح تاکید بر موکد مقدم آرند۔ بخلافِ تازی کما لا یخفی۔

وایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیہ بغرضِ افادہ ایضاحِ آں باسمِ مختص مطرد است۔ چنانکہ گوئی۔ "مخدومِ ما میرزا علی قلی خان دیروز از حجِ بیت اللہ بوطنِ مراجعت فرمودند" و ہمچنیں دریں مصرعِ مؤلف ع

شہِ شرق خورشید برزد علم
خورشید عطفِ بیان است شہِ شرق را۔

وایرادِ بدل از مسند الیہ اکثر نظر بہ افادۂ زیادتِ تقریر مے کنند چوں بدل مشتمل باشد بر نوعے از ایضاح و تفصیل چنانکہ گوئی "برادرِ شما زید شب پیش من آمدہ بود" و معرفتِ فرقِ میان عطفِ بیان و بدل خالی از صعوبت نیست کما صرح بہ التحاۃ

و عطفِ چیزے بر مسند الیہ افادۂ تفصیل کند مع اختصار در عبارت سلمان ساوجی گوید۔

علتِ پیری و درد پا و ضعفِ جسم و چشم مے بر د در دِ سر من بندہ را از خدمتت

ہم عرفی گوید۔

ایں چشمہ و ایں سبزہ و ایں لالہ و ایں گل
آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

دریں ہر دو شعر مسند الیہ کہ فاعل فعل است بحرف عطف مربوط و بہ عطف تفصیلِ فاعل مطلوب است نہ تفصیلِ فعل کہ مقصود نیست و قیدِ مع اختصار در عبارت ازاں اختیار آمدہ تا ترکیب زید پیشِ من آمد و عمرو پیشِ من آمد۔ از ما نحن فیہ خارج ماند۔ زیرا کہ دریں ترکیب ہیچ تفصیل مسند الیہ ملحوظ است اما از اختصار عاری است۔ بل از قبیلِ عطفِ جملہ بر جملہ است و آنچہ گفتہ اند

Marfat.com

که قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو پیش من آمد بے حرفِ عطف غلط است زیرا که دریں ترکیب ہیچ دلالت بر تفضیل مسند الیہ نیست - بل گمانِ آن است کہ کلامِ ثانی از کلام اوّل بر سبیل اضراب واقع شدہ -

وگاہے عطف افادۂ تفصیل مسندے کند چنانکہ گوئی - زید آمد پس عمرو - وزید آمد باز عمرو - وفرقِ میانِ پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند ہمان است کہ در تازی میان فاء وثم یعنی پس برائے تعقیب بلا مہلت است و باز برائے تراخی - ودریں ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از فحوائے کلام مفہوم مے گردد - اما مقصود بالذات نیست بل بہ تبعیتِ تفصیلِ مسند لازم آمدہ - وتفصیلِ مسند بہ نحویکہ در جملۂ اولیٰ آمدنِ عمرو بعد از آمدن زید بلا مہلت وقوع یافتہ و در جملۂ ثانیہ آمدنِ عمرو بعد از آمدن زید بتراخی مقصود بالذات متکلم است و ایں نکتہ شنیدنی و گرفتنی است -

وتاخیر مسند الیہ در جائے کند کہ مسند مقتضیٔ تقدیم آں باشد چنانکہ در بحث مسند مذکور خواہد شد -

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہمگی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود - وگاہے چناں باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام بر خلاف اقتضائے ظاہر مے کنند و وضع مضمر بجائے مظہر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال

Marfat.com

وضع مضمر بجائے مظہر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ؎

با من اگر سپہر بود سرگراں چہ باک
چوں پیر گشت ناز پدر مے تواں کشید

در مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجع بسوئے پدر است وہماں ضمیر مسند الیہ است واین خلاف مقتضائے ظاہر است چہ مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت "چوں پدر پیر گشت نازش می تواں کشید" ونکتہ دریں نقل اسلوب آں است کہ ناز پدر ترکیب اضافی است ومفہوم اضافت مظہر مشعر است از قوت تخصیص مضاف بمضاف الیہ واین قوت در ترکیب "نازش می تواں کشید" یعنی در صورت اضافت بسوئے اسم مضمر متصور نیست زیرا کہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ وثابت باواسطہ فافہم فانہ لطیف ومثال وضع مظہر مقام مضمر چنانکہ عرفی گوید ؎

گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عرفی
آید سوئے کشمیر وگلش بر اثر آید

اے گل بر اثرش آید مقتضائے ظاہر آں است کہ می گفت او بر اثرش آید یعنی اسم مضمر مقام مظہر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادت تمکن مسند الیہ در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد واگر مضمرے بود مفہوم تمکن صورت نمے بست زیرا کہ متکلم در شعر ما قبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمودہ بعد از آنکہ

Marfat.com

موجب توقف ظہور گل را بیاں ساختہ و دریں صورت ناگزیر است کہ سامع منتظر بہ صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔

واز قبیل وضع مظہر مقام مضمر است لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سیستانی اگرچہ از باب مسند الیہ نیست۔ ؎

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری ہر گیاہے زاں زمیں گردد زبان افتخار

وہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنویؒ ؎

یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا بر رسول اللہ درود از ہر چہ ہست افزوں فرست

وایں تکرار متضمن معنی تبرک و استلذاذ است۔

وگاہے مقصود استعطاف و استرحام باشد۔ امیر خسرو گوید ؎

خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہر شما

باشد کہ از بہر خدا سوئے غریباں بنگری

ونگفت کہ من غریب ہستم۔

واز قبیل نقل اسلوب است کلامے کہ در اصطلاح علمائے بلاغت آں را التفات مے نامند و آں چنان است کہ معنئے را بطریقے از طرق ثلاثہ یعنی تکلم و خطاب و غیبت ادا کنند سپس ہماں معنے را بطریقے از طرق مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر و خلاف ترقب سامع باشد تعبیر کنند و چوں نقل ہر یک از طرق ثلاثہ بدیگرے بر دو وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے

Marfat.com

دیگر را شش صورت متصور است اما شرط آن است کہ معبّر بہ شخص واحد باشد اوّل از تکلم بخطاب عرفی گوید ؎

قصّہ مہر و وفا با تو نیارم گفتن — کایں حکائیت چو نہایت نہ پذیرد اوّل
عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعر است — گوشہ چشم نمودند کہ تنگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ؎

عرفی آغاز گریہ کن شاید — کایں کہن خاکدان خراب شود
شیشۂ آسماں بدست تو نیست — گر بیفتم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کسے راست ؎

بدیدہ سوئے تو می آئیم اے حور — برویت گر فتد نورٌ علیٰ نور
بہ ماہ عارضش آں سیب سیمیں — حبابے خواستہ از عین کافور

چہارم از غیبت بہ خطاب عرفی گوید ؎

عزم او گر باغبان دہر گردد دور نیست
گر شود چوں آفتاب اندر جہاں سیارگل

بہ خطاب انتقال می کند ؎

ای کہ از اندیشۂ عقل صلاح اندیش تو
بر نفس بندد رہ غمازیٔ اسرار گل

پنجم از غیبت بہ تکلم انوری گوید ؎

Marfat.com

بندہ امشب باجمال الدین خطیب　　او برائے وکلک چوں خورشید و تیر
تا باکنوں خیز و میزے داشتم　　زانکہ در عشرت نباشد زو گزیر

ششم از تکلم بغیبت انوری راست ؎

ورنہ فردا اوست ما و دامنت　　کائے مسلماناں ازیں کافر نفیر
انوری ایں خردگیہا می کند　　تو بزرگی کن بر و خردہ مگیر

وچوں مسائل مسند الیہ منجر بہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضے از موارد آں را کہ با باب مسند الیہ تعلق ندارد حوالۂ رقم مے سازیم تا موجب از دیاد بصیرت طالبانِ فن معانی آید - ازاں جملہ یکے آں است کہ کلام مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ؎

گفتم کہ ماہ من شو گفتا اگر برآید

معنی ماہ را بر خلاف مراد مخاطب حمل نمودہ -

و ازاں جملہ است ایراد فعلے بدو محمول کہ یکے از ہر دو حقیقۃً معمول آں فعل باشد و دیگرے مجازاً - سعدی گوید ؎

کساں شہد نوشند و مرغ و برہ　　مرا روئے ناں جو نہ بیند ترہ

شہد حقیقتاً معمول فعل نوشند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً زیرا کہ مرغ و برہ خوردنی است نہ نوشیدنی - و ایں را از قبیل ؎

علفتہا تبنًا و ماءً باردا　　- باید دانست -

Marfat.com

مسند

معنیٔ اسناد معلوم است و مسند در جملۂ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل وجملۂ فعلیہ یا خبر باشد یا انشاء۔ پس بدانکہ حذف مسند جائز است و آں را وجوہِ مختلفہ مے باشد مثلاً قصدِ اختصار و احتراز از عبث خاقانی گوید

ے

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہانے مرد و زن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو بر من نہ بخشودۂ و ہم در بعضے از موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف۔ چنانکہ سعدی در گلستاں از زبان یکے از اہلِ مجلس در حقِ مطربے گوید "ہمہ عمرش درہمے در کف نبودہ است و قراضۂ در دف" و جائے دیگر گوید "ہمہ کس را دندان بترشی کُند گردد و قاضی را بہ شیرینی"۔ دریں ہر دو جملہ در دف و بہ شیرینی متعلق بہ مسندِ محذوف است یعنی در دف نبودہ است و بہ شیرینی کُند گردد و ہم دریں معنی است شعر او

ے

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال
نہ صبر در دلِ عاشق نہ آب در غربال

Marfat.com

یعنی نہ صبر در دلِ عاشق قرار گیرد و نہ آب در غربال قرار گیرد۔
و برائے حذف قرینۂ مے باید مثلاً وقوعِ کلام در جوابِ سوالے چنانکہ سعدی در گلستاں گوید "لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے ادباں"۔ یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ و ایں مثال مشتمل است بر حذفِ مسند و مسند الیہ ہر دو و ازیں واضح تر آنکہ شخصے را گوئی ترا کہ زد؟ او در جواب گوید زید۔

و ہمچنیں ذکرِ مسند را وجوہِ مختلفہ است از انجملہ تحقیق مع التاکید است چنانکہ سعدی گوید۔ "در حال اعرابی کہ شبیکے را از دوستاں نزدِ خود بُرد تا وحشتِ تنہائی بہ دیدار روے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بر در مہماش وقوف یافت بتمامی برد و سفر کرد۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے گفت حال چیست؟ مگر آں در مہماے ترا ذزد برد گفت لا واللہ بدرقہ برد۔ دریں مثال جملۂ لا واللہ بدرقہ بر د مقام استشہاد است اگر اعرابی در جواب سائل مے گفت لا واللہ بدرقہ معنیٔ تحقیقِ مضمون جملۂ و تاکید بدزدی رفتن در اہم متصور نمے بود۔

و ہم در مقامِ تعریض بہ غباوتِ سامع ذکرِ مسند ضروری است چنانکہ گوئی زید برادرِ من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کدام است و ہم در مقامِ تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

Marfat.com

واستمرار کند وفعل بر حدوث وتجدد چنانکہ در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان است وزید مے گرید" زنہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم گماں بری وایرادِ مسند بہ فعل بہ غرض افادۂ تقیید آن است بہ یکے از ازمنہ ثلاثہ کہ ماضی وحال و استقبال است بر وجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بہ نفسِ صیغۂ خویش دلالت بر یکے از ازمنہ ثلاثہ مے کند و دریں دلالت حاجت بہ قرائن ندارد۔ بخلافِ اسم کہ بے انضمامِ قرینۂ خارجہ دلالت بر زمان نکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان است وچوں وضع اسم مبنی است بر ثبوت وجودِ چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ در تحقق وجود بہ تدرّج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است۔ زیرا کہ تحقق وجود فعل را ناگزیر است از حصولِ آں شیاً فشیاً۔ پس فرق است میانِ اسناد اسم باسم ومیان اسناد فعل باسم چنانکہ بالا گذشت وبر ہمیں اصل مبنی است فرق میان ہر دو گونہ اسناد۔

مخفی مباد کہ در بعضے از موادِ کلام مسند را مقید بشرط میکنند و در زبانِ تازی ادواتِ شرط مختلف است وہر یک ازاں افادۂ معنیٔ غیر معنی اداۃ دیگر کند و در زبانِ پارسی اداۃ شرط ہمیں ہر دو حرف اگر[1] واگر مستعمل است و میانِ ایں ہر دو در افادۂ معنی تفاوتے نیست بخلاف زبانِ تازی کہ ہر یک

[1] دگاہے حرف چو وچوں کہ مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرطے باشد۔ امادریں مقام خارج از بحث است ۱۲

Marfat.com

از ادواتِ مثلاً اِن ولو واذا وغیر ذٰلک افادۂ معنی جُداگانہ مے کند تا جملۂ ان جَاءَنی زید اکرمنہٗ تعلق بہ استقبال دارد و جملۂ لو جاءَ نی زید اکرمتہٗ بماضی و جملۂ اُولیٰ بر جزمِ وقوعِ شرط دلالت نمے کند و ثانیہ دلالت میکند بر عدم وقوعِ شرط و ہمچنیں ادواتِ شرط را در زبانِ تازی معانیٔ مختلفہ قرار دادہ اند و در زبانِ پارسی شرط ہمیں بر یکے از ہر دو اداۃِ مذکورہ ایراد مے کنند و بس۔ چنانکہ گوئی اگر زید پیشِ من خواہد آمد و اگر زید پیشِ من مے آمد حرف شرط را نسبت بہ زمان استقبال و ماضی امتیازے نیست۔ نعم در زبانِ پارسی نوعِ تفاوتِ معنی از صیغۂ فعل مے تواں شناختن مثلاً اگر بمعنیٔ لَو۔ سعدی گوید ؎

سودِ دریا نیک بودے گر نہ بودے بیمِ موج
صحبتِ گل خوش بدے گر نیستے تشویشِ خار

و چوں بر فرق ہر دو زبان در ادوات شرط وقوف یافتی بدانکہ تقیید مسند بشرط گاہے بغرضِ تہدید باشد۔ سعدی گوید ؎

ز گوشِ پنبہ بروں آر و داد خلق بدہ
وگر تو مے ندہی داد روزِ دادے ہست

فردوسی گوید۔ ؎

اگر خبر بکامِ من آید جواب من و گرز و میدان و افراسیاب

در شرط تہدیدے مضمر است کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر متصور نیست

Marfat.com

وچند آنکہ اجمال است وقوع آں در نفس اثرے تمام دارد تا مصرعِ ثانی تفصیل آں اجمال است والحق کہ ادائے ایں معنی بدیں اسلوبِ لطیف احدے را بسہولت دست ندہد۔

وتوبیخ مع التخجیل ہم او گوید ؎

اگر مادر شاہ بانو بدے مرا سیم وزر تا بزانو بدے

شرط متضمن است بر معنیٔ تبری کہ مستلزم توبیخ است بہ نحویکہ افادہ تخجیل ہم مے کند۔

والزام وتبکیت۔ سعدی گوید ؎

گر از عہدِ خردیت یاد آمدے کہ بیچارہ بودی در آغوشِ من

نکردی دریں روز بر من جفا کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن

پیرہ زن پسرِ خود را بطریقِ الزام مے گوید وحجتِ او را مے شکند کہ جفائے تو بر من مقتضائے مروّت واحسان نیست وہم متضمنِ معنیٔ تخجیل است ومثالِ تبکیت۔ حافظ گوید۔ ؎

در کوئے نیک نامی مارا گذر ندادند گر تو نمے پسندی تغییر دہ قضا را

شرط در مصرعِ ثانی مشتمل است بر تبکیت ومیانِ الزام وتبکیت فرقِ عام وخاص است۔

وہم افادۂ معنیٔ تعلیق امرے بمحالِ عقلی یا عادی کند۔ سعدی گوید ؎

Marfat.com

اگر مجنون و لیلیٰ زندہ گشتے　　حدیث عشق ازیں دفتر نوشتے

وہم او گوید۔

اگر خود بر در دیشانی پیل　　نہ مرد است آنکہ در وے مردمی نیست

وگا ہے برائے افادۂ معنیٔ اظہارِ رغبت در امرے کہ مقصودِ متکلم است

سعدی از زبانِ حال گر بہ می گوید ؎

اگر رستم از دست ایں تیر زن　　من دموش و ویرانہ بیرزن

وگا ہے برائے ترغیبِ مخاطب یا تفاول کسے راست ؎

جوانی چوں نسیم نوبہار است　　ولے بر آب و رنگِ گل سوار است

اگر دریافتی بر دانشت بوس　　وگر غافل شدی افسوس! افسوس!!

در ما سبق ذکر یافتہ کہ در زبانِ پارسی حرف شرط ہمیں آر و اگر یافتہ شدہ و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مقطوع و غیر مقطوع حروف جُداگانہ تجویز کردہ اند و ہم گفتہ ایم کہ معنیٔ لَو کہ در تازی برائے شرط ماضی مستعمل است در زبانِ پارسی از صیغۂ فعل ماضی تمنی یا ماضیٔ استمرار کہ با حرفِ شرط ایرادے یابد اخذے کنند و تفصیل معنیٔ لَو آن است کہ ایں حرف برائے شرط در ماضی جائیکہ انتفائے شرط یقینی بود و از انتفائے آں انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ گوئی لو جاءنی زید لاکرمتہ یعنی اگر زید پیشِ من مے آمد ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے یا اگر زید آمدے ہر آئینہ لوازم اکرام او را بجا آوردمے ہر گاہ

Marfat.com

کہ آمدن زید متحقّق نشد لوازم اکرام او ہم وقوع نیافت وعلامۂ تفتازانی در مختصر گفتہ انما للہ لانتفاء علی انتفاء الثانی فی الخارج انّما ھو بسبب انتفاء الاوّل ؛ یعنی لَو موضوع است برائے دلالت بر انتفائے ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اوّل یعنی شرط ۔

چوں مفہوم لَو بدانستی ہم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنیٔ لَو را در زبانِ پارسی پس معنیٔ شعرِ فردوسی چنیں باشد کہ نابودنِ سیم و زر مرا تا بزانو بسبب آن است کہ مادرِ شاہ بانو (حُرّہ) نیست ۔ بل کنیزک بودہ است وہم نظامی گوید۔

اگر دیدمے در خود افزائشے طلب کردمے جائے آسائشے

یعنی عدمِ طلبِ جائے آسایش را بسببِ نادیدنِ افزایش است در خود ۔ بدانکہ اگر بمعنیٔ لَو را ناگزیر است از صیغۂ ماضی تمنائی یا استمرار بہ نحویکہ ہیچ گونہ تحوّل از اں جائز نیست ۔ اما در بعضے از مواقع صیغۂ مضارع را کہ بمعنیٔ حال و استقبال ہر دو مستعمل است نیز استعمال کنند و آں را بمعنیٔ تمنی مے گیرند و غرض ازیں نوعِ تحوّل استحضارِ مطلوب باشد کہ متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است ۔ حافظ گوید ؎

اگر آں ترکِ شیرازی بدست آرد دل ما را
بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

Marfat.com

دریں شعر فعلِ آرد کہ صیغۂ مضارع است بمعنیٔ تمنی ماخوذ است و
ایں توجیہ مبنی بر بلاغت است وکسانیکہ بمعنیٔ مستقبل گماں بردہ اند شعر
را از مقامِ بلاغت منحط ساختہ اند کما لایخفی علی من لہٗ ذوق سلیم و
طبعِ مستقیم - وتقدیر کلام اینکہ اگر آں ترکِ شیرازی دلِ مارا بدست آوردے
بخالِ ہندوش سمرقند وبخارا را بخشیدے - واگر احدے از مدعیان کور
باطن سرِ خلاف دارد بمصرع حافظ ع

مدعی گر نکند فہمِ سخن گو سر و خشت

بجوابش برخواں وآنچہ گفتہ آمد بخاطر بنشاں -

اما تنکیر مسند از برائے حصول معنیٔ تفخیم باشد - چنانکہ گوئی - "زید
مردے است" عرفی گوید - ؎

خودستائے است کہ تا من دمِ مدحت نزدم
ایں گماں داشت کہ دورانش نیاورد بدل

یعنی عرفی خودستائے بزرگ است -

وگاہے برائے استخفاف - چنانکہ گوئی او خیلے بد مرد است -
گاہے تخصیص مسند بترکیب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افادہ
معنی کند - سعدی گوید - ؎

تو اصل وجود آمدی از نخست دگر ہر چہ موجود شد فرع تست

Marfat.com

یعنی تو اصل وجود ہستی - اگر اصل را بسوئے وجود اضافت نمے کرد - ہر آئینہ اتمام فائدہ متصور نمے بود و بترکیب توصیفی - چنانکہ گوئی زید مردے پاکباز است - عزتِ شیرازی گوید ؎

گر بکارِ معصیت مے آمد آں ہم بد نبود
نامۂ اعمالِ عزّت فرد باطل بودہ است

فرد باطل ترکیب توصیفی است کہ موجب تخصیص مسند است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنہ عزّت از معصیت بدتر است وحصولِ ایں معنی موقوف است بر تخصیصِ مذکور -

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادۂ حکمے بر امرِ معلوم کنند چنانکہ گوئی "زید برادرِ تست" و ایں در جائے گویند کہ سامع از ذات زید و نامِ او آگاہ باشد و برادرِ بودن او را نداند و او را ازیں معنی آگاہ ساختن مقصودِ متکلم باشد - اما در جائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برادرے ہست لاکن از تعیینِ ذات و نام او آگاہی نداشتہ باشد جملہ مذکورہ را استعمال نکنند - بل گویند - برادرِ تو زید است -

از ینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چوں مبتدا و خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق است زیرا کہ ہر دو جملہ مزبورہ در مفہوم متساوی الاقدام نیستند - بل قولِ نحاۃ مقید است بر تحرّیٔ مقام کہ آیا مقصودِ متکلم تعیین ذات و نام زید

Marfat.com

است یا اخبار از برادر بودنِ او۔ پس بمقتضائے ہر چہ کہ مقصود باشد آں در ترکیبِ کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواہد بود و دیگرے خبر متاخر یعنی ہر چہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آں را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اے قاری ہوشمند کہ ایں باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و محاسنِ لطیفہ کہ متکلم بلیغ را از دانستنِ آں گزیر نیست و ما بحولہ تعالیٰ بر طبقِ قواعدِ علم معانی بعضے از مسائلِ ضروریہ را در معرضِ بیان مے آریم تا پارسی داناں را موجبِ ازدیاد بصیرت اُفتد۔

پوشیدہ نماند کہ تقدیمِ چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اوّل تقدیم علی نیّتہ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بر ما یحکم و جنس کہ پیشتر بر آں حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملۂ اسمیہ گوئی "شاعر زید است" و در فعلیہ گوئی "زد عمرو را زید" مے بینی کہ لفظ شاعر در مثال اوّل خبریت و لفظ عمرو در مثالِ ثانی از مفعولیت بیروں نرفتہ است۔ بل ہر یک از ہر دو بر ہماں قرار قائم است کہ در صورتِ عدم تقدیم بودہ است۔ ثانی تقدیم لا علی نیّتہ التاخیر و صورتش آں است کہ چیزے را مقدم آرند بہ نحویکہ

Marfat.com

آں را از حکمے بحکمِ دیگر بل از بابے بہ بابے دیگر نقل کنند وایں در جائے متصوّر باشد کہ دو اسم بایکدیگر متصل آرند و ہر یک از ایشاں مبتدا و خبر تواند بود۔ گاہے ایں را بر دیگرے وگاہے آں دیگرے را بر ایں مقدم سازند۔ چنانکہ گوئی "زید پسرِ عمرو است" و باز گوئی "پسرِ عمرو زید است" دریں ہر دو مثال نتواں گفتن کہ مفہوم اول عینِ مفہوم ثانی است و نہ بالعکس۔ یعنی زید و پسرِ عمرو ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماندہ است و دریں باب اصلے کہ اعتماد را شاید غیر از عنایت و اہتمام بچیزے امرے دیگر تجویز نکردہ اند یعنی ہر چیز کہ عنایت و اہتمام بچیزے موجب تقدیم آں چیز باشد تفصیلِ ایں اجمال آنکہ بسا باشد کہ غرضِ متکلم مربوط باخبار امرے بود چہ اہم باشد و اگرچہ بہ تعیینِ فاعل و اظہارِ آں بر غیر التفاتے مقصودِ او نباشد چنانکہ مردِ ستمگارہ کہ از ظلم و تعدی او مردم بجاں آمدہ منتظرِ قتل او باشند و اہتمامِ آں نداشتہ باشند کہ فلانی او را از ہم در گذراند یا کسے دیگر اگر بر دستِ زید کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر نشاید کہ بگوید زید ظالم را بکشت چہ او را معلوم است کہ مظلوماں را التفاتے بقاتلِ ظالم مبذول نیست۔ بل بقتلِ ظالم و ہمچنیں بر عکسِ مذکور اگر در قتلِ شخصے شبہتے نباشد اما بحث در تعیینِ فاعل باشد مخبر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محلِ آں است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید ؎

دوست مشمار آنکہ در نعمت زند لاف یاری و برادر خواندگی

Marfat.com

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ مے بینی مبذول است بر دوست ناشمردن
شخصے کہ در حالتِ فراخیٔ عیش مدّعی اخوت باشد و غرضِ اصلیٔ او ہمین
است و اگر چنیں مے گفت ؎

آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

ہر آئینہ شاہدِ معنی را بر کرسیٔ دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت ؎

لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زند مشمار دوست

عارضِ دل افروزِ معنی بہ گلگونۂ دیگر آرایش مے یافت۔

بدانکہ بسیارے از غیر محققان زبان بر آں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در
ہر جا موجب تغییرِ معنی نمے افتد۔ بل در بعضے از مواد ہمچنیں است و در
بعضے ازاں بطریقِ توسّع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در سنخ معنی تغیرے
راہ یابد گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفیدِ معنی
باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورتِ سجع و قافیہ متکلم و شاعر تصرف و توسع را جائز می
دارد۔ بے آنکہ قصدِ معنی دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے از
مدعیانِ تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در بادیۂ ضلالت کشیدہ و طالب تحقیق
را نباید کہ ایں معنی را کہ وہمے بیش نیست چنداں وقعتے نہد چہ تقدیم و تاخیر
در عموم احوال موجبِ تغیرِ معنی مے باشد و اگرچہ غیر محقق را بر آں اطلاعے
دست ندہد و تصدیقِ آنچہ ما گفتیم در مادۂ استفہام بر وجہ اظہر و ابین مے

Marfat.com

تواں دریافت زیرا کہ چوں استفہام از فاعل کنند گویند زید دیروز آمدہ بود؟ واگر استفہام از وقت آمدنِ زید کنند گویند دیروز زید آمدہ بود؟ واگر ازیں ہر دو جملہ یکے را جائے دیگرے نہند غلطِ فاحش کردہ باشند۔ چہ در جملہ اولیٰ از وقتِ فعل سوال نیست بل از فاعلِ فعل کہ زید است یا شخصے دیگر؟ و در جملۂ ثانیہ استفہام از وقتِ آمدنِ زید است نہ از زید یعنی دیروز آمدہ بود یا پریروز؟ وازیں واضح تر آن است کہ در مقام استفہام گویند تو مرا از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟ پیدا است کہ محقق ہر یک ازیں چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک ترازو نمے سنجد بل ما بیق لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعیین خواہد داد۔

بدانکہ ایں اعتباراتِ مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر مترتب می شود ہمیں در صورتِ استفہام محدود نیست بل در صورت نفی نیز ہمبریں نسق قیاس باید کرد۔ مثلاً چوں بگوئی نکردہ ام نفی فعلے مقصود تست کہ ہنوز کردنِ آں ثابت نشدہ۔ نظامی گوید ؎

نیاوردم از خانہ چیزے نخست
تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

وچوں بگوئی من نکردہ ام نفی فعلے از خود میکنی کہ کردن آں ثابت

Marfat.com

است وہنوز فاعل آں متعین نشدہ سعدی راست ؎

من نکردم شما حذر بکنید

و بر ہمیں فرقِ دقیق مبنی است صحتِ جملۂ نزدم الا زید را و لغو بودن جملۂ من نزدم الا زید را - زیرا کہ مفہومِ جملۂ ثانیہ مشتمل است بر دو معنی متضاد کما ہو الظاہر و ہمچنین است حال در تقدیم و تاخیرِ مفعول پس اگر بگوئی نزدم زید را - کلامے راست است چہ مفہوم بیش ازاں نیست کہ فعل زدن بر زید واقع نہ شدہ و اگر بگوئی زید را نہ زدم مفہومش آن است کہ فعل زدن از تو بر انسانے واقع شدہ و مردم گماں بردند کہ آں انسان زید است و تو نفی بودن آں کردۂ پس در صورتِ اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدم زید را و نہ دیگرے را از مردم و در صورتِ ثانی روا نیست اگر بگوئی زید را نزدم و نہ دیگرے را از مردم بل غلطِ فاحش کردہ باشی کما سبق فی الفاعل و ازیں جاست کہ صحیح باشد گفتن تو "نزدم زید را بل بنواختم" یعنی بعد از فعلِ منفی فعل مثبت کہ ضد اوست می توان آورد و صحیح نیست گفتن تو زید را نزدم بل بنواختم زیرا کہ غرض تو نہ آن است کہ ایں فعل واقع نشد بل آں فعل دیگر وقوع یافت بل غرض تو آن است کہ فلاں چیز مفعول نیست بلکہ چیز است و دریں صورت می باید کہ بگوئی زید را نزدم بل مرو را و ہمیں مفعول دارد جار و مجرور نیز - بنابریں چوں گوئی ندیدم ترا در آں بقعہ مراد تو نفی دیدن غلبہ است در آں بقعہ و چوں گوئی در آں بقعہ ترا ندیدم مراد تو آن است کہ جائے

دیگر اورا دیدۂ و آنچہ در بابِ استفہام و نفی معنیٔ تقدیم و تاخیر را بیان نمودہ مہماں معنی در خبرِ مثبت قیاس باید کرد چنانچہ ہنگام اخبار چیزے از فعلے کہ مسند است ذکرِ آں چیز را مقدم آرند سپس فعل را مذکور سازند چنانکہ گوئی زید ایں نامہ را رقم زدہ و من ایں کار کردہ ام و تو مرا در آنجا دیدہ بودی و ایں اسلوب مقتضیٔ آن است کہ اہتمام بشانِ فاعل داشتہ باشی و ایں اہتمام دو صورت دارد یکے آنکہ در آں بر فاعل واحد نص کنی و آں را برائے او خاص سازی و گمان دیگرے را با او راہ ندہی چنانکہ گوئی من ایں نامہ را نوشتم و دیگر آنکہ قصدِ تو ہماں قصدِ تخصیص صورتِ اول باشد اما بہ حیثیتے کہ نزد سامع وقوع فعل را تحقیق کنی و او را از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل پردازی سپس فعل را ذکر کنی تا او را مجالِ ظن غلط و کذب نہ ماند چنانکہ گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست می دارد - دریں جملہ مرادِ تو نہ آن است کہ غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست ندارد بل مرادِ تو آں باشد کہ بر سامع واضح کردہ باشی کہ بخشیدن و نام نیک را دوست داشتن شیوہ اوست -

نکتہ لطیفہ - مخفی مباد کہ در بابِ نفی نکتہ ایست کہ عامیاں ازاں غافل ہستند و بلغاء را ہنگامِ تکلم از مورد مخصوص ملحوظ مے باشد و مراد از موردِ مخصوص دریں مقام ارسال المثل است و آں این است کہ در بعضے از مواد نفی فعل کہ مسند الیہ آں مخصوص است دال بر نفی آں فعل باشد کہ مسند الیہ آں

Marfat.com

عام است واز عموم مفہوم مثل اخذ مے کنند - وایں در کلامِ اساتذہ بسیار است - سعدی گوید ؎

ندیدم چنیں دیو زیرِ فلک کزو مے گریزند چندیں ملک

دریں شعر فعل منفی مسند است بسوئے متکلم و مراد از نفی فعل نہ مجرد نفی از متکلم است بل از جمیع افرادِ انسانی و حاصل آں بطریق ارسال المثل آن است کہ خشم دیوے است کہ ملائک از و مے گریزند - ہم او گوید ؎

نہ ہر گز شنیدیم در عمرِ خویش کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بنید و مؤلف راست ؎

میارا با جُل زرّیں خرت را
کہ نشنیدم کس اورا مرحبا گفت

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خرے مزین بجلّ را مرحبا گویند - فاحفظ فانہ لطیف -

مسئلہ در بابِ نفی

اصلِ کُلّی در بابِ شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دارد و امتیاز در وجوہِ استعمالِ آں آں است کہ چیزے را کہ اہتمام بنفی آں مقصود باشد متصل بحرفِ نفی آرند - چنانچہ در عمومِ احوال چوں نفی فعل تعلق بفاعل دارد حرفِ نفی

Marfat.com

را بفاعل متصل آرند۔ سعدی گوید ؎

نہ باراں ہمے آید از آسماں نہ برمیرود دودِ فریاد خواں

وچوں تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی راست ؎

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

وچوں تعلق بہ متعلقِ فعل دارد نفی را بداں اتصال دہند۔ سعدی گوید ؎

نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شخ

ملخ بوستاں خورد و مردم ملخ

پوشیدہ نماند کہ احیاناً نفی را در یک جملہ ذکر کنند وجواب آں در جملہ دیگر بصورتِ نفی ایراد مے کنند ودریں اسلوبِ کلام ہر دو معنی مجتمع اند ودر معنی صورتِ اثبات پیدا مے کنند بہ نحویکہ قوتِ زائد در ادائے معنیٔ مخصوص پیدا آید۔ سعدی گوید ؎

قضا نقشِ یوسف جمالے نکرد کہ ماہیٔ گورش چو یونس نہ خورد

صورتِ اثباتش اینکہ قضا ہر نقشِ یوسف جمالے کہ بست ماہی گور آں را چوں یونس لقمہ ساخت۔

مستبصر مے داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتداءً بصورتِ اثبات ایراد مے کرد معنیٔ عمومِ نفی بہ حیثیتے کہ فردے از افرادِ یوسف جمالاں ازیں حکم مستثنیٰ نماند متصور نہ بود۔ ہم او گوید ؎

Marfat.com

دریں باغ سروے نیامد بلند کہ بادِ اجل بیخش از بُن نہ کند

عمومِ نفی دریں شعر مربوط است بہ ہر دو جملہ منفیہ کہ مجتمعاً صورت اثبات پیدا کردہ و بغایت مطبوع افتادہ - و ایں اسلوبِ نفی در کلام بلغا بیشتر ازان است کہ حاجت بہ ایراد امثلۂ کثیرہ افتد - و حال ایراد خبر در تقدیم و تاخیر بر حال نفی و استفہام قیاس باید کرد - یعنی چوں خواہند کہ از چیزے خبر دہند کہ از و فعلے صدور یافتہ آں چیز را در ذکر مقدم آرند - چنانکہ اگر مقصودِ متکلم تحقیقِ صدورِ فعل از فاعل باشد بمعنی آنکہ سامع را در صدور فعل شکے و شبہتے باقی نماند آں را ابتدائً مذکور سازند - سعدی گوید ؎

من آنگہ سرِ تاجور داشتم کہ سر در کنارِ پدر داشتم

دریں شعر مقصودِ متکلم آن است کہ ابتداً بذکرِ فاعل پردازد تا سامع را از شکِ غیر او باز دارد - و او را از وصفے کہ فاعل را بداں موصوف ساختہ آگاہ سازد - نہ آنکہ ذکرِ فاعل بحیثیتے راندہ کہ از غیرِ او آں وصف را نفی کردہ او را بداں متفرد وا نمودہ - حافظ گوید ؎

من از آں حسنِ روز افزوں کہ یوسف داشت دانستم
کہ عشق از پردۂ عصمت بروں آرد زلیخا را

دریں شعر نیز از تقدیمِ فاعل کہ ضمیرِ متکلم است مقصود آن است کہ فاعل آں فعل را کردہ است بہ نحویکہ سامع را دراں شک نہ باشد نہ آنکہ غیر او

Marfat.com

آں فعل را نکردہ است وہمچنین است قیاس در تقدیم مفعول - سعدی گوید -

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است ۔۔۔ گدا را ز شاہ التفاتے بس است

واگر کسے اشکال نماید کہ چگونہ لازم آید کہ تقدیم ذکرِ فاعل یا مفعول مستلزم تاکید اثبات فعل برائے فاعل یا مفعول مے باشد جوابش آنکہ چوں در ابتداء کلام ذکرِ اسمے بمجردِ ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے را بداں اسم اسناد خواہد کرد - واو منتظرِ آں اسناد مے باشد پس چوں ذکرِ مسند میاں آید ذہنش در قبولِ آں مستعد و باوے مانوس تر افتد وایں معنی بضرورت در اثباتِ مسند مضبوط تر و در نفیِ شک و ریب بلیغ تر مے افتد - سعدی گوید -

سکندر بدیوار ہ روئیں و سنگ ۔۔۔ بگرد از جہاں راہ یاجوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسم سکندر سکوت ورزد سامع را رغبتِ تمام در استماعِ مسند پیدا شود و چوں ذکرِ مسند بشنود ذہنش باوے اُنس تمام گیرد و بحسنِ قبول آں را تلقی نماید -

واصل کلی دریں باب آں است کہ چیزے را کہ نامنیوشاں ذکر کنند آں قدر وقعتے و تاثیرے در دلہا پیدا نمے کند کہ نخست بروجہ اجمال بر آں تنبیہ رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد و

Marfat.com

ازیں جاست کہ امام عبدالقاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ - حیث قال - ان الشی اذا اضمر ثم فسر کان ذلک افخم لہٗ من ان یذکر من غیر تقدم اضمار ودر تازی ضمیر قصہ را ہمیں شان است واگر کسے بہ امعانِ نظر در اسالیبِ مختلفہ کلامِ اساتذہ وارسد نیکو دریابد واقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول مر تاکید وتحقیق خبر را در جائے بوضوح تمام تصدیق می تواں کردن کہ در کلامِ سابق از منکرے انکارِ امرے رفتہ باشد چنانکہ شخصے گوید "از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم" بجوابش گوئی "بندگانِ عالی از آنچہ کہ گفتہ خود شاں آگاہ ہستند" وہم در مقامِ شک ایں نوعِ اسلوبِ کلام را استعمال مے کنند چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعلِ فلانی آگاہ نیستی - بجوابش گوئی من خود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم - اما سر رشتہ رفق ومدارات را از دست نمیدہم وہم در مقام تکذیبِ مدعی چنانکہ گوئی "فلانی خود را دلاور گماں مے برد واو از سایۂ خود مے لرزد وہم در مقامِ وعد وضمان تا در دلِ موعود لہ شکے حادث نگردد چنانکہ گوئی آغا چندیں موجب تشویش چیست من تنہا ایں مہم را کفایت مے کنم ودر مقام مدح نظامی گوید -

تو آوردی از لطفِ جوہر پدید بجوہر فروشاں تو دادی کلید

واگر فعل کہ آں را بصورتِ خبر براسمے مترتب مے کنند - چنانکہ در مسئلہ ذکرِ آں رفت قابل آں نباشد کہ در صددِ آں شکے راہ یابد خبر را بر اسم

Marfat.com

مظہر یا مضمر مترتب نکنند۔ بلکہ اسم را حذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواہند کہ از خروج شخصے خبر دہند کہ عادتًا بگاہ بہ تنزّہ و تفرج از خانہ بیروں مے آید بگویند۔ "برفت" و نہ گویند "زید برفت" یا "او برفت" چہ مقام آن است کہ سامع را در آں گنجائش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و ہمچنیں است حال مقامے کہ در آں سامع را یقین آں باشد کہ فلانی یا بر کاب است و عزم مصمم بر خروج کردہ۔ بگویند "سوار شد" یا "بہ پشت اسپ برنشست" و نہ گویند "زید سوار شد" یا "او سوار شد" یا "او بر پشتِ اسپ برنشست"۔ وجہش آنکہ دریں صورت حکم جملہ متغیر مے شود و محلِ استعمالش آن است کہ شخصے را گمانِ آں باشد کہ قبل از رکوب باو مے ملاقات خواہد کرد لاکن بعد از رکوب اتفاق افتاد و ازیں روے مثالِ مذکور بر رفعِ نوعے از شک مشتمل است۔ و بسا باشد کہ برہمیان ایں وجہ امتیاز میانِ ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہر لبیب خود واضح ہست کہ در مقامِ درنگ کردنِ شخصے اگر گویند "از در در آمد و آفتاب طلوع کردہ بود" باز گویند از در در آمد و طلوع کردہ بود آفتاب" اول زبانی بلیغ تر است و میانِ ہر دو تفاوتے است کہ یکے را در محلِ دیگرے نتواں گفتن۔

و ہم بریں نہج کہ در مثبت گفتہ آمد حالِ منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر شخصے را کہ بر خوبیٔ صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملہ "نتوانی کردن ایں کار را" و یکے از مواقع

Marfat.com

ضرورئیہ تقدیم اسم آن است کہ در آں مسند الیہ لفظ دیگر و چنو وچوں تو و چوں من ومثل وغیرہ بیارند - وایں در کلام بلغا مطرد است در ہر زبانے و ہر زمانے تا بحدیکہ حال ایں الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلۂ مالوفات طبعیہ قرار یافتہ حافظ گوید -

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید دیگراں نیز کنند آنچہ مسیحا مے کرد

سعدی گوید -

چنوئے خردمندِ فرخ نہاد ندارد جہاں تا جہاں است باد

و بہمیں معنی است لفظ دگر دریں شعر سالک اصفہانی - اگرچہ از باب مسند الیہ نیست -

جستجوئے دگرے داشت چو من پرسیدم
منفعل گشت و بمن گفت ترا مے جویم

ودیگرے گوید -

چوں توئے را نزیبد ایں گفتار

نظامی گوید -

چو من زنگی آنگہ کہ خنداں شود سیاہ شیرۂ الماس و دنداں بود

اے مثل من -

ودیگرے راست اگرچہ از باب اضافت است

Marfat.com

بقصدِ جانِ چوں من ناتوانے زروم وہندوچیں لشکر کشیدی

اے لشکرِ عارض وزلف وخال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونہ مے آرند - یکے آنکہ بصورت جزوِ جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثباتِ خبر بطریقِ استقرار واستمرار کنند۔ لابد است کہ بصورتِ جملۂ اسمیہ ایراد کنند واگر ایرادِ خبر بامعنیٔ حدوث و تجدد مطلوب باشد برطریقِ جملہ فعلیہ آرند۔ چنانکہ گوئی زید دانا است معنی آن است کہ صفت دانستن بطریقِ ثبوت ودوام باذاتِ زید قائم است واگر گویند زید مے داند۔ معنی آن است کہ فعلِ دانستن بطریقِ حدوث وتجدد از زید صدور یافتہ۔

بدانکہ ایں ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخل جملہ مے باشد یعنی آں را جزوِ جملہ مے گویند کہ معنی جملہ بدونِ آں اتمام نہ پذیرد وصورتِ ثانی آن است کہ در بعضے از جملات چیزے مذکور سازند کہ جزوِ جملہ نمے باشد اما بطریقِ زیادتِ خبر کہ جزوِ جملہ باشد آں را با خبر منضم کنند۔ گوئی خبرِ مطلق را بداں زیادت مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکۂ جنگ حاضر آمد

Marfat.com

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضورِ زید در معرکۂ جنگ است بل حضورے کہ مقترن بارکوبِ اوست و ایں قید را در اصطلاحِ نحاۃ حال گویند و حال از روئے معنی خبرے است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب مے باشد۔ برہماں طریق کہ اثبات خبر برائے مبتدا و اثباتِ فعل برائے فاعل کنند۔

ایرادِ حال خواہ بصورتِ جملہ باشد یا مفرد در معنیٔ جملہ زیادتے پیدا مے کند کہ در مواردِ مختلفہ موجب افادۂ معانی مختلفہ مے گردد۔ اما پارسیاں بر تقدم و تاخرِ حال بر ذوالحال تفاوتے نہادہ اند۔ بخلافِ اہل عربیت کہ در صورتِ معرفہ و نکرہ بودن ذوالحال در تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال فرق مے کنند۔ و ہمچنیں در جملہ و مفرد بودنِ حال پارسیاں در اکثر موارد شرطے تجویز نکردہ اند۔ شاعرے گفتہ است ؎

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دلِ آئینہ رانا زم کہ بر روئے تو مے آید

دریں شعر ذوالحال را بر حال مقدم آوردہ و ایں ترتیب مشعر است از بنائے کلام بر اصلِ طبعی بخلافِ مصرع ؎

دواں آمد شش گلہ بانے بہ پیش

کہ حال را بر ذوالحال مقدم آوردہ۔ اما در تقدمِ ذوالحال بر حال در مثال اوّل و تقدم حال بر ذوالحال در مثال ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیبِ لبیبِ مخفی

Marfat.com

نتواند بودن زیرا کہ در شعرِ اول اہتمام مزید بذاتِ ذوالحال است و در مثالِ ثانی بالعکس یعنی کیفیت پیش آمدن گلہ بانے کہ موجبِ بیم سلطان افتادہ کہ دشمنے بارادۂ کشتن بروے ہجوم آوردہ مہتم بالشان است تا عذر سلطان در بابِ بیم کردن از گلہ بانے درست افتد و در صورت جملہ بودنِ حال جملہ را با ذوالحال بحرف واو ربط دہند سعدی گوید ؎

شنیدم کہ میگفت و باران دمع بعارض فرو می دویدش چو شمع

میرزا بیدل گوید ؎

چہ مقدارِ خوں در عدم خوردہ باشم کہ بر خاکم آئی و من مردہ باشم

باید دانست کہ در حال و نعت فرقِ لطیف است۔ ہر چند کہ حال باعتبار اتصافِ ذوالحال با حال معنیٔ وصفیت پیدا مے کند۔ اما اتصافِ ذوالحال بصفت در زمانِ ظہور فعل ضروری است۔ تا بر کیفیتِ صدور فعل از فاعل و کیفیت وقوع آں بر مفعول اگر فعلی متعدی باشد دلالت کند۔ و در نعت زمانِ اتصاف عام است ازینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما ایں فرق در صورتِ حال منتقلہ درست است۔ چنانکہ گوئی "زید خنداں پیشِ من آمد نہ در حالِ موکدہ کہ صفت در آں بر طریقِ استمرار ثابت است۔ سعدی گوید ؎

اگر من ناجوانمردم بکردار تو بر من چوں جوانمرداں گذر کن

چوں جوانمرداں حال است از ضمیرِ خطاب۔ و جوانمردی صفتے است ثابت در نفسِ جوانمرد بطریقِ استمرار۔

از ما سبق معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادت در خبر

صورِ دیگر ہم ہست ۔ چنانکہ گوئی "زید دانا است" والبتہ زید دانا ست و "زید دانائے است کہ کارہا را بر وفقِ مصلحت از پیش مے برد" ہر سہ جملہ را مفہوم جداگانہ باشد در جملہ اولیٰ خبر باخود زیادتے ندارد و محل استعمالش جائے است کہ مخاطب از دانا بودنِ زید مطلق آگاہ نبود و ابتداءً او را آگاہیدن مطلوب متکلم است و جملۂ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودنِ زید آگاہ بودہ باشد اما او را امتیازِ ایں آگاہی میانِ زید و عمرو نہ باشد و متکلم او را ازیں جملہ آگاہ مے کند کہ مفہومِ خبر از زید بدیگرے تجاوز نکردہ است[1] و جملۂ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بروجہے استخبار رود کہ متضمنِ علتِ اثباتِ خبر برائے مخبر عنہ باشد۔ وہمچنیں میان جملۂ زید شاعر است و جملۂ شاعر زید است تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلطِ فاحش کردہ باشند چہ وزانِ جملہ زید شاعر است ہماں وزانِ زید دانا ست باشد کہ پیشتر گفتہ آمد و معنیٔ جملۂ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسے شاعر نیست و یا اینکہ زید شاعرے است کہ در برابرِ او دیگراں را شاعر شمردن عبث است اگرچہ دیگراں ہم شاعر باشند۔ گوئی نفیٔ کمالِ شاعریت از دیگراں مطلب است ۔ و ایں معنیٔ را بعبارتِ دیگر ہم ادا مے تواں کردن۔

بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوعے از معنیٔ عظمت بود افادۂ معنیٔ تخصیص کند و ایں در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ حمل دارند۔

[1] وہم در مقام شک دانا بودن زید آرند ۱۲ منہ

Marfat.com

چنانکہ گویند زید مردے است وعمرو شاعرے است مراد آن است کہ زید در مردی کامل است وعمرو در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیلِ نفیِ مردی و شاعری از غیر زید وعمرو اجرا یافتہ زیرا کہ دیگراں در وصف مردی وشاعری بہ مبلغِ کمال زید وعمرو نرسیدہ اند وازیں جاست کہ دریں صورت عطف بر مبتدا جائز نہ باشد چنانکہ نتواں گفتن کہ زید مردے است وعمرو نیز یعنی عمرو نیز مردے است زیرا کہ مفہومِ جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از غیر زید مے کند پس ثبوت آں برائے عمرو چگونہ صحیح خواہد بود۔

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقوف آں اہم مقاصد ایں باب است وآں ایں است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدا است زیرا کہ چوں گوئیم خردمندانرا کارست نکوکاری برائے ہر شخصے کہ باصفت خردمندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "ہمہ خردمنداں نکوکارانند" است وزنہار کہ گماں بری کہ مفہوم ایں جملہ آں است کہ خردمند مثل ہمہ خردمنداں است بل مفہوم صحیح ایں جملہ آں است کہ نکوکاری مستغرق جنس خردمند وشامل آں است اما جملہ "تو خردمند ہستی" بوے از استغراق ندارد زیرا کہ نتواں گفتن "تو ہمہ خردمنداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزانِ ایں جملہ وزانِ جملہ "تو تنہا تنہا ہستی" است کما قیل ؎

لَیْسَ مِنَ اللّٰہِ بِمُسْتَنْکَرٍ ۔ اَنْ یَّجْمَعَ الْعَالَمَ فِی وَاحِدٍ

Marfat.com

صحیح باشد۔

وجملۂ "تو خردمند ہستی" را معنی دیگر ہم ہست وآں این است کہ از مفہوم جنسیت ارادۂ معنی مصدری کنند وآں را بر مفہوم کمال محدود سازند پس معنیٔ مثال مذکور آں باشد کہ تو در وصف خردمندی کامل ہستی گوئی ماسوا خردمندیٔ مخاطب خردمندیٔ دیگراں حقیقتے ندارد۔

و در ینجا نکتہ ایست کہ بہیچ حال تحول ازاں جائز نیست وآں این است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ بداں نطق کنند و نہ خبر را ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا مے نامند کہ آں مسند الیہ ومثبت لہ وخبر را ازاں خبر کہ آں مسند ومثبت بہ مے باشد واز ہمیں جہت یعنی جہتِ اسناد واثبات آں را لفظاً واجب التقدیم نفتہ اند واگر از جہت منطوقیتِ آں در اول جملہ آں را مبتدا گفتہ باشیم شکے نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد ونہ خبر را خبر مقدم گفتن درست آید وچوں چنین است ہر گاہ یکے از دو اسم معرفہ را مبتدا ودیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے برائے اول معنی مثبت کنند۔ چنانکہ گوئی "زید برادر تست" دریں جملہ بالفظ برادرِ تست برائے زید معنی ثابت کردہ وہر گاہ ترکیب را قلب کنی وگوئی "برادرِ تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ بالکلمہ زید برائے برادرِ تو

Marfat.com

معنیٔ ثابت کنی واگر ایں اعتبار را ساقط کنی ہر دو اسم را مبتدا و خبر قرار دادن معنیٔ ندارد و بیش ازیں نخواہد بود کہ یکے بر دیگرے بے آنکہ بہ حکمے متصف باشد در تلفظ مقدم افتادہ و بس و ایں نکتہ ایست کہ جز بہ بلیغِ معنی رس سرے ندارد۔

حذف

بدانکہ بحثِ حذف عمدۂ ابحاثِ علم معانی است و دقیق المسلک و لطیف الماخذ۔ زیرا کہ ترکِ ذکرِ چیزے از ذکرِ آں ابلغ مے نماید و سکوت ازاں از نطق بداں احسن۔ و حذف اکثر در جملۂ خبریہ باشد کہ مبتدا را در آں محذوف آرند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ؎

اگر باور نمیداری بیا تا راست بنمایم عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی

یعنی آنکس عزیز الدین طغرائی است و بس۔ عرفی گوید ؎

آستینے ز وفا بر مژہ ام کش تا چند پوشم ایں چشم تر از حدس خداوندِ اجل
میر ابو الفتح کہ در سینۂ دولت مہرش آفتابے است کہ تحویل ندارد ز حمل

یعنی آں خداوند اجل میر ابو الفتح است و احتمالِ بدل از خداوندِ اجل تجویزے است مرجوح و ایں نوع حذف در مقام مدح و ہجا کثیر الوقوع است ہم انوری گوید۔ ؎

Marfat.com

محمدؐ انکہ اقبال او دہد سوگند
روانِ پاک محمدؐ بایزدِ متعال

یعنی آنکس محمدؐ است وایں اسلوب حذف را در تحقیق معنیٔ بلاغت دخلے تمام است بہ نحویکہ اگر حذف نہ نمایند کلام را از پایۂ بلاغت فرو افگندہ باشند وایں معنی مخصوص بحذفِ مبتدا نیست بل ہر اسمے و فعلے کہ حذف آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفسِ خود مضمر داشتن از ذکرِ آں اولیٰ دانند۔ چنانچہ دریں شعر ملا غنیمت ؎

مرا خود عرصۂ اندیشہ تنگ است ترا گر با قضا یارائے جنگ است

دریں شعر جزائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغۂ امر مے بینی کہ ذکرِ جزا دریں مقام چہ قدر زشت مے نماید۔ و اضمار آں در نفس چہ قدر مستحسن۔

و آنچہ در بابِ حذف از دانستن آں ناگزیر است آں است کہ حذف را اعم از ینکہ حذف فعل باشد یا حذفِ اسم یعنی فاعل یا مفعول محل مناسب درکار است۔ چہ حذفِ ہر یک را مقامے است کہ در غیر آں حذف صحیح نباشد۔ و اگر مقصود از ذکرِ فعل مطلقاً اخبار از وقوعِ آں است حاجت بذکرِ فاعل یا مفعول نمے افتد۔ بل اخبار بصیغۂ مصدر کفایت کنند چنانکہ گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود۔ دریں جملہ مقصود اخبار

Marfat.com

از مطلق وقوع فعل کشتن و زدن است نہ اخبار از فاعل کہ فلانی بکشت و زد یا مفعول کہ فلانی را بکشت و بزد۔ اما چوں مقصود اخبار از فاعل باشد گویند زید بکشت و اگر مقصود اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت و اگر مقصود اخبار از ہر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت۔ چہ ہمچنانکہ تعلق فاعل بہ فعل ازاں جہت است کہ فعل از وے صدور یافت با مفعول ازاں جہت است کہ فعل بر وے وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل اقتضائے مقام در ذکر و حذف ہر یکے نظر باید کرد۔ چہ بسا مے باشد کہ ذکر فعل متعدی مے کنند و مراد مطلق اثبات معنی مصدری باشد۔ نہ وقوع آں بر چیزے معین کہ آں را مفعول تواں گفت۔ سعدی گوید۔

"حکیمے را پرسیدند نیک بخت کیست و بدبخت چیست؟ گفت نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و ہشت" مراد شیخ از ہر دو فعل خورد و کشت نہ آں است کہ وقوع ہر دو بر چیزے معین اتفاق افتادہ بل مقصود آں است کہ از نیک بخت فعل خوردن و کشتن صدور مے یابد و از بدبخت مردن و ہشتن۔ فردوسی گوید ؎

پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

دریں شعر مفعول فعل گفتن مقصود متکلم نہ بودہ است۔ اگر ذکرے یافت قیمت شعر را مے شکست۔ و از ہمیں قبیل است ایں شعر سعدی ؎

Marfat.com

نگفتہ ندارد کسے با تو کار ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

فعل گفتی در مصرع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت حذف شد و ہم

ایں شعر مشہور۔

وانکس کہ نداند و بداند کہ بداند در جہلِ مرکب ابدالدہر بماند

ہر دو فعل یعنی نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد۔ نظامی گوید

پدید آور خلق و عالم توئی
تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات تست۔ عزّ شانہٗ جلّت

و بالجملہ ذکرِ مفعول در امثالِ ایں مواضع کہ مذکور شد منافی غرضِ متکلم و موجب تغیّرِ

معنی میگردد۔ چہ غرضِ متکلم ہمیں اثباتِ فعل برائے فاعلے است کہ از شانِ

اوست صدورِ ایں چنیں فعل از وے یا عدم صدور آں۔ ولہذا تعدیۂ فعل

بذکرِ مفعول مانع مقصودِ متکلم مے باشد و علی کل حال آنچہ از التزام آں متکلم

را گزیر نیست آن است کہ چیزے را کہ اظہارِ آں داخلِ غرض او نیست

از چیزے کہ غرضِ اصلیٔ اوست امتیاز دہد۔ زیرا کہ در بابِ ضرورت ذکرِ

مفعول مے تواں گفتن کہ اگر مجرد اثباتِ فعل برائے فاعل مقصود باشد

گویند "فلانی بسیار مے بخشد" و اگر اثباتِ بخشیدنِ جنس خاص دون غیر

مقصود باشد گویند فلانی بسیار زر و سیم مے بخشد و ایں در محل گویند کہ مخاطب

Marfat.com

بخشیدن زر و سیم را منکر باشد و غیر از زر و سیم را مُسلّم دارد ۔ و اما اگر مخاطب مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد ۔ جملہ اُولیٰ استعمال کنند ۔ فتدبر فانہ عظیم النفع

بدانکہ مقامے است کہ در آں مفعول را لفظاً حذف مے کنند بسبب آنکہ ذکرش بمیاں آمدہ باشد یا قرینۂ حال بروے دال باشد و با آنکہ مقصود متکلم است اضمار و اخفائے آں در نفس اولیٰ دانند ۔ با یہام آنکہ مجرد اثبات معنیٔ مقصود است نہ تعدیۂ فعل بسوئے چیزے ۔ چنانکہ سعدی گفتہ

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم
چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

مفعولِ فعلِ منفی در مصرعِ اول با آنکہ مقصودِ متکلم است محذوف است ۔ چہ تقدیر آں است کہ اگر شپرہ چشم در روز روشن چیزے را دیدن نتواند ۔

و ایں نوعِ حذف را حذفِ جلی مے گوئیم ۔ چہ مقامے باشد کہ حذف در آں جا خفی باشد ۔ نظامی گوید

دگر بارہ خوں در جگر جوش زد قضا را قدر بر بنا گوش زد

یعنی متنبہ ساخت تقدیرش اینکہ قضا انگشت بر بنا گوش قدر زد چنانکہ معمول است کہ چوں خواہند کہ شخصے را باشارہ آگاہ سازند سر انگشت سبابہ را با ابہام پیوستہ سبابہ را بر بنا گوش مے زنند و مقامے باشد کہ مفعول در آں جا معلوم و مقصودِ متکلم باشد بدلیلِ تعیین کہ غیر آں دیگرے نتواند بود

Marfat.com

اما حذف مے کنند تا سامع را بعنایتِ تمام و اہتمامِ ما لا کلام بداں متوجہ سازند - سعدی گوید -

دریاب کنوں کہ نعمت ہست بدست کایں دولت و ملک میرود دست بدست

صیغۂ امر کہ صدرِ شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصتِ کامرانی و اکتسابِ حسنات را دریاب و ہم ازیں قبیل است شعر او ؎

خورد و پوشش و بخشائے و راحت رساں
نگاہ مے چہ داری ز بہر کساں

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است و ظاہر است کہ بقرینۂ حال ہر سہ متعین است - چہ خوردن و پوشیدن و بخشیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی چیزے دیگر نتواند بود - اما لازم است بطریقِ وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد - زیرا کہ ذکرِ مفعول مظنۂ آں بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی و بخشیدنی بروجہے کہ مے باید نمے خورد و نمے پوشد و نمے بخشد و ایں معنی مقصودِ متکلم نیست بل مقصود آن است کہ چوں مخاطب ازیں ہر سہ گونہ عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است او را بر عمل بداں برانگیزد و از غفلت باز آرد -

و از مقاماتِ لطیفہ حذفِ مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند - و مفعولش بہ اعتمادِ ذکرِ آں در نتیجۂ آں فعل مذکور سازند - چنانکہ گویند بفرمود تا

Marfat.com

اورا بزدند" یعنی فرمود که اورا بزنید تا ملازمان اورا بزدند۔ سعدی گوید

بفرمود و بفروختندش بسیم
که رحم آمدش بر غریب یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگینِ انگشتریش بفروشید ملازمان بارگاہ آں را بفروختند۔ جملۂ بفروختندش بسیم کہ بطریقِ نتیجہ بر فعلِ مفعول مترتب گشتہ دال است بر تعیینِ مفعول کہ متکلم بر اعتمادِ آں بذکرش نہ پرداخت و اگر لفظاً ذکرِ آں جائز مے داشت کلام باستعمالِ نوعے از تکرارِ بضرورت از حیزِ بلاغت بیروں مے افتاد و ازیہیں قبیل است حذف فعل مکن دریں شعر سعدی۔

مکن بر کفِ دست خود ہر چہ ہست
کہ فردا بدنداں گزی بشتِ دست

دریں شعر تقدیرِ کلام بر دو گونہ مے تواند بود۔ اول اینکہ چناں مکن کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریقِ استیناف مے گوید کہ ہر چہ ہست بر کفِ دستِ سائلاں بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنیٔ بیانِ کلمہ چناں را کہ محذوف است افادہ مے کند۔ دیگر اینکہ چناں مکن کہ بر کفِ دستِ سائلاں چیزے نہ نہی۔ بل ہر چہ ہست بر کفِ دستِ ایشاں بنہ۔ زیرا کہ فردا روزِ قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ معنیٔ علت

Marfat.com

مے کند۔ وہم ازیں وادی ست۔ مصرع

مکن مکن کہ نکو گوہراں چنیں نکنند

تکرار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکہ زنہار چنیں مکن۔ زیرا کہ نکو گوہراں چنیں نکنند۔

بدانکہ مقامے ست کہ حذفِ مفعول در آں بعلتِ ایراد نفی بر اسم مظہر نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمرند۔ در محاورہ گویند "ہر چند کہ جستم زید را نیافتم" دریں جملہ متکلم اگر مفعولِ فعل جستم را لفظاً ذکر مے کرد و مفعولِ نیافتم را محذوف و میگفت ہر چند کہ زید را جستم نیافتم معنی بر کرسی دیگر جلوۂ ظہور مے یافت کہ مقصودِ متکلم نبود چہ مقصود آن است کہ اسنادِ نایافتہ شدن بسوئے اسم مظہر کند نہ اثبات جستہ شدنِ زید نعم اگر ایں اثبات مقصودِ متکلم مے بود جملۂ ثانیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم ازیں قبیل است ایں شعر مؤلف

؎ خرد روزے ز من پرسید گفتم تن زن اے ناداں
کہ مثلِ او دریں عالم نبود است و نخواہد بود

دریں شعر مفعولِ فعل پرسید محذوف است تقدیرش اینکہ خرد از من روزے پرسید آیا مثل ممدوح موجود است چوں مصرع ثانی دلالت بر سوال مے کند حاجت بذکر آں نبود۔ و مع ہذا نفی وجود مثل بصراحت تمام باسم مظہر (مثل) ابلیغ تر مے نماید از نفی بر اسمے مضمر۔

Marfat.com

زیرا کہ اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور مے بود ہر آئینہ در جواب ضمیرے راجع بسوئے مفعول مے بائست ونفی بر ضمیر مفعول یعنی مثل ورودے یافت وایں اسلوب مقصد متکلم را منافی مے افتاد۔ سعدی گوید ؎

بعزیمت برمن کہ عقلت کجاست چو دانی و پرسی سوالت خطاست

مفعول ہر دو فعل محذوف است۔ تقدیرش اینکہ چوں حقیقتِ حال را مے دانی وحقیقت حال را مے پرسی ہر آئینہ برغلط ہستی۔

بدانکہ حذف مفعول را مقامات متعددہ بیان نمودہ ایم۔ قاری را باید کہ ہر جا حذفِ مفعول دریابد آں را وجہ وجیہ حسبِ اقتضائے مقام تجویز نماید۔

اِنشاء

بدانکہ مراد از اِنشاء کلامے است کہ نسبتِ مذکورہ اش خارجے نداشتہ باشد کہ بداں مطابقت یا عدم مطابقت آں تجویز نمائیم و مراد از خارج امرے است واقع کہ از اں حکایت کنند و گاہے مراد از اں فعلِ متکلم یعنی ایرادِ کلامِ مذکور باشد پس چنانکہ در اخبار ہمیں دو معنی را اعتبار کردہ اند۔ در انشاء نیز معتبر داشتہ اند و دریں مقام بحث از معنیٔ ثانی است۔

Marfat.com

اما اِنشاء کہ مشتمل برمعنیٔ طلب است مستدعیِ مطلوبے باشد کہ ہنوز در معرضِ حصول نیامدہ - زیرا کہ طلب حاصل ممتنع است واگر صیغۂ طلب را برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول برمعنیٔ حقیقی نخواہد بود - بل برطبقِ قرائنِ معنیٔ مناسبِ آں مقام تجویز کنند وانواعِ طلب برچند نوع است - از انجملہ یکے تمنی است وآں عبارت است از طلبِ حصولِ چیزے برسبیلِ محبّت وپارسیان بہ اظہار ایں معنی کلمۂ کاشکی، کاج، اے کاش، کانشکے استعمال مے کنند ودر تمنی امکانِ حصولِ مطلوب شرط نیست بل با امرِ ممکن وممتنع ہر دو تعلق مے پذیرد بخلافِ ترجّی کہ جز برامرِ ممکن وارد نمے شود - چنانکہ روزے پیرے خرف در بازئ گاہِ طفلاں بحسرت در ایشاں مے نگریست ومے گفت اے کاشکی من طفل بودمے تا خود را یکے از ایشاں یافتمے - وہر گاہ چیزے کہ تمنی بداں تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابدّ است کہ اُمیدِ حصولش بکلّی منقطع بودہ باشد - نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترس کہ نگذاردمے حاجتِ کس بکس

وگاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنیٔ تمنی را متضمن باشد حافظ گوید - ؎

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

دریں شعر لفظ بود کہ افادۂ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترجی

Marfat.com

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقتِ استفہام محمول بودہ قطعاً متضمن
معنیٔ حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادۂ معنیٔ ترجی و حسرت میکند یعنی
اے آہ گوشۂ چشمے بما کنند۔ و احتمالِ مجردِ ترجی اگرچہ مرجوح ہست ہم
وارد۔ و مفہومِ تمنی گاہے بحرفِ ترجی اخذ کردن نزدِ ائمہ بلاغت مقرر است
و برائے ترجی کلماتِ بوکہ، بود کہ، باشد کہ، مگر، شاید استعمال مے کنند
و کلمہ دریغا محض برائے اظہار معنیٔ حسرت است۔ سعدی گوید ؎

دریغا کہ بے ما بسے روزگار بروید گل و بشگفد لالہ زار

و احیاناً کلمہ کاش کہ مخصوص بہ تمنی است بداں منضم مے کنند و
مقصود ازاں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید ؎

دریغا کاش گر مادر نزادے وگر زادے بخوردے بادے

و مفہوم کلمہ باشد کہ قریب مفہوم بود کہ ہست۔ حافظ گوید ؎

کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ برخیز
باشد کہ باز بینم آں یار آشنا را

و ہمچنیں لفظ شاید و مگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید ؎

مگر ہمیشہ گماں مبر کہ خالی است شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

و ہم او گوید ؎

مگر روزگارے ہوس راندے ز خود گردِ محنت برافشاندے

Marfat.com

دیگے از انواعِ طلب استفہام است وآں عبارت است از طلب حصول چیزے در ذہن وکلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا، چساں، چند، کہ، کدام، کدامین، کجا، کے، آیا، فرقِ میان چہ وچہا آں ست کہ چہ عام است وچہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا جز برامرے بزرگ نمے کنند - حافظ گوید ؎

سحر بلبل حکایت باصبا کرد کہ عشقِ گل بما دیدی چہا کرد

یعنی عشقِ گل از آنچہ کہ برمن رفت از جورِ ایامِ ہجراں وجفائے بادِ خزاں مرے صعب وبزرگ است کہ قیاس آں تعلق بدیں دارد - وکلمۂ چہ فادۂ معانیٔ مختلفہ مے کند - از انجملہ معنیٔ عظمت است - عرفی گوید ؎

چہ بلا عیب تراشم کہ حسد کم بادا مثنوی عیب زرے دہد ہی از سیمِ دغل

یعنی بزرگتر عیب جوہستم -

وبمعنیٔ تحقیر - سعدی گوید - ؎

چہ مردی کند در صفِ کارزار چو دستش تہی باشد وکارزار

وبمعنیٔ استعجاب کسے راست ؎

ندانم چہ گفتی چہ انگیختی کہ گفتی واز دیدہ خوں ریختی

وبمعنیٔ کثرت - سعدی گوید ؎

ہمے گفت در روضہا مے چمید کزاں خار بر من چہ گلہا دمید

Marfat.com

وبمعنی زجر۔ سعدی گوید۔ ؎

زہجرانِ طفلے کہ در خاک رفت　　چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

وبمعنی استحسانِ چیزے۔ سعدی گوید ؎

چہ خوش گفت یکتاش باخلتاش　　چو دشمن خراشیدی امین مباش

وایں احتمال معنی کثرت نیز دارد۔

وبمعنی سوال از تعیینِ چیزے۔ چنانکہ گوئی "وقتی چہ باشد" وبمعنی سوال از اسنادِ جملہ کہ وقوع ولا وقوع عبارت از آن است چنانکہ گوئی "امروز زید در مجلسِ شوریٰ چہ گفت؟ وچوں در جملہ تکرار آید افادۂ معنی مساوات کند۔ سعدی گوید۔ ؎

چو آہنگِ رفتن کند جانِ پاک　　چہ بر تخت مردن چہ بر روئے خاک

وہم او گوید۔ ؎

چو مردانگی آید از رہزناں　　چہ مرداں لشکر چہ خیلِ زناں

وچوں، وچگونہ، وچساں متقارب المفہوم اند وبرائے دریافت کیفیت چیزے استعمال مے کنند۔ سعدی گوید ؎

نمیدانم حدیثِ نامہ چون است　　ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

نظامی گوید۔ ؎

تدبیر آنم کہ سر چوں نہم　　چگونہ سر از کار بیروں نہم

Marfat.com

ظہوری گوید ۔

دہد بجائے سقنقور بختِ بد کافور چساں بجملہ دل آورم عروسِ رجا

چگونہ وچساں ہر دو از گونہ وسان کہ از کلماتِ تشبیہ شمردہ اند باعرف استفہام انضمام یافتہ ومرکب بمعنی چہ طور مستعمل است ۔

وچند برائے دریافت مقدار چیزے ۔ چنانچہ دریں شعر مولوی معنوی

چند چند از حکمتِ یونانیاں حکمتِ ایمانیاں را ہم بخواں

واگر مقدارِ عددِ چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمہ تا بیفزایند چنانچہ گوئی "چند تا نان پیشِ تست"

وکلمہ چند محض برائے استفہامِ مقدار چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے اظہار مقدار در مقامِ خبر آرند واکثر در مقامِ اظہار معنی مبالغہ مستعمل است سلمان ساوجی گوید ۔

چنداں گریستیم کہ من بعد گر کسے آید بکوئے ما نتواند ز ما گذشت

وبمعنی اظہارِ غایتِ مقدار حافظ گوید

چنداں بود کرشمہ وناز سہی قداں کآید بجلوہ سروِ صنوبر خرام ما

وکہ وکدام ہر دو مطرد است برائے تعیین فردے از ذوی العقول وہر دو متقارب المفہوم کسے راست ۔

Marfat.com

عاشق کہ شد کہ یار بحالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست وگرنہ طبیب ہست

وکدام عام است برائے مذکور و نیز برائے غیر ذوی العقول اہل زبان در محاورہ گویند "بکدام محلہ مے نشینی" کدام کتاب مے خوانی" و کدامیں بمعنی کدام است۔ اما فرق میانِ ہر دو از بس لطیف است کہ ادراکِ آں تعلق بذوقِ صحیح دارد و ہیچکس از مؤلفانِ نحو و لغت پارسی بداں تصریح ننمودہ۔ وچوں مسلم است کہ زیادتِ لفظ دال بر زیادتِ معنی باشد لامحالہ میان ہر دو فرقے باید و آں این است کہ محل کدام عام است و محل کدامین خاص۔ چہ مفہوم کدامین شائبہ از معنی حیرت و استعجاب باخود دارد۔ میرزا صائب گوئد ؎

ندانم سنگ از دستِ کدامیں طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آئینہ بازارے کہ من دارم

ناصر سہرندی راست ؎

کدامیں مست را امشب سرِ جنگ است با زاہد
کہ مینا ہم ز جوشِ مے زرہ زیرِ قبا دارد

وفقیر مؤلف راست ؎

کدامیں شمع رخسارے بہ بالینم نشست امشب
کہ از ہر ذرہ خاکم صد پروانہ مے خیزد

Marfat.com

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ؎

کند اعدائے ملک از ننگِ عصیاں بدل گویا کجا شد بے گناہی

میرزا بیدل گوید۔ ؎

اے حیرتِ واماندہ کجا میروی امروز
نقشِ قدمے داشتی اکنوں ہمہ گامی

وہم استعمال کجا بمعنیٔ چگونہ وچساں مطرد است۔ عرفی گوید ؎

کجا بحسن بود با تو ہم عناں نرگس
تو چشمِ عالمی و چشمِ بوستاں نرگس

شاہ آفرین گوید۔ ؎

کجا از اہل صورت شیوۂ تجرید مے آید کہ نتواند ز خود تصویرِ پیراہن جُدا کردن

وگاہے بہ تکرار برائے معنیٔ تباعد میاں دو چیز مستعمل شود۔ حافظ گوید۔ ؎

صلاح کار کجا و من خراب کجا ببین تفاوتِ رہ از کجاست تا بہ کجا

وہم عرفی گوید۔ ؎

طرزِ کلام غیر کجاوین روش کجا نسناس را کسے نشناسد ز نوعِ ناس

وفردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کافِ بیان آوردہ۔

وکلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

Marfat.com

چنانکہ گوئی "کے آمدی و کے میروی" وآیا موضوع است برائے استفہام
اما بیشتر استعمال او در مقام تردد کردہ اند و تردد گاہے متعلق بوقوع فعل
باشد چنانکہ گوئی "آیا خوردہ یا نہ ؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا
عمرو" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمرو را زد یا بکر را" واگر بر صیغہ مضارع آرند
افادۂ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا زید را میزنی و او برادرِ تست" و
اغلب کہ این کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

وچرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید ؎

چرا نستانی از ہر یک جوِ سیم کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے

بر ماہرِ لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنیٔ استفہام بدونِ انضمامِ کلمۂ
استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و سامع از طرزِ تلفظِ متکلم معنیٔ استفہام
اخذ مے کند۔ چنانکہ گوئی "خانہ روم ؟ این کتاب زید است ؟ پدر زید
شب آمدہ بود ؟ وغیر ذلک" وکلام استفہام در مواضعِ مختلفہ افادۂ معنیٔ
مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیینِ معنی مے تواں کردن۔ اعم از ینکہ
حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقامِ استبطا یعنی چیزے را
در معرض توقف یا فتن۔ گوئی "چہ حیلہا کہ بکار نبردم ؟" و در مقام تعجب گوئی
از جبیست کہ زید ہنوز از خانہ بیروں نیامدہ ؟ و در مقام تنبیہِ مخاطب چوں
بر غلط کار بند باشد گوئی "چہ میکنی ؟ یا کجا میروی ؟ مقصود آں است

Marfat.com

که برغلط ہستی ۔ و درمقام تہکم واستہزاء وتندیم چنانکہ شخصے را کہ دربرابر دشمن بد دلی نماید بگوئی "توئی کہ ترا رستم زمان گویند" وچنانکہ بادوستے کہ در دوستی دغل روا داشتہ باشد بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبتِ قدیمہ ہمیں بود" و درمقامِ تحقیر کسے گوئی "ایں کیست؟ یا آنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں کس است و درمقام استبعاد گوئی ایں بداں کے ماند؟

واز انواعِ طلب صیغۂ امر است وآں عبارت است از طلبِ فعلے کہ غیر منع باشد برطریقِ استعلاء وعلماء اصول را دریں باب اختلاف بسیار است کہ صیغۂ امر دلالت بر وجوب مے کند یا برا باحت وندب و بوں دلائل ہر طائفہ خارج از مبحث ماست تبر تقسیم معانی مختلفہ آں کتفا مستحسن مے نماید وشکے نیست کہ چوں بصیغۂ[1] غائب باشد خالی از ستعلاء نباشد وافادۂ معنی وجوب کند۔ سعدی گوید ؎

چوں بندہ خدائے خویش خواند باید کہ بجز خدا نداند

یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ وبصیغۂ مخاطب گاہے فادۂ معنیٔ اباحت کند۔ اہلِ زبان در محاورہ مے گویند "اگر فردا ئے پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام مے یابد"

[1] صیغۂ امر متکلم نیز در پارسی بالفظ باید مطرداً مستعمل است اہلِ زبان در محاورہ گویند "امروز باید برویم بزیارتِ جناب صدر اعظم ۱۲ منہ

Marfat.com

یعنی پیش یکے از ہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیشِ یکے از ہر دو۔
وگاہے متضمنِ معنیٔ تعجیز مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دستِ انبائے روزگار بالائے آسمان توانی رفتن برو" وگاہے اہانت چنانکہ در مثل گویند "سگ باش برادر خورد مباش" وہم گویند گم شو پدر سوختہ و گاہے تسویہ چنانکہ گوئی "صبر کن یا فریاد آنچہ از دستِ تو رفت" وگاہے دعا سعدی گوید ؎

کریما بہ بخشائے بر حالِ ما کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا

پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظمِ اشعار صیغہ بیا کہ امر حاضر است بالعموم در ابتدائے شعرے آرند و مقصود ازاں ہیچ معنی از معانی مسطورہ بالا نمے باشد بل مجرد برائے استلفاتِ مخاطب بامرے کہ بعد ازاں مذکور باشد مے آرند۔ عرفی گوید ؎

بیا کہ بادلم آں مے کند پریشانی کہ غمزۂ تو نکرد است با مسلمانی

وگاہے متضمنِ معنی تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را بدیں اسلوب خطاب کردہ اند نظامی گوید ؎

بیا ساقی از مے نشاندہ مرا ازاں دارو ئے بیہشاندہ مرا

طغرا گوید۔ ؎

بیا ساقی کہ عیدِ نوبہار است گلستاں جلوہ گاہِ آں نگار است

Marfat.com

حافظ گوید ؎

بیاساقی بدہ رطل گرانم کہ در دستِ شبِ ہجراں اسیرم

و از انواعِ طلب صیغۂ نہی است و آں عبارت است از طلب امتناع از چیزے بطریق استعلاء و ہم افادۂ معانی دیگر کند از انجملہ تہدید است چنانکہ شخصے را کہ از قبولِ نصیحتِ تو سر باز زند گوئی حرفِ مرا نمے شنوی مشنو روز کے چند صبر کن" دریں جملہ مقصود از صیغہ نہی حقیقت نہی نیست بل بواسطۂ تہدید معنیٔ امر مقصود است۔

بدانکہ بعدِ ایں ہر چہار یعنی تمنی و استفہام و امر و نہی تقدیرِ شرط جایز است چنانکہ در تمنی نظامی گوید ؎

مرا کاشکے بودے آں دسترس کہ نگذاردمے حاجت کس بکس

یعنی اگر مرا دسترس بودے حاجتِ کس بکس نگذاشتمے و در استفہام سعدی گوید ؎

چرا گفتم بشہر اندر نیائی کہ بارے نبدے از دل برکشائی

تقدیرِ کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از دلِ غمزدہ خود برکشائی ۔ یعنی اگر بشہر اندر آئی دلِ خود را از غم برہانی و در امر سعدی گوید ؎

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد با خلقِ خدائے کن نکوئی

Marfat.com

یعنی اگر با خلق نکوئی کنی خدا بر تو ببخشد و در نہی سعدی گوید ؎

نگوانندہِ خویش با دشمناں کہ لاحول گویند شادی کناں

یعنی اگر اندوہ خویش با دشمناں بگوئی لاحول گویند۔

و تقدیرِ شرط در غیر مواضع مذکورہ ہم جائز است و از انواعِ طلب صیغہ ندا است و آں عبارت است از طلبِ اقبالِ مخاطب بحرف قائم مقام مے خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرفِ ندا در غیر ایں معنی استعمال یابد از انجملہ اغراست۔ یعنی برانگیختن مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصے را کہ تظلم پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از چیست کہ گریہ میکنی"؟ دریں جملہ مراد از صیغہ ندا طلبِ اقبالِ آں شخص نیست چہ اقبال حاصل است۔ بل مراد متکلم برانگیختن است آں شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تظلم تا دیگراں بر مظلومیت او توجہ زیادے مبذول دارند۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق! چندیں موجبِ تردد چیست من تنہا ایں مہم را مے توانم از پیش بردن" دریں مثال متکلم منادیٰ را از امثالِ او بہ ندا مختص ساخت۔ و تعجب چنانکہ گوئی "اے عجب ایں چہ حرف است کہ بر زباں آوردہ" و اظہارِ حسرت و اندوہ چنانکہ دریں شعر ؎

اے دل اے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

Marfat.com

مخفی مباد کہ گاہے در کلامِ بلغاء انشا بصورتِ شرط مے آید و ایں در جائے است کہ نظر بہ پاسِ ادب مخاطب بہ صیغہ امر خطاب مستحسن نہ شمرند چنانکہ گوئی اگر جناب ایشاں توجہ گرامی مبذول فرمایند مشکلے کہ دارم آساں مے گیرم مقصود آن است کہ بر مشکل من متوجہ باشند۔

اسمِ موصول

اسم موصول را چنانکہ در نحویین شدہ جملہ مے باید کہ آں را صلہ مے نامند۔ اما در علمِ معانی آنچہ از دانستنِ آں گزیر نیست آن است کہ لا بد است مر اسم موصول را از حیثیتِ مخصوصہ کہ موجبِ اجتلابِ وصفِ معرفہ بجملہ مے گردد۔ چنانکہ الوری گفتہ است ؎

محمدؐ انکہ باقبال او دہد سوگند روانِ پاکِ محمدؐ بہ ایزدِ متعال

اسمِ محمدؐ خبر مبتدا محذوف است کما مرّ۔ و جملہ انکہ روانِ پاکِ محمدؐ باقبال او سوگند دہد صدّر باسمِ موصول نعت است از اسمِ معرفہ پس مے گوئیم کہ

اگر متکلم نعتِ اسمِ معرفہ بجملہ مصدرہ باسمِ موصول نمے کرد ممدوح را از اغیار امتیازے کہ بدیں نعت مراد او را حاصل آمدہ متصور نمے بود و ورائش

Marfat.com

وزانِ اسمے است کہ آں را باسمے موصوف سازند کہ با علامت فاعلیت منضم باشد۔ چنانکہ گوئی "مردِ دانشور یا خردِمند وغیر ذلک ۔ آیا مے تواں گفتن کہ مردِ دانش یا مردِ خرد بترکیبِ توصیفی معنیٔ دارد؟ الّا کہ از وادیٔ "زید عدل است" تجویز نمایند۔ اما خالی از تکلف نیست ۔ پس ہمچنانکہ بے انضمامِ علامتِ فاعلیت بلفظ دانش وخرد نعتِ اسمے نتواں کرد۔ نعت معرفہ باجملہ بدون اسمِ موصول متصور نیست اما دریں مقام نکتہ ایست کہ کشفِ آں از مہماتِ علم معانی است وآں این است کہ از چہ رو مے گویند کہ نعتِ معرفہ باجملہ ممتنع است بخلافِ نکرہ کہ باجملہ اش وصف مے تواں کرد۔

در سببش گفتہ اند کہ ہمگی جملات در حکمِ نکرہ مے باشد بدلالت اینکہ جملہ مستفاد است ومستفاد امرے مجہول مے باشد نہ امرے معلوم وازیں جہت در نوعیتِ جملہ گونہ تنکیرِ حادث مے گردد۔ وبا اسمِ نکرہ موافق افتد۔ بخلافِ معرفہ کہ دریں معنی جملہ را بداں موافقت نبود۔

وتبیین ایں مقال آں است کہ معرفہ را وقتے باجملہ وصف تواں کردن کہ اسمِ موصول میانِ معرفہ وجملہ واسطہ گردد۔ ومخاطب از مضمونِ جملہ پیشتر آگاہ باشد یا مضمونِ جملہ امرے باشد کہ پیشتر در حضرتِ مخاطب وقوع یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش متکلم شعرے مے خواند۔ باز در وقتِ دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعر

Marfat.com

مے خواند باز کے مے آید؟ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول است وافادۂ کہ دریں اسلوبِ کلام مضمر است آن است کہ ذکر چیزے بصفتِ معلومۂ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلافِ آن است تفاوتے عظیم دارد زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملۂ "ایں آنکس است کہ برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ"۔ وزانِ جملہ "ایں کس برسمِ سفارت دریں ملک وارد شدہ نیست"۔ وچوں ایں معنی را کما ہو علیہ بدانستی علت بودنِ جملۂ موصولہ در وصفِ معرفہ بہ نیکوتریں وجہے بر تو روشن گردد۔

قصر

در لغت بمعنی باز داشتن است و در اصطلاحِ معانی عبارت است از تخصیصِ چیزے بچیزے برطریقِ مخصوص کہ معہود اہل زبان است۔ و آں بر دو نوع است۔ اول حقیقی۔ دوم غیر حقیقی۔ و ہر یک ازیں ہر دو بر دو قسم است۔ اول قصرِ موصوف علی الصفتہ۔ دوم قصرِ صفت علی الموصوف و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاحِ اہل نحو است بل مراد از معنی ایست عارض کہ قائم بغیر باشد۔ چوں کتابت کہ باذاتِ زید قائم است مثالِ قسمِ اول از قصرِ حقیقی چنانکہ گوئی "زید نویسندہ بیش نیست" مفہوم ایں جملہ آں

Marfat.com

است کہ زید غیر از وصفِ نویسندگی وصفِ دیگر با خود ندارد و این قسم قصر در نفس الامر یافتہ نمے شود بجہت آنکہ حصرِ صفاتِ چیزے امر لیست متعذر بل محال پس اثباتِ صفتے و نفیٔ ماسوائے آں چگونہ صورت بندد۔

و مثالِ قسم ثانی یعنی قصرِ صفت علی الموصوف و آں کثیر الوقوع است چنانکہ گوئی "دریں شہر غیر از مردم خواندہ کسے دیگر نہ بینی" مفہوم ایں جملہ آں است کہ وصف بودنِ دریں شہر خبرِ مردم خواندہ دیگرے را دست نداد یعنی ناخواندہ را دریں شہر بودن حاصل نیست و گاہے ازیں قسم ثانی مبالغہ مقصود مے باشد۔ چوں افرادِ غیر مذکور را باز ائے افرادِ مذکور بمنزلہ معدوم قرار دہند چنانکہ در مثالِ مذکور اگر در شہر بعضے از افرادِ مردم ناخواندہ باشند و در برابر خواندگاں ایشاں را قدر و منزلتے نہ نہی و وجودِ ایشاں بمنزلۂ عدم قرار دہی۔

و قصرِ موصوف علی الصفۃ غیر حقیقی عبارت است از تخصیصِ امرے بصفتے غیر صفتِ دیگر۔ یا تخصیصِ امرے بصفتے بجائے صفت دیگر و قصرِ صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیصِ صفتے یا امرے غیرِ امرے دیگر یا تخصیص صفتے یا امرے بجائے امرِ دیگر۔ و معنی غیرِ صفتِ دیگر آں است کہ مخاطب اشتراکِ آں امر در دو صفت اعتقاد داشتہ باشد و متکلم آں را از ہر دو صفت بہ یک صفت تخصیص دہد از انچہ کہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از

Marfat.com

قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است - اوّل تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد - دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر -

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب باقسم اوّل از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ معتقدِ اشتراک دو صفت در یک موصوف باشد در قصرِ موصوف علی الصفۃ - و معتقدِ اشتراک دو موصوف در یک صفت باشد در قصرِ صفت علی الموصوف -

پس باجملۂ "زید نویسندہ بیش نیست" شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ اتصافِ زید باشد بکتابت و شعر و باجملۂ نویسندہ ہمیں زید است و بس شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ اتصاف زید و عمرو باشد بکتابت و ایں قسم قصر را در اصطلاح قصرِ افراد خوانند - و خطاب باقسم ثانی از ہر دو قصر یعنی قصر موصوف علی الصفۃ و قصر صفت علی الموصوف شخصے را کنند کہ برعکسِ حکم متکلم معتقد باشد -

پس باجملۂ "زید ہمیں ایستادہ است و بس" شخصے را خطاب کنند کہ معتقدِ نشستن زید است نہ معتقدِ ایستادن و باجملۂ شاعر بجز زید کسے دیگر

سلہ اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲

سلہ اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲ -

Marfat.com

نیست شخصے را خطاب کند کہ معتقدِ شاعریتِ عمرو باشد نہ شاعریت زید
و در اصطلاح ایں قسم قصر را قصرِ قلب خوانند و ہم بدیں قسم ثانی شخصے را خطاب
کنند کہ ہر دو امر یعنی اتصافِ امرے بصفتے و صفتے دیگر در قصرِ موصوف و اتصافِ
امرے بصفتے و امرِ دیگر بداں در قصرِ صفت بہ اعتقادِ او مساوی باشند پس بدیں
تعہد یا جملۂ زید ہمیں ایستادہ است و بس شخصے را خطاب کنند کہ اتصاف
زید بہ ایستادن و نشستن ہر دو گماں بردہ بہ تعیین نداند و یا جملۂ شاعر
بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را کہ اعتقادِ شاعریتِ زید و عمرو داشتہ
باشد بے تعیین یکے از ہر دو و ایں قسم قصر را قصرِ تعیین خوانند۔

بدانکہ شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد آن است کہ میانِ ہر دو
صفت منافات نباشد۔ تا اعتقادِ مخاطب در بابِ اجتماعِ ہر دو در یک
موصوف صحیح تواند بود و شرطِ قصرِ موصوف در قصرِ قلب آن است کہ میانِ
ہر دو صفت منافات باشد و شرطِ قصرِ تعیین معین نیست بل عام است
کہ میانِ ہر دو صفت منافات باشد یا نہ۔ فلہذا امثلہ کہ برائے قصرِ
افراد و قصرِ قلب، درست باشد برائے قصرِ تعیین ہم درست خواہد بود۔

مخفی نماند کہ قصر را طرقِ مختلفہ است و ما بعضے را حوالۂ قلم مے کنیم
از انجملہ یکے عطف است چنانکہ از بابِ قصرِ موصوف در قصرِ افراد گوئی
زید شاعر است نہ کاتب[1]۔ و زید کاتب نیست بل شاعر است و در قصر

[1] حرف نہ در ایں مقام برائے عطف ست ۱۲

Marfat.com

قلب گوئی زید بیدار است نه خفته و زید بیدار نیست بل خفته است و
اگر گوئی که در مثال اخیر چوں لفظ بیدار نیست دلالت مے کند بر خفتہ بودن
زید پس ذکر لفظ بل خفتہ است مستلزم تکرار باشد۔ گوئیم حال نه آں چناں
است کہ گماں بردہ۔ زیرا کہ ہر چند لفظ بیدار نیست بر خفتہ بودن دلالت
مے کند اما ازیں قدر فائدہ تنبیہ بر ردِ خطائے مخاطب حاصل نمے
شود۔ چہ مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گماں بردہ
است و از باب قصر صفت در قصر افراد قلب گوئی زید شاعر است نه عمرو و عمرو
شاعر نیست بل زید است و از انجملہ یکے نفی و استثناء است چنانکہ
از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید جز شاعرے نیست و در قصر قلب
گوئی زید را ہر سحرگاہ بُود در خواب نیابی و از باب قصر صفت در قصر افراد و
قلب ہر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعرے جز زید کسے دیگر نیست۔

باید دانست کہ اصطلاحِ نفی و استثناء چنانکہ وضع الفاظ بر آں دال
است تقاضائے آں دارد کہ حرف نفی را بر حرفِ استثناء مقدم آرند چنانکہ
در زبانِ عربی معہود است اما نظر بہ محاورۂ پارسیاں چنیں نیست چنانکہ در
امثلہ مے بینی و با ایں اختلاف اسلوب در معنی تفاوتے روئے نمے دہد۔

و از انجملہ ہم تقدیم است و آں عبارت است از مقدم آوردنِ چیزے
کہ مستحق تاخیر است چوں تقدیم خبر بر مبتدا و تقدیم معمولاتِ فعل بر فعل نظامی

Marfat.com

گوید ۔

تو ئی گوہر آمائے چار آخشیج مسلسل کنِ گوہراں در مزیج

گوہر آمائے مبتدا موخر و تو ئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصودِ متکلم نہ آن است کہ تو گوہر آمائے چار آخشیج ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار آخشیج ہمیں ذاتِ اقدسِ تُست وبس ۔ پس ایں شعر مثالِ قصر صفت باشد و وزانش آن است کہ گوئی من ہستم کہ باز داشتم ترا از دشمنِ تو ۔ و زلالی خوانساری در مناجات گوید ۔

الٰہی من ترا دانم دگر ہیچ دلم چوں خطِ ترسا مے خورد پیچ

مقصود متکلم آن است کہ جز تو دیگرے را ندانم و ایں معنی از تقدیم ضمیرِ منصوب منفصلِ مخاطب بر فعل دلالت دارد ۔

برقاریٔ لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیرِ کلمات در معنی مقصود تغیرے عظیم راہ مے یابد و بسا باشد کہ معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن و احوالِ متکلم و مخاطب حاصل مے گردد ۔ و اگر خواہی ایں معنی را بر وجہِ بصیرت تصدیق کنی در ہیں شعر شیخ نیکو تامل کن ؎

نہ من کردم از دستِ جورت نفیر کہ خلقے ز خلقے بگشتہ گیر

مقصود متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دستِ جور تو مے نالم بل ہمہ عالمیاں نالاں اند ۔ مے دانی ایں معنی از چہ روے صورتِ حصول بستہ

Marfat.com

استقامتِ طبع حکم مے کند کہ تحقیق ایں معنی بر انفصالِ حرف نفی از فعل و تقدیم ضمیر مرفوعِ متکلم بر آں مترتب گشتہ و اگر در ترکیبِ کلمات ایں ہر دو موجب را بمعرضِ تغیّر و تبدّل در آری از معنی حصر دیگر در کلام نشانے نخواہی یافت ۔

مخفی نماند کہ طرقِ قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعضے ازاں مخصوص بزبانِ تازی است ۔ و ما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است حوالۂ قلم ساختیم ۔ والعلم عند اللہ تعالےٰ ۔

فصل وصل

مسائل ایں باب از علمِ معانی را ادق و اغمض گفتہ اند و بعضے بر آنند کہ بلاغت شناختنِ حقیقتِ فصل و وصل است یعنی کسے کہ از ادراکِ مقامِ فصل و وصل خطے ندارد ۔ اورا بلیغ نتواں گفت و غیر از زیرکِ لطیف الطبع کہ بلاغت در فطرتِ او ودیعت نہادہ باشند احدے را بنے رسد کہ در مہارتِ فصل و وصل گردن برافراز د و چوں دولتِ ایں سعادت کسے را بتوفیقِ ازلی میسر آید ۔ ہر آئینہ اورا اعزازِ فضیلتِ علم معانی بروجہ اصوب دائم دست دہد ۔

Marfat.com

درنحو قرار یافتہ کہ عطف بر دو گونہ است - اول عطف مفرد بر مفرد و ثانی عطف جملہ بر جملہ و ما اولاً بفائدہ عطفِ مفرد بر مفرد مے پردازیم سپس فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ را شرح دہیم -

بدانکہ فائدہ عطف مفرد بر مفرد آن است کہ ثانی را با اول در سلسلۂ حکمے فراہم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل ہم نسبت سازند - تا اگر اول در حکمِ فاعل باشد ثانی نیز فاعل آن فعل - و اگر اول در حکمِ مفعول است ثانی نیز مفعولِ آن فعل باشد - و ہمچنیں اگر یکے در حکم مبتدا یا خبر یا مضاف یا مضاف الیہ و غیر ذلک باشد بر دیگر نیز ہماں حکم عائد گردد - و بالجملہ اوّل و ثانی ہر دو بے ہیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند - سعدی گوید ؎

یارب زیاد فتنہ نگہدار خاکِ پارس
چندانکہ خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکہ خاک و باد را بقا بود -

و عطفِ جملہ بر جملہ را دو صورت است اوّل آنکہ جملۂ معطوف علیہ حیثیتے داشتہ باشد کہ بطریقِ فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر با فعلے یا اسمے تعلق دارد - و ہماں حیثیت جملۂ ثانیہ را بروے عطف کنند تا ہر دو بحیثیتِ واحدہ در یک حکم جمع آیند - بنا بریں ایں عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد - چنانکہ سعدی گوید " حکما گفتہ اند تو انگری بدل است نہ بمال " و ایں مثال کہ بر دو جملۂ اسمیہ

Marfat.com

متضمن است جملۂ ثانیہ معطوف است بر جملۂ اولیٰ وہر دو جدا گانہ مفعول فعل گفتہ اند واقع شدہ۔ وچنانکہ گوئی "از خانہ بیروں آمدم وباوے حرف زدم موجب ملال جناب آقا افتاد"۔ ہر دو جملہ معطوف ومعطوف علیہ فاعل فعل افتاد واقع شدہ۔

"درمعرکۂ کارزار آئی ومردانہ جاں دہی بہ از آنکہ چوں زناں بربستر"

ہر دو جملۂ اولین معطوف علیہ بامعطوف مبتدا واقع شدہ۔

اما صورتِ ثانی از عطفِ جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلکِ حکمے منتظم نتواں کرد۔ زیرا کہ حیثیت آں یکے غیرِ حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "زید آمد وعمرو بگریخت" دریں مثال نتواں گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیتِ واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے خود حیثیتے جدا گانہ پیدا کردہ وہمیں عطف است کہ اکابرِ علماء را از معرفت ضرورت وعدم ضرورت خود متحیر ساختہ زیرا کہ مے تواں گفت کہ چہ فرق است میانِ ایرادِ ہر دو جملہ باعطف ومیانِ ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید میانِ معنیٔ زید آمد وعمرو بگریخت بے حرف عطف فرقے نیست وطالبِ رانا گزیر است کہ دریں مسئلہ بغور وارسد تا بداند کہ مطلوبِ ایں نوع عطف چیست ومقصد آں چہ؟

سوال - پیدا است کہ غرضِ عطف مفرد بر مفرد افادۂ فراہم آوردنِ

Marfat.com

دو چیز باشد در حکمے چنانکہ مذکور شد و ہمچنیں است فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ
کہ در ما سبق ذکر یافت۔ اما فائدہ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمرو بگریخت
ظاہر نیست زیرا کہ واؤ عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آرد۔ و دریں صورت
حکمے معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چہ باشد؟
جواب آں است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطہ حرف عطف ہر دو
را در آں فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ
را دراں جمع مے آریم و آں ایں است کہ کلامِ "زید آمد و عمرو بگریخت"
بر زباں نمے آریم تا زید و عمرو را بمنزلہ نظیر یک دیگر و شریک در امرے باور
نکنیم و ضروری است کہ زید را حیثیتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماعِ
حالِ زید منتظر آں باشد کہ حالتِ عمرو را بداند و حالتِ زید سبب حالتِ عمرو
باشد۔ چہ تا ایں معنی در ہر دو متحقق نگردد عطف را ہیچ معنی متصور نیست و
ہمچناں باشد کہ گوئی "امروز از خانہ بیروں آمدم و زید را مدتِ دہ سال
است کہ ندیدہ ام"۔ خوب میدانی کہ میانِ ہر دو جملہ ربطے معلوم نیست و لہذا
کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است ایں شعر ؎

زمانہ تیغ بدست است و آبِ دریا را
بکیلِ مشت کراشد مجالِ پیمودن

چگونہ مے بینی بے ربطی میانِ بودنِ زمانہ تیغ بدست و عدمِ امکانِ

Marfat.com

پیمودنِ آب دریا بکیلِ مشت - چہ بظاہر میانِ ہر دو امر مناسبتے نیست تا تجویز عطفِ ثانی بر اول درست آید -

پوشیدہ نماند کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوعِ عطف در جملہ اُولیٰ واجب است کہ با مسند الیہ جملہ ثانیہ تعلقِ نظیر و شبیہ یا نقیض بودن داشتہ باشد ہمچنیں واجب است کہ مسند در جملہ ثانیہ نظیر و شبیہ یا نقیض مسند جملہ اُولیٰ باشد - چنانکہ اگر گویند "زید بلند بالا است و عمرو شاعر" - کلامے باشد کہ مستمعان قائلش را برنشمرند گیرند زیرا کہ میانِ بلند بالا بودن و شعر گفتن ربطے نیست نعم اگر گویند "زید کاتب است و عمرو شاعر" یا زید بلند بالا است و عمرو کوتاہ قامت" ہر آئینہ کلامے بلیغ باشد -

و بالجملہ ضروری است کہ معنیٔ جملہ اولیٰ با معنیٔ جملہ ثانیہ مشابہتے و مشاکلتے داشتہ باشد تا یکے را الفِ دیگرے تواں گفتن یعنی میانِ ہر دو مسند الیہ نوعے از تشابہ احوال باشد کہ حالِ یکے از ہر دو بحالِ دیگرے در نفسِ سامع مضموماً و مجتمعاً استقرار یابد - چنانکہ گویند "علم نور است و جہل ظلمت"

سعدی گوید - ؎

نامم افزود و آبرویم کاست بے نوائی بہ از مذلتِ خواست

و ایں معنی را بوضوحِ تمام تواں دریافتن در جائیکہ ہر دو جملہ را مسند الیہ مشترک واحد بود - چنانکہ گویند "زیدے دہد و مے ستاند" - و مے خرد و مے فروشد

Marfat.com

ومے بندد ومے کشاید وغیر ذلک ۔ فائدہ عطف دریں امثلہ بقوتِ تمام ظاہر مے شود زیرا کہ بواوِ عطف دو فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد مے کنند یعنی محدث عنہ با دو وصف متصف است واگر حرفِ عطف را حذف کنی و بگوئی "زید مے دہد مے ستاند" احتمال است کہ سامع مسندِ ثانی را مُبطلِ مسندِ اوّل گماں بردکہ مقصودِ متکلم نیست و باو او اگرچہ بظاہر دو فعل است اما ہر دو را بمنزلہ فعلِ واحد باید دانست چنانکہ دریں شعر ؎

ازاں نقش نوی با کُہنگی بست کہ ہم جان بخش و میرانندہ اوہست

میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلہ فعلِ واحد قرار دادہ اسناد آں بسوئے ضمیرِ غائب نمود۔ ھُو یُحیی و یُمیت ہر چند احیا و امامت دو فعل است اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعلِ حقیقی بمنزلہ فعلِ واحد است

در باب فصل و وصل قضیہ شرط وجزا مقتضی تحقیق اصلے عظیم است صورتش آں است کہ چوں دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد مجتمعاً شرط قرار دہند معنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرد بے تعلق دیگرے بل معنی شرط در ہر دو مجتمعاً ثابت است۔ چنانکہ گوئی اگر دیگر ایں کار کردی و را ادائے لوازم منصب تہاون جائز داشتی ترا زیر چوب شلاق مے کشتم دریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط قرار یافتہ کہ یک جزا میخواہد۔ واگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفرداً بطور

Marfat.com

استقلال شرط قرار دہند دو شرط باشد و دو شرط را دو جزا مے باید۔ اما چنانکہ می
بینی در مثال مذکور ہمیں یک جزا واقع شدہ و اگر گویند کہ شرط منفرداً در یک جملہ
از ہر دو قرار یافتہ و دیگرے را در شرط دخلے نیست لازم آید شریک بودن
چیزے در جزم بالشرط کہ شرط نیست و فساد آں ظاہر است و ما چوں در معنی مثال
مذکور بہ تامل می نگریم چناں بوضوح مے پیوندد کہ جزا شرط امرے است کہ
وجوب آں بہ مجموع مفہوم جملتین تعلق دارد نہ با مفہوم یکے از ہر دو جملہ۔
کما ہو الظاہر۔

و باید کہ قاری آگاہ باشد ازیں کہ سبیل ایں نوع دو جملہ کہ ہر دو را بمنزلۂ
جملۂ واحدہ قرار مے دہند سبیل آں دو جزء است کہ با جتماع ہر دو جملہ منعقد
شود و مجموع جملہ بمنزلۂ خبر یا صفت یا حال وقوع یابد۔ چنانکہ گوئی زید پدرش
درگذشت و زید پدرش مردے خردمند است و امروز بامردے کہ پدرش
کریم الطبع است برخوردم و زید سوارہ پیش من آمد و غلامش در پے او دواں بود
پس ہمچنانکہ خبر و صفت و حال لامحالہ از اجتماع ہر دو جزء حاصل مے آید۔
شرط را نیز ہمیں حال است کہ از اجتماع ہر دو جملہ حاصل مے آید نہ از
یکے از ہر دو۔

در باب ایرادِ ضرورتِ رابطہ چنانکہ در بعضے از مفردات معہود است
کہ صفتے را با اسمے ربطے دہند و بحرف عطف احتیاج نے افتد سعدی

Marfat.com

گوید -

خداوندِ بخشندۂ دستگیر کریمے خطابخشِ پوزش پذیر

ہمچنیں در ترکیب جملہ با جملہ در بعضے از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت و تاکید ے باشد - حاجت بایرادِ حرفِ عطف نمے افتد - سعدی گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمان است ترکِ فرماں دلیلِ حرمان است

مصرعِ ثانی بمنزلۂ تاکید مصرعِ اوّل است حاجت بایرادِ عطف ندارد زیرا کہ مفہوم مصرعِ ثانی آن است کہ ترکِ فرمان موجبِ حرمان است و بر طریقِ اعتبارِ مفہوم مخالف می تواں گفتن کہ قبولِ فرمان موجبِ سعادت است و ایں مفہوم بعینہٖ مفہوم مصرعِ اوّل است - گویا متکلم بر طریقِ تاکید مے گوید ؎

مہتری در قبولِ فرمانی ست مہتری در قبولِ فرمان است

پس مصرعِ ثانی بمنزلۂ تاکید و تحقیقِ مصرعِ اول است و ہم ازیں قبیل است ایں قطعہ شیخ

قطعہ

اے کریمے کہ از خزانۂ غیب گبر و ترسا وظیفہ خور داری

دوستاں را کجا کنی محروم تو کہ با دشمناں نظر داری

شکے نیست کہ شعرِ ثانی تاکید و تحقیقِ شعرِ اول مے کند چہ مفہوم شعرِ اول آنست کہ دشمناں خود را از رحمتِ عامۂ خویش محروم نگذاشتہ بطریقِ لزوم مے تواں گفتن کہ دوستانِ تو بروجہ اولیٰ از خزانۂ رحمتِ تو بہرہ ور ہستند

Marfat.com

پیدا است کہ مفہومِ شعرِ ثانی غیر ازیں مفہوم چیزے با خود ندارد پس شعرِ ثانی تاکید شعرِ اول است

بدانکہ بسیارے از ناواقفانِ اصولِ معانی کہ از فہمِ دقائقِ کلام بلیغ قاصر ہستند بے مقصودِ متکلم نبردہ دریں نوعِ اسلوبِ کلام جملہ ثانیہ را بر استیناف حمل مے کنند و آں را از ماقبل منقطع گماں برند و لعمری انھو قد ضلوا و اضلوا و استیناف را محلے است کہ اگر متکلم در آں عطف کند معنی کلام فاسد گردد۔

اما فرق میانِ آں دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے بربطِ صفت و موصوف یا تاکید مؤکد یا بیان و مبیّن مربوط باشند و میانِ آں دو جملہ کہ ازیں نوعِ تعلق عاری باشند بر ادیبِ لبیب از ضروریاتِ علم معانی است زیرا کہ بسا باشد کہ ایں فرق نظر بدقتے و غموضِ معرفتِ فصل و وصل بر بسیارے از اذکیا مخفی مے ماند۔ تا بہ انبیا چہ رسد و استیناف نی الحقیقت قطعِ کلام است از ماقبل بہ نحویکہ ما بعد آں را با ما قبل ربطے و تعلقے از روئے قواعدِ نحو تجویز نتواں کرد بل ما بعد کلامے باشد کہ بعد از اتمامِ ماقبل آں را مجدداً آغاز و ہند بسبب آنکہ غالباً جملۂ اولیٰ متضمن سوالے باشد کہ از فحوائے کلام مفہوم مے گردد و جملہ ثانیہ کہ آں را مستانفہ نامند بمنزلہ جواب مے آرند۔ چنانکہ گوئی "من سخن او را استوار ندارم بحکم آنکہ آنچہ نظر بہ حالات متوقع باشد در انصرام آں باید کوشید مہمے سترگ در پیش است و خصم در فراہم آوردن جمعیتِ خویش و ریں کلام جملہ "مہمے سترگ در پیش است معطوف علیہ است و جملہ خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش معطوف و ہر دو جملہ

Marfat.com

مجتمعاً کلامے است کہ از ماقبل منقطع است حاجت بہ ایرادِ حرف عطف ندارد زیرا کہ عطف بر جملہ انچہ نظر بہ حالات الخ منجرے گردد بفساد معنی۔ چہ لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفی سابق الذکر است۔ وجملہ ثانیہ یعنی مہمے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخلِ سبب بل جواب سوالے است مقدّر۔ تقدیرش اینکہ حالا نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است۔ بجوابش گفت مہمے سترگ الخ۔ سعدی گوید ؎

بحسرت در زمیں رفت آں گلِ نو
صبا بر استخوانش گل دماناد

مصرعِ ثانی بر طریقِ استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں آں گلِ نو کہ مراد از شاہزادۂ جوانمرگ است بحسرت از دارِ دنیا رحلت نمود سزاوارِ چہ اجر باشد۔ بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دماناد۔ ومؤلّف راست ؎

بپرسیدش کہ چونی گفت رنجور غمِ جانکاہِ دردت چشمِ بد دور

دریں شعر چنانکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوفہ مردم بر آں رفتہ کہ چوں از کسے بپرسند کہ حالِ تو چیست او مے گوید کہ بیمارِ ہستم بارِ دیگر از وے بپرسند کہ علتِ تو چیست او بجوابش علت خود را اظہار مے کند ہمچنیں دریں شعر در جوابِ سوالِ اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب

Marfat.com

سوالِ ثانی کہ مقدر است گفت غم جانکاہ دردِ تو مرا بیمار ساختہ وایں سوال از فحوائے کلام مفہوم مے گردد وچوں بیمار محبّت علتِ خود را دوست می دارد ونمے خواہد کہ بہ شود بارِ دیگر استیناف مے گوید کہ چشمِ بد دور یعنی خدا ایں علتِ مرا چشمِ بد مرساد کہ بہ شود۔ زیرا کہ ایں علت عین صحت من است وجملہ چشمِ بد دور جوابِ سوالے است مقدر کہ جملۂ اُولیٰ یعنی رنجورہستم بعلتِ غم جانکاہِ درد تو بر آں دلالت مے کند۔ تقدیرش اینکہ میخواہی خدا علتِ ترا دفع کند؟ گفت چشمِ بد دور یعنی نمے خواہم۔

واگر دریں نوعِ اسلوبِ کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم وارسی معلوم توگردد کہ سوالے مقدر بیش از سہ قسم نبود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق سبب بود۔ چنانچہ دریں شعرِ سابق یعنی چیست سببِ علت تو۔ زیرا کہ در عرف متقرر است کہ چوں گویند کہ فلانی علیل است از سبب علتِ او سوال کنند ونمے گویند کہ سببِ علتِ او چنیں است وچناں است۔ دوم آنکہ از سببِ خاص سوال کنند چنانکہ مؤلف راست ؎

زپیرِ چرخ نتوانم گریزم زپیرِ چرخ جُو ایں کار ناید

تقدیرِ سوال اینکہ آیا پیرِ چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بلے از پیرِ چرخ جُز ایں کار چیزے دیگر متصور نیست سوم اینکہ سوال از غیرِ ایں ہر دو صورتِ مذکورہ باشد۔ چنانکہ مولف راست ؎

Marfat.com

مرا گویند در دِ او ندارم غلط گفتند از دردش نزارم

تقدیرِ سوال این است که آیا مردم راست مے گویند یا غلط بجوابش گفت غلط مے گویند۔

بدانکہ استیناف گاہے بہ اعادۂ اسمے متانف عنہ وگاہے بہ ایراد صفتے مے آرند۔ مثالِ اعادۂ اسم مؤلف راست ؎

مروت کردۂ بارے بہ یارے بہ یارے غمگسارے جاں نثارے

ومثالِ ایرادِ صفتے بہ تغیرِ مصرعِ ثانی ؎

مروت کردہ بارے بہ یارے وفادارے رہِ محنت سپارے

وایں نوعِ استیناف موثر تر افتد چہ ذکرِ صفتے متانف عنہ منطوی بر علتِ مسند است یعنی مروت کردن۔ وگاہے استیناف بتمامہ حذف کنند وچیزے دیگر بجائش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد برگردنِ او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمانِ ستم کردن بر صواب است یا بر خطا؟ جوابش آنکہ بر خطا است ومصرعِ ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام ایں جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورتِ انشاء مے آرند وایں نوعِ اسلوبِ کلام را در نفوس تاثیرے عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ؎

Marfat.com

سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نہند
بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرعِ اول مشتمل است بر معنیٔ استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترینِ حیوانات است و ایں جملہ خبر است نہ انشاء و گاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورتِ خبر مے آرند و ایں ہم موجب تقویتِ معنیٔ مراد مے افتد۔ چنانکہ دریں شعر ؎

دریں دیر خراباتِ آنکہ بدکرد نہ با جانِ کسے با جانِ خود کرد

یعنی بدمکن و ایں جملہ انشاء است

چوں ازیں معنی آگاہ شدی بدانکہ ہرگاہ دو جملہ در پئے ہم در کلامے وقوع یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء یا بالعکس یا اول انشا باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً انشاء یا بالعکس۔ پس در جمیع ایں صورِ مذکورہ نظر باید کرد بضرورتِ امرے جامع کہ میانِ ہر دو متحقق باشد ولابد است کہ جامع باعتبارِ مسند الیہ و مسند اعم از ینکہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشد و دیگرے فعلیہ بوضاحت تمام ثابت باشد چہ معرفتِ فصل و وصل موقوف بر عدمِ وجود جامع است۔

و جامع میانِ دو جملہ گاہے عقلی باشد و آں امرے است کہ بسببِ آں عقل مقتضی باشد جمع ہر دو را در قوتِ عاقلہ بنا بر آں کہ ہر دو متحد التصور باشند یا

Marfat.com

متماثل یا متضائف - زیرا کہ قوتِ عاقلہ مثلین را از تشخص خارجی مجرد ساختہ
ازاں انتزاع معنیٔ کلی نمودہ ادراک آں مے کند - چوں ادراکِ معنی انسان
کہ مشترک است میانِ زید و عمرو و غیرہما - و آں مفہوم کلیٔ انسان است و مراد
از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتے کہ باہر دو نوعے از اختصاص
داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بودنِ ہر دو است بحیثیکہ تعقل یکے بے
تعقلِ دیگرے امکان ندارد - چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس
و تعقلِ اکثر نسبت بہ تعقلِ اقل و غیرِ ذلک و گاہے وہمی و آں امرے است
کہ بسببِ آں وہم ہر دو را در قوتِ مفکرہ فراہم آرد - بنا بر آنکہ میان تصور ہر دو
شبہہ تماثل باشد - چنانکہ میانِ تصورِ بیاض و حمرت دو جامہ - چہ قوتِ عاقلہ
را با حکمے دریں نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست - چنانکہ میانِ
تصورِ متضادیں چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیرِ ذلک - و گاہے خیالی و
آں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوتِ متخیلہ فراہم آرد و اسبابِ فراہم
آوردن مختلف است و ازیں جاست کہ صورِ ثابتہ در خیالِ ہر یک از افراد
انسانی بر یک ہیئت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیالِ زید بر
ہیئت نہ باشند کہ در خیالِ عمرو ثابت است و بعضے از صور کہ از خیالِ زید
گاہے غائب نہ شود. در خیالِ عمرو گاہے وقوع نیابد -

از نکتہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوندد کہ حالِ میانِ دو جملہ گاہے بر نہایت

Marfat.com

انقطاعِ یکے از دیگرے مبنی باشد - بنا بر اختلافِ ہر دو در خبر و انشاء - و ایں اختلاف اعم است از ینکہ لفظاً باشد یا معناً - و گاہے باشد کہ حالِ میان ہر دو مبنی بر غایتِ اتصال باشد - بنا بر بودنِ ہر دو بر بط موصوف صفت یا موکد و کیدہ و گاہے باشد کہ حالِ ہر دو میان غایتِ انقطاع و غایتِ اتصال متوسط باشد - بصورتِ اُولیٰ و ثانیہ ترکِ عطف واجب است و بصورتِ ثالثہ عطف ضروری است -

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیلِ امورِ اضافیہ قرار دادہ اند و گفتہ اند کہ نتوانیم تعیین مقدار کلامے کردن کہ آں را معیار کلی قرار دادہ افرادِ مختلفہ کلام را بداں موازنہ کنیم - زیرا کہ کلامے نسبتِ بہ کلامِ دیگر کہ از آں زائد است مُوجز مے تواند بود - و ہمچنیں کلامے نسبتِ بہ کلامِ دیگر کہ از آں ناقص است مُطنب - بل کلامے را کہ متعارفِ اوساط الناس است میعار آں گرفت - چہ کلامِ ایشاں در ادائے معنیٔ مقصود نہ قابلِ مدح مے باشد نہ قابلِ مذمت نظر بریں معنی مے تواں گفتن کہ ایجاز ادائے معنیٔ مقصود را بعبارتے اقل از متعارفِ عامۂ ناس بہ نحویکہ مخلِّ معنی نباشد - و اطناب ضد

Marfat.com

آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آں کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر الفاظِ عبارت در ادائے مقصود نہ اقل باشد نہ اکثر آں را مساوات گویند۔

وصاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفتہ کہ معنی بلاغت آن است کہ آنچہ در ضمیر باشد بلفظِ اندک بے آنکہ بتمامِ معنی آں اختلال راہ یابد بیان کند و در آنچہ بہ بسطِ سخن احتیاج افتد از قدرِ حاجت در نگذراند و بحدِ ملال نرساند و اہلِ نقد گفتہ اند کہ بلاغت لفظِ نیکو است باصحتِ معنی و فصاحت پاکیزگی سخن است از دشواری و بلاغت در سہ نوعِ سخن پیدا شود۔ ایجاز و مساوات و بسط (اطناب) اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود و معنی آں بسیار چنانکہ سنائی گفتہ است

تا بحشر اے دل ارثنا گفتی ، ہمہ گفتی چو مصطفےٰ گفتی

و مساوات آں بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفتہ است

سوال رفتے پیشِ عطا ہمیشہ کنوں
ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیشِ سوال

و بسط آن است کہ معنی را بہ الفاظِ بسیار شرح کند و بچند وجہ آں را مولد گرداند۔ چنانکہ اگر لفظے مشترک المعنی باشد بیانِ مرادِ خویش ازاں بکند و اگر تفسیرے احتیاج افتد در رفع التباس اشکالے بجا آورد۔ پس تشبیہات و استعارات جملہ از بابِ ایجاز است و ایغال و لف و نشر و تقسیم و ہر چہ ازیں

Marfat.com

صناعات از برائے زیادتِ بیانے یا رفع اشتباہے استعمال کند ہمہ از قبیل بسطِ سخن است وچنانکہ گفتیم در ایجاز و مساوات باید کہ از اخلالِ معنی محترز باشد در بسطِ نیز باید کہ از اطنابِ بے فائدہ و استعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

وبالجملہ کلام را از ہرزہ وفضول پاک ساختن و وسعتِ نطاقِ معنی را ملحوظ داشتن ایجاز است وازیں جاست کہ علی ابن ابی طالبؓ کہ در فن بلاغت تالی صاحب جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند "مَا رَأَیْتُ بَلِیْغًا قَطُّ اِلَّا وَلَہٗ فِی الْقَوْلِ اِیْجَازٌ وَفِی الْمَعَانِیْ اِطَالَۃٌ" وکلام را بر وجہ تبیینِ معانی بسط دادن بہ نحویکہ مشتمل بر فوائد ومصالح باشد واز حشو وزوائدے کہ در معنی دخلے ندارد۔ پاک نمودن اطناب است واگر الفاظ بقدرِ معانی ومعانی بقدرِ الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان وزیادت تفاوتے داشتہ باشد آں را مساوات خوانند وایں متوسط است میانِ ایجاز واطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغاء است وہم اطناب حدِ ایشاں۔ اما مساوات متعارفِ عامۂ ناس است کہ نہ بلاغت دارند ونہ فہاہت وآنچہ بعضے از ادباء گفتہ اند کہ اطناب مشترک است میانِ خواص وعوام محل نظر است زیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشوِ بے ضرورت کہ مبنی بر مصلحتے نباشد بسط دہند بل نظر بہ مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ وادراکِ مقتضائے حال کار بلغاء است

Marfat.com

نہ شیوۂ جہلاء۔ ومحققین فنِ بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب را محلے
است درخورِ آں تا یکے را در جائے دیگرے نتواں نہادن و ادیب بلیغ آں
است کہ ضرورتِ محل را موازنہ کند تا چیزیکہ مناسبِ آں محل است بعمل آرد۔
زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجتِ اطناب است در محلِ خود۔
آوردہ اند کہ یحیٰی ابن خالد برمکی دو کس از کُتّاب را فرماں داد تا بر موضوعِ
معیّن انشاء کتابے نمایند ہر دو بر طبق اشارتِ وے در انشاء کتابے سعیِ
بلیغ کردند یحیٰی چوں مسوّدۂ ہر دو را بمطالعہ در آورد دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز
راہ پیمودہ و دیگرے بفراخنائے اطناب قدم سودہ۔ آں را گفت نتوانم بفہمانم
وایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت براستی نزدیک تر است چہ
ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرائن و احوال سر رشتۂ ایجاز و اطناب را حسبِ اقتضائے حال
نگاہ دارد و چوں ادراکِ قرائن و احوال ہر شخصے را بر یک وزان دست ندہد
ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعیّن نتواں کرد۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید ع

دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست

عبارتِ ایں مصرع در ادائے معنیٔ مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط
است میانِ ایجاز و اطناب۔

و اما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجازِ قصر و دیگر ایجاز حذف ایجاز

Marfat.com

قصر قلت الفاظ و کثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص به شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاهد این مقال در تنهائی حال ظالمے کہ آتش در انبار ریزمش افتاد و جملہ املاکش پاک بسوخت مے گوئد - از بستر نرمش بر خاکستر گرمش نشاند، در توصیف جملہ کہ بر حد اعجاز رسیدہ ہمین بس است - کہ شیخ ابو الفضل با آن فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید -

"ہمہ شب سر بجیب تفکر فرو بردم تا جملہ ہم معنی این جملہ شیخ بدین سلاست و غدوبت الفاظ و جامعیت و وسعت معنی انشا کنم نتوانستم و دم از عجز زدم" و ہم در واقعہ جوان مشت زن کہ با ناخدائے کشتی درست و یخہ شدہ بود میگوید "چندانکہ دست جوان بریش و گریبان ملاح رسید او را بخود در کشید و بے محابا فرو کوفت یارش از کشتی بدر آمد کہ کشتی کند ہمچناں بر کشتی دیدہ پشت بگردانید" - بہ بیں تا چہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبے بر روئے کار است و با این ایجاز کہ "ان من البیان لسحرا" در شان اوست خللے در ادائے معنی مقصود راہ نیافتہ -

و در واقعہ پیر مرد یکہ دخترے نازنین پری روئے را بجبالہ نکاح آورد و بہ سخنان رنگین و دل آویز مے خواست تا دل او را بدست آرد و خود را بوئے سپارد دختر باو سے سر آشتی نداشت و تخم بے مہری او در زمین دل مے کاشت مے گوید "زن جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے -"

Marfat.com

والحق کہ حقیقتِ سحر حلال ہمین است۔

اما ایجازِ حذف آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکرِ آں ضرور می نیست بہ اعتمادِ اینکہ سامع بقرائن واحوال از آں آگاہ تواند بود ن اگرچہ در بابِ حذف ازیں نوع امثلہ ذکر یافتہ دریں مقام بعضے را نظر بہ توضیح مقام اعادہ مے کنیم مثالِ حذفِ فاعل سعدی گوید ؎

بشہرے در از شام غوغا فتاد گرفتند پیرے مبارک نہاد

فاعلِ گرفتند محذوف است یعنی اہلِ شہر۔ نیز دریں شعر ؎

بآب زمزم و کوثر سفید نتواں کرد
گلیم بختِ کسے را کہ بافتند سیاہ

فاعل بافتند محذوف است یعنی عاملانِ قضا و قدر۔

مثالِ حذفِ مفعول فردوسی گوید ؎

پئے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

مفعولِ گفتند دریں شعر محذوف است یعنی سخنانِ کنگاش وہم سعدی گوید۔ ؎

نہ گفتہ نداند کسے با تو کار ولے چوں بگفتی دلیلش بیار

در مصرعِ ثانی مفعولِ گفتی محذوف است یعنی سخنے وہم او گوید ؎

بفرمود و بفرختندش بسیم کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

Marfat.com

تقدیر کلام چنین است بفرمود تا آن نگینِ گران بہا را بفروشمید ایشاں آں نگین را بفروختند یعنی مفعولِ فرمود محذوف است مثال حذفِ شرط سعدی گوید ؎

گر ملائکہ بر آسماں وگر نہ بشر بحسنِ صورت او در زمیں نخواہد بود

تقدیر کلام چنین است - مگر ملائکہ بر آسماں بحسنِ صورت او باشند و اگر ملائکہ بر آسمان بحسنِ صورتِ او نہ باشند بشر بحسنِ صورت او در زمین نخواہد بود - ایں شعر چنانکہ مثال حذفِ شرط است مثال حذفِ غیرِ شرط ہم می تواند بودن - مثال حذفِ جزا سعدی گوید ؎

شب چو عقد نماز بر بندم چہ خورد بامداد فرزندم

جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چوں شب عقد نماز بر بندم ایں خطرہ بدلم خطورے کند و گاہے جزا را حذف کند و چیزے دیگر بجائش نہند - سعدی گوید ؎

ناسزائے را چو بینی بختیار ہم بر آں تسلیم کردند اختیار

تقدیر کلام این است چوں ناسزائے را بختیار بینی تسلیم شود جزا در مصرعِ ثانی قائم مقامِ جزا ساختہ و ازیں قبیل است شعر ؎

مرا خود عرصہ اندیشہ تنگ است ترا گر با قضا یارائے جنگ است

Marfat.com

تقدیر کلام این است اگر ترا با قضا یارائے جنگ است برو با قضا جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا ست مفہوش اینجا من با قضا یارائے جنگ ندارم ۔گاہے جزو جزا را حذف کنند ۔سعدی گوید ؎

تنے چند بر گفتِ او مجتمع چو عالم نباشی کم از مستمع

یعنی کم از مستمع مباش مثالِ حذفِ مسند الیہ انوری گوید ؎

گر دل و دست بحر و کاں باشد دل و دست خدائگاں باشد

شاہ سنجر کہ کمترین خدمش درجہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آں خدائگاں شاہ سنجر است ۔مثالِ حذفِ مسند سعدی گوید ؎

اے دلِ عشاق بدامِ تو صید ما بتو مشغول تو با عمرو و زید

تقدیرش اینکہ ما بتو مشغول ہستیم و تو با عمرو و زید مشغول ہستی ۔اما جزو مسند کہ جارہ و مجرور است مذکور است و مثالِ حذفِ مسند تمام چنانکہ در جواب شخصے کہ از تو پرسد "ترا کہ زد" گوئی "زید" یعنی زید زد مثالِ حذفِ موصوف ۔سعدی گوید ؎

دل آرامے کہ داری دل در و بند دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند

یعنی معشوقِ دل آرام وہم او گوید ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند کہ اے روشن گہر پیرِ خردمند

یعنی از آں پیرے گم کردہ فرزند ۔

Marfat.com

وہم عطار گوید ؎

یکے پرسید زاں شوریدہ ایام　　کہ تو چہ دوست داری گفت دشنام

ہر آں چیزے کہ دیگرے دہندم　　بجز دشنام منت مے نہندم

یعنی از آں شخص شوریدہ ایام وحکیم ناصر خسرو گوید ؎

کنارہ کند ز و خرد مند ہر دم

نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خرد مند و مرد جاہل مثال حذف صفت سعدی در گلستاں گوید

"شنیدہ ام کہ شتراں را بسخرہ نگیرند" اے شتراں قوی و توانا را چہ مقرر است

کہ جز شتراں قوی الجثہ را بسخرہ نمے گیرند وہم در محاورہ گویند "مردے باید تا ایں مہم را از پیش برد" یعنی مرد بلند ہمت مثال حذف مضاف سعدی گوید ؎

چو پاکان شیر از خاکی نہاد　　ندیدم کہ رحمت بر آں خاک باد

یعنی اہل خاک - اما مثال حذف جملہ وایں بالعموم میان دو جملہ برائے ربط واقع مے شود - قدسی گوید ؎

بگفت یار کہ در عشق من گواہم کیست

خبر اشک سرخ و رخ زرد من گواہم نیست

جملہ بگفتم یا جواب دادم محذوف است -

واطناب را غرضے ملحوظ مے باشد وآں ایضاح بعد الابہام است

Marfat.com

چنانکہ مؤلف گوید در مناجات ؎

منور کن حریم سینہ ام را مجلّی کن ز زنگ آئینہ ام را

ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیزے زنگ آلود است پس ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل ایضاح بعد الابہام است ذکر دو چیز در عجز کلام و تفسیر آں ہر دو بدو اسم کہ یکے بر دیگرے معطوف باشد انوری گوید۔ ؎

جہاندارے کہ خورشید است و سایہ یکے شاہنشہی دیگر الٰہی

خورشید و سایہ دو اسم[1] است مبہم۔ و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد کردہ یعنی ممدوح خورشید شاہنشہی و سایۂ الٰہی است و ایں را در اصطلاح توشیع خوانند۔

و از قبیل ایضاح بعد الابہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از صریحیت خاص بر خام آگاہ سازند۔ سعدی گوید ؎

جوانمرد گر راست پرسی ولی است کرم پیشۂ شاہ مرداں علی است

جوانمرد بمنزلہ اسم جنس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ از جملۂ

---

[1] در عربی بجائے دو اسم اسم مثنی آوردہ اند اما در زبان پارسی تثنیہ نمے باشد و اسم مثنی در عربی دو فرد از یک نوع مے باشند بنا بریں ما بجائے ایں نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم۔ ۱۲ منہ

Marfat.com

افراد آں فردے است - اما چوں اوج پروازش حد بلند پرواز ان فضائے کرم دیگراں نیست مجدداً بذکرش اہتمام نمودہ گاہے بتکریر بروجہ تاکید معنیٔ اطناب حاصل آید -

چنانکہ دریں رباعی

باز آے باز آے ہر چہ ہستی باز آے
گر کافر و گبر و بُت پرستی باز آے
ایں درگہ ما درگہ نومیدی نیست
صد بار اگر توبہ شکستی باز آے

وگاہے بہ ایغال و آں ختم کردنِ بیت است بر چیزیکہ مفید نکتہ باشد اگرچہ معنی بیت بدونِ آں اتمام یابد و آں نکتہ گاہے بتحقیق تشبیہ باشد نظامی گوید -

تذروان رومی و زاغانِ زنگ — شد سینہ باز یعنی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیقِ مفہوم تشبیہ مے کند و اگرچہ در اتمام معنیٔ بیت دخلے ندارد و گاہے زیادتِ مبالغہ - سعدی گوید

آنکہ نباتِ عارضش آبِ حیات میخورد — در شکرش نگاہ کند ہر کہ نبات میخورد

لبِ نازنین را با شکر تشبیہ دادہ وجہ شبہ میل خاطر است کہ لازم حلاوت است مرغوب خاطر بودنِ حلاوت برائے آنکس کہ نبات میخورد حلاوتِ لب

Marfat.com

نازنین را بروجہ کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ ایغال مختص بہ شعر نیست
بل عام است در نثر ہم استعمال مے کنند۔ چنانکہ گوئی "پند پدر را گوش
دار پدرت در مصلحت تو بجاں مے کوشد" پدر را بر پسر شفقت طبعی است ا
عجز کلام مشتمل بر تحریض پسر است تا پند پدر را بسمع قبول اصغا نماید۔ و بہ
تذییل و آں ایرادِ جملہ ایست بعد جملہ کہ متضمن معنی جملہ اُولیٰ باشد و گاہے جملہ
ثانیہ را بطریق ضرب المثل با جملہ اُولیٰ ضم کنند۔ یعنما گوید ؎

گفتم صنما بزلفِ مشکیں دل بردی و عالمے گواہست
گفتا دلِ خویش را نگاہ دارد وز وے نگرفتہ پادشاہست

مصرعِ چہارم چنانکہ مے بینی بسبیلِ ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے
اطناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلافِ مقصود باشد
و بدفع ایہام چیزے با کلام انضمام یابد۔ عرفی گوید ؎

آمد آشفتہ بخوابم شبے آں مایۂ ناز
بروش مہر فزا و بہ نگہ صبر گداز

لفظِ آشفتہ در ترکیبِ نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آں
بود کہ سامع را از آشفتگی نازنین وہمے ناشی گردد کہ با عاشق سرگرانی خواہ
نمود در مصرعِ ثانی ایں وہم را مرتفع ساخت و گفت کہ با آں آشفتگی او
معشوقانہ او دل از دست عاشق مے ربود و او را بے خود مے ساخت

Marfat.com

وگاہے بہ تتمیم و آں عبارت است از ایرادِ فضلہ در کلامے کہ موہمِ خلافِ مقصود نباشد۔

وغرض ازاں نکتہ باشد۔ سعدی گوید ؎

شکم تا بہ نافش دریدند مشک

ترکیبِ جملہ چنیں است کہ شکم مشک تا بہ نافش دریدند ضمیرِ شین فضلہ است وغرض ازآں مبالغہ است۔

وگاہے بہ اعتراض و آں عبارت است از ایرادِ چیزے در اثنائے کلام یا میانِ دو کلامِ متصل بحیثیتے کہ جزوِ جملہ نتواند بود وغرض ازاں سوائے دفعِ ایہام نکتہ دیگر باشد۔ حافظ گوید ؎

بدم گفتی و خرسندم عفاک اللہ نکو گفتی

جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعلِ شکر خارا

جملہ عفاک اللہ جملہ معترضہ است و نکتہ مقصودہ دعا بر وجہے کہ موجبِ انجذابِ خاطرِ نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ؎

آسمان در کشتیِ عمرم کند دائم دو کار — گاہ شادی بادبانی گاہ اندوہ لنگری

گر بخندم و آں پس از عمریست گوید زہر خند — ور بگریم و آں بہر روزے است گوید نوشگری

جملہ آں پس از عمرے است و جملہ آں بہر روزے است ہر دو بر سبیل اعتراض واقع شدہ کہ موجبِ ازدیادِ بلاغت کلام است و تفضیلش در علم بدیع

Marfat.com

مذکور است ۔

بہرۂ سیم

علمِ بیان

وآں علمے است مشتمل بر قواعدِ معلومہ کہ بداں معرفتِ ایرادِ معنیٔ واحد بطرقِ مختلفہ در وضوحِ دلالت حاصل آید ۔ بہ نحویکہ بعض از بعض دیگر واضح واز بعض دیگر او ضح باشد و دلالت بر سہ قسم است ۔

اوّل آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنیٔ موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوانِ ناطق وایں را دلالت وضعی گویند ۔

دوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزوِ معنیٔ موضوع لہٗ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزوے است از حقیقتِ انسان وایں را دلالت تضمنی خوانند ۔

سوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقت معنیٔ موضوع لہٗ و لازمِ آں است ۔ چوں دلالتِ انسان بر ضاحک کہ خارج از

Marfat.com

حقیقتِ انسان ولازم آن است۔ قسم اوّل را دلالت مطابقی و دوم و سوم را دلالت عقلی خوانند۔

وچوں ایں قدر بدانستی بدانکہ ایرادِ معنیٔ واحد بر طرقِ مختلفہ بدلالت عقلی متصور است نہ بدلالتِ مطابقی۔ چہ مطابقی در وضوح و خفا مدارجِ متعددہ ندارد۔ بل آں را ہمیں یک طریق بیش نیست۔ زیرا کہ سامع اگر از معنیٔ شیر کہ درندۂ مخصوص است آگاہ باشد وضوح و خفائے و مدلت معنی ندارد و اگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد۔ نعم ایں وضوح و خفا در صورتِ دلالتِ عقلی بلاریب متصور است۔ چہ میتواند کہ شئی واحد لوازمِ متعددہ داشتہ باشد و دلالتِ او بر بعضے از آنہا واضح و بر بعضے دیگر خفی باشد و مبنائے علمِ بیان ہمیں دلالت عقلی است و بس۔

وچوں از لفظ لازم معنیٔ آں مراد باشد۔ دریں صورت دو امر متصور است یکے آنکہ اگر قرینہ بر عدم ارادہ موضوع لہٗ در آں جا قائم باشد۔ آں را مجاز گویند۔ چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت دریں جا تیر انداختن قرینہ ایست کہ متکلم از لفظِ شیر مردِ شجاع ارادہ کرد۔ و اگر قرینہ مذکور نہ باشد وارادۂ ہر دو معنی یعنی لازم و ملزوم در آں جا جائز باشد آں را کنایہ خوانند چنانکہ گویند آتش دیگدانِ فلاں کس نمے میرد یعنی بسیار مہماں نواز است بنسبت مجاز با کنایہ۔

Marfat.com

نسبت مفرد است بامرکب و در مجاز ناگزیر است که در معنی موضوع لہٗ یعنی معنیٔ حقیقی و معنیٔ مجازی علاقہ یافتہ شود۔ پس اگر علاقہ تشبیہ است آں را استعادہ خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت۔ و اگر ما سوائے تشبیہ علاقہ دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح دادہ خواہد شد انشاء اللہ تعالےٰ آں را مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلاں را بر تو دستے نیست و فلاں در دوستی تو پائے ندارد۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائل علم بیان در چار چیز انحصار دارد یعنی تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیہ

و آں صفت چیزیست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آں باشد از یک جہت مخصوصہ یا از جہات متعددہ نہ از جمیع جہات اوّل را مشبہ گویند و ثانی را مشبہ بہ و ایں ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و جہت یا جہات متعددہ را کہ ہر دو در آں مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرف تشبیہ را کہ واسطۂ اظہار مماثلت آں یکے با دیگرے باشد اداۃ تشبیہ گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے تحقق تشبیہ چہار چیز ضروری است۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداۃ تشبیہ

Marfat.com

وایں چہار را ارکانِ تشبیہ گویند وایں مقام داعی است بہ بیانِ چند چیز وما ہر یک را بحولہ تعالیٰ شرح میدہیم -

مشبہ ومشبہ بہ

باید دانست کہ طرفینِ تشبیہ یا مدرک بہ یکے از حواس خمسہ ظاہری باشد یا مدرک بہ عقل - اما آنچہ مدرک بہ حواس است از مبصرات - چنانکہ اسدی لموسی گوید ؎

عذارے چو گل خاطر افروز دید فروزندہ چوں صبح نوروز دید

واز مسموعات چنانکہ خاقانی گوید ؎

گاہ چو حالِ عاشقاں صبح کند تلوّنے گاہ چو حُلّی دلبراں مرغ کند نواگری

واز مشمومات چنانکہ ہمو گوید ؎

زاں مئے گلگوں کہ بید سوختہ پرورد بوئے گلِ مشکِ بیدِ خام برآمد

واز مذوقات سعدی گوید ؎

شکل امرود تو گوئی کہ بہ شیرینی ولطف کوزۂ چند نبات است معلق بر بار

واز ملموسات چنانکہ خاقانی گوید ؎

چوں کند لیک دلبش گونۂ پلاس من بر پلاس صبر کنم از پرنداں و

Marfat.com

باید دانست کہ نوعے از حسیات آن است کہ اجزائے آں را خیال ترکیب دہد واگرچہ مرکب در خارج وجود نداشتہ باشد چنانکہ عنصری گوید ؎

صبح را بنگر پس پروین بداں مانند دست
کز پس سیمیں تذروے بستدیں عنقاستے

سیمیں تذرو و بستدیں عنقا اگرچہ در خارج وجود ندارد اما اجزائش و لو تقدیراً در خارج موجود است۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آں نماید نہ حس چنانکہ حکیم سنائی گوید ؎

مردگی جہل و زندگی دین است ہر چہ گفتند مغز آں این است

جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ و اینہا ہمہ مدرک بہ عقل مے شود نہ بہ حس و آنچہ ادراک آں متعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و جوع و شبع و غیر ذلک ایضاً عقلی است و آنچہ را دہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی شمارند و فرق میان وہمی و خیالی آن است کہ خیال آنچہ از حس مشترک اقتباس مے کند قوت متخیلہ آں را ترکیب مے دہد مثل یاقوت و مذہبیں کہ مذکور شد و وہم از حس مشترک نمے کند بل از پیش خود اختراع صورے نماید و متخیلہ آں را ترکیب مے بخشد مثل تصویر انسانے کہ دہ سر داشتہ باشد و بالجملہ وہم چیزہائے نادیدہ را کسوت صورے مے پوشاند۔ و خیال آنچہ از حس مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس وہم بر چیزہائے نمائد حاکم است بخلاف خیال کہ آں از مدرکات حس

Marfat.com

تجاوز نمے نماید۔

و مے تواند بود کہ یکے از طرفین حسی باشد و دیگرے عقلی مانند تشبیہِ عدل بہ میزان و تشبیہ عطر بہ خلق کریم۔ و حاصل مبحث آن است کہ طرفین تشبیہ چہار صورت دارد۔ یکے آنکہ ہر دو حسی باشند۔ دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند۔ سوم آنکہ مشبہ حسی و مشبہ بہ عقلی باشد و چہارم بالعکس۔

وجہ شبہ

وجہ شبہ چنانکہ مذکور شد عبارت است از معنیٔ کہ طرفین تشبیہ در آں اشتراک داشتہ باشند و آں گاہے واحد باشد یا متعدد و متعدد یا در حکمِ واحد است بسبب آنکہ یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافتہ و یا در حکم واحد نیست۔

اما وجہ شبہ واحد حسی است یا عقلی۔ و در حسی لازم است کہ طرفین نیز حسی باشند و ماخوذ از عقلی غیر عقلی نخواہد بود و در وجہ شبہ عقلی لازم نیست کہ طرفین نیز عقلی باشند بجہت آنکہ عقل ادراکِ محسوسات کردن مے تواند و حس ادراک معقولات عاجز است و بہ ہمیں معنی اشارت کردہ اند علماء بلاغت۔

التشبیہ بالوجہ العقلی اعم من التشبیہ بالوجہ الحسی *

Marfat.com

یعنی تشبیہے کہ در آں وجہ شبہ عقلی باشد عام تر است از تشبیہے کہ وجہ شبہ در آں حسی باشد زیرا کہ وجہ شبہ عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ۔ تواند شد برخلافِ وجہ حسی کہ جز از طرفینِ حسی ماخوذ نہ باشد۔

اما وجہ شبہ متعدد کہ در حکم واحد باشد و آں را وجہ شبہ مرکب نیز خوانند عبارت از ہیئتے است معین مرکب از چند چیز۔ و ایں نیز حسی باشد یا عقلی۔ و حسی را چند اقسام است اول آنکہ طرفین حسی باشند۔ و وجہ شبہ مرکب حسی چنانکہ ابو الفرج گوید۔

بارہ در زیر زاں چو ہیکلِ چرخ چتر بر فرقِ سر چو خرمنِ ماہ

وجہ شبہ در تشبیہِ اسپ با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است و در تشبیہ چتر بہ خرمنِ ماہ استدارت و درخشندگی۔ و ایں ہمہ از محسوسات است

دوم آنکہ ہر سہ مرکب حسی باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید

کوئی شرر ے کہ جستہ زانگشت زنگی بہ ہوا سناں برانداخت

وجہ شبہ دریں تشبیہ ہیئتے است کہ از پریدنِ چیزے سرخ و درخشاں کہ بہ سرعتِ تمام از چیزے سیاہ برآمدہ بہ ہوا حرکت نماید متخیل شود نہ آنکہ تشبیہ شرر باسنان و تشبیہ زغال بہ زنگی جداگانہ بطریقِ استقلال مقصود است۔

سوم آنکہ مشبہ مفرد حسی و مشبہ بہ و وجہ شبہ مرکب حسی باشند۔ عبد الواسع گوید۔

Marfat.com

زلفین تو قیرے است برانگیختہ از عاج
رُخسارِ تو شیرے است برآمیختہ با مُل

مقصود دریں تشبیہ رخسار است باشیرے کہ با شراب آمیختہ باشد
وجہ شبہ امتزاج سرخی باسپیدی است۔

چہارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ ووجہ شبہ مرکب باشد۔ خاقانی گوید ؎

چوں ریم آہن بزخمِ آہن صد چشمہ کند چشمِ دشمن

مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشم دشمن بزخم سنان است ومشبہ بہ ریم آہن۔ واول مرکب وثانی مفرد است ووجہ شبہ ہیئتے است کہ بشکل خانہ زنبور باشد۔

اما وجہ شبہ مرکبِ عقلی چنانکہ انوری گوید ؎

در جہانی واز جہاں بیشی ہمچو معنی کہ در بیاں باشد

وجہ شبہ دریں شعر رائج بودن مُحاط است بر محیط۔

اما وجہ شبہ متعدد چنان است کہ چند چیز را وجہ شبہ سازند وہر یک از آں بہ نفسِ خود مستقل ومقصود بود۔ بخلافِ مرکب کہ در آں جا از مجموع یک ہیئت مقصود باشد ووجہ شبہ متعدد از سہ قسم بیروں نیست۔ اول آنکہ ہمہ اجزائے وجہ شبہ حسی باشند۔ چنانکہ دریں شعرِ حافظ ؎

آفتاب است ُ ماہ بادہ وجام درمیانِ مہ آفتاب بیار

Marfat.com

وجہ شبہ در تشبیہ بادہ و جام با آفتاب و ماہ درخشندگی و استدارت وگردش است۔

دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند و قسم سوم آنکہ بعضے حسی باشند و بعضے عقلی

غرضِ تشبیہ

غرضِ تشبیہ اکثر راجع بہ مشبہ مے گردد و آں بر چند اقسام است اوّل آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ امکانِ وجود مشبہ باشد در جائیکہ ادعائے امتناعش نیز امکان دارد۔ بدرالدین فارسی در وصفِ شمشیر گوید ؎

مار را مانی کہ بر تو نقطہائے گوہر است ۔ ویں عجب کز پوست ہر ساعت بروں آئی چو مار

حافظ عمری و ہستی بے وفا مانند عمر ۔ دشمنِ جانی و جاں آسا ہمے آئی بکار

در ہوائے معرکہ چوں ابر و برقی در صفت ۔ گر بگریی ابر سانی در بخندی برق دار

مقام استثنا و شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر و برق تشبیہ دادہ و امکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ۔ زیرا کہ گریۂ ابر و خندۂ برق ہر دو را برائے او ادعا کردہ۔

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حالِ مشبہ باشد۔ خاقانی گوید ؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ درت کردہ رہا ۔ چشمش بدرد و توتیا بر بادِ نکبا داشتہ

Marfat.com

یعنی حالِ خصم تو کہ از دولت بے بہرہ است و رجوع بہ آستانِ تو نمے کند چنان است کہ چشمِ او بدرد باشد و چارۂ آں از دست دادہ باشد۔

سوم آنکہ غرض از تشبیہ بیانِ مقدار حالِ مشبہ باشد۔ کمال اسمعیل گوید ؎

مانند پنبہ دانہ کہ در پنبہ تعبیہ است　　اجرامِ کوہہا ست نہاں در میان برف

غرض از تشبیہ مبالغہ در کثرت برف است۔

چہارم آنکہ غرض از تشبیہ آن باشد کہ حالت مشبہ را خاطر نشانِ سامع کنند حکیم سنائی گوید۔ ؎

صورتِ ابلہاں چو دیگ تہی است　　از دروں خالی و بروں سیہ است

وایں را اکثر بصورت تمثیل آرند۔

پنجم آنکہ غرض از تشبیہ تزیین مشبہ باشد در نظرِ سامع انوری گوید ؎

بہ بین وقتِ سخن گفتن لبِ شیریں و دندانش
تو گوئی دُرِّ عمان است در لعلِ بدخشانش

غرض از تشبیہ لب و دندانِ معشوق بہ دُرّ و لعل تزیین آن است۔

ششم آنکہ غرض از تشبیہ تقبیح باشد در نظر سامع سنائی در ہجو علمائے جاہ طلب گوید۔ ؎

چو کمیزِ شتر زباز پساں　　رنجہ دارند ہمچو خر مگساں

ہفتم آنکہ غرض از تشبیہ ندرت حضورِ مشبہ باشد در ذہن۔ انوری گوید

Marfat.com

؎ آتشِ سیال دیدستی در آبِ منجمد
گر ندیدستی بخواہ از ساقیانش ساغرے

حضورِ صورت آتشِ سیال در آبِ منجمد عادتاً ممتنع است۔

دریں اقسام کہ شمردیم غرضِ تشبیہ راجع بہ مشبہ باشد و گاہے بہ مشبہ بہ و این دو نوع است

اول آنکہ چیزے را کہ در وجہ شبہ ناقص باشد مشبہ بہ قرار دہند تا ادعائے کمالِ

او را وجہے بدست افتد۔ چنانکہ حکیم ازرقی گفتہ۔ رباعی ؎

آتش بہ سنانِ دیوبندت ماند پیچیدن افعی بہ کمندت ماند
اندیشہ برفتن سمندت ماند خورشید بہ ہمتِ بلندت ماند

دریں رباعی سنان و کمند و سمند و ہمت را مشبہ بہ ساختہ و غرض ازیں

اثباتِ کمالِ ایں ہر چہار است۔

دوم آنکہ چیزے را کہ اہتمام مزید بہ شانِ او داشتہ باشند۔ مشبہ

سازند۔ جامی گوید ؎

بس کہ در جانِ فگار و چشمِ بیدارم توئی ہر چہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

بدانکہ مشبہ بہ بالعموم در وجہ شبہ کامل مے باشد۔ اما چوں طرفین

مساوی باشد آں را تشبیہ نخوانند بل تشابہ گویند۔

چنانکہ دریں شعر ؎

یا شراب است اینکہ میریزم ز چشم یا سرشک است اینکہ دارم در قدح

Marfat.com

تقسیم تشبیہ باعتبار طرفین

وآں برچند قسم است۔

اوّل آنکہ طرفین مفرد غیر مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہِ رخسار باگل وتشبیہِ علم بہ نور۔

دوم آنکہ ہردو مفرد مقید باشند۔ چنانکہ تشبیہ سعی بے سود بہ آہن سرد کوفتن یا بہ نقشِ روئے آب۔

سوم آنکہ یکے مفرد مقید ویکے مفرد غیر مقید باشد۔ انوری گوید ؎

رُخسارہ چو گلستانِ خنداں زلفین چو زنگیانِ لاعب

چہارم آنکہ ہردو مرکب باشند و معنیٔ مرکب بودن طرفین آن است کہ ہریک ہیئتے باشد از چند چیز فراہم آمدہ۔ چنانکہ خاقانی گوید ؎

دیدہ باشی عکس خور رشید آتش انگیز از بلور از بلوریں جام عکسِ مے ہما انگیختہ

پنجم آنکہ یکے مفرد ویکے مرکب باشد۔ چنانکہ ہمو گوید ؎

بلبلہ چوں کبکِ خوں گرفتہ بمنقار کز دہنش نالۂ حمام بر آید

ششم آنکہ ہردو متعدد باشند و ایں دو صورت دارد۔ ملفوف و مفروق

ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ را عبدالواسع

Marfat.com

گوید۔

تافتہ زلف و شگفتہ رخ و زیبا قدِ او　　مشک سار او گل سوری و سرو چمن است

و فروق آن است کہ یک مشبہ بایک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در مقابل او کمال اسمعیل گوید

رباعی

رویت دریائے حسن لعلت مرجان　　زلفت عنبر صدف دہن دُر دندان

ابرو کشتی و چینِ پیشانی موج　　گردابِ بلا غبغب و چشمت طوفان

ہفتم آنکہ یکے واحد و یکے متعدد باشد۔ پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد بود آں را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثالِ اوّل حاجی گوید۔

عارض است این یا قمر یا لالہ حمر است ایں　　یا شعاعِ شمس یا آئینہ دلہا است ایں

و مثالِ دوم

روئے رقیب و حالِ من زار و زلفِ یار　　ایں ہر سہ تیرہ چوں شبِ تاریک بے وقار

تقسیم تشبیہ باعتبار وجہ شبہ

و ایں بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بطریقِ تمثیل آرند و آں تشبیہ است کہ وجہ شبہ در آں از چند چیز منتزع باشد تفصیل ایں در جائے دیگر مذکور

Marfat.com

شده وآنچه دریں مقام ناگریز است ازدانستن آں آن است که صاحب اسرار البلاغت گفته که وجه شبه در تشبیه تمثیل باید عقلی باشد نه حسی وآنچه در آں وجه شبه حسی باشد آں را تشبیهِ متضمن تمثیل گویند واز عبارتِ صاحبِ مفتاح ومطول چناں بوضوح مے پیوندد که وجه شبه در تشبیه تمثیل حسی وعقلی بر هر دو طریق مے آید۔ بنابریں بقول صاحب اسرار البلاغت دریں شعر حکیم سنائی ؎

زاں ازو خصم او فزوں تر بود — کہ خرد را امام حیدر بود
مرد را چوں زپس بود خورشید — سایہ پیشی بروکند جاوید

وجه شبه هیئتِ شخصے است که نور از پس وظلمت در پیشا پیش او بود واین مرکب منتزع از چند چیز واز حسیات است تشبیه تمثیل نخواهد بود۔ بل تشبیه متضمنِ تمثیل است وبقول صاحبِ مفتاح ومطول تشبیه تمثیل است ودریں دو شعرِ نظامی ؎

نظر کردم زروئے تجربت هست — خوشی هائے جهاں چوں خار نشِ دست
که اول دست را خارش خوش افتد — بآخر دست در دست آتش افتد

وجه شبه امرے است که آغازش مرغوب وانجامش ناگوار باشد۔ واین مفهوم امرِ عقلی است پس اطلاقِ تشبیه تمثیل بر آں بر هر دو قول صحیح باشد۔

نوع دوم غیر تمثیل وآں تشبیهے است که وجه شبه در آں مرکب از چند چیز نباشد بلکه واحد بود یا متعدد وامثلهٔ آں در بحث وجه شبه سابقاً مذکور شد۔

Marfat.com

نوع سوم تشبیہ مجمل وآں تشبیہے است کہ وجہ شبہ درآں مذکور نہ بود ۔ و دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود بر ہمہ کس چوں تشبیہ شجاع باشیر وگاہے خفی کہ غیر از خواص آں را در نیابند ۔ خاقانی گوید ؎

بے نضج دولت او سرسامی است عالم کز فتنہ ہر زمانش بحران تازہ بینی

وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسامی اختلال و برہم زدگی اوضاع است و ایں در بادی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصف ہیچ یک از طرفین مذکور نشود ۔ خاقانی گوید ؎

از عارض وردے و زلف داری طاؤس و بہشت و مار باہم

وگاہے وصفِ طرفین را ذکر کنند ۔ رودکی گوید ؎

چاکرانت بگہ رزم چو خیاطانند گرچہ خیاط نیند اے ملکِ کشورگیر

بہ گہِ نیزہ قدِ خصم تو مے پیمایند کہ بُرّند بہ شمشیر و بدوزند بہ تیر

لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و شمشیر و تیر ملائم مشبہ وگاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند عبدالواسع جبلی گوید ؎

خمیدہ قامت و رخ پر سرشک و دل پرنار
زجورِ گردوں بدخواہِ تو چو گردوں باد

وگاہے وصفِ مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ؎

امتحانش چو قطرۂ باراں کاوّل و آخرش بود چو میاں

Marfat.com

چہارم تشبیہ مفصّل - وآں تشبیہے است کہ وجہ شبہ در آں ذکر کنند
سلمان ساوجی گوید ؎

لغزد خرد ز لعلِ تو چوں از شراب پا لرزد دلم ز چشمِ تو چوں از خمار دست

وجہ شبہ لغزیدن ولرزیدن است -

پنجم تشبیہ قریب مبتذل وسبب قرب وابتذال چند چیز است آنکہ وجہ شبہ واحد باشد یا آنکہ مشبہ بہ نسبتِ قریبہ بامشبہ داشتہ باشد مثلاً تشبیہ کنار باسیب یا آنکہ مشبہ بہ اکثر در ذہن حاضر شود -

ششم تشبیہ بعید غریب - واسباب بُعد وغرابت چند چیز باشد - یکے آنکہ وجہ شبہ متعدد یا مرکب از چند چیز بود - دیگر آنکہ مشبہ بہ را با مشبہ نسبتِ بعید باشد - چنانکہ مختاری گوید ؎

ابرِ سیاہ وبرف سفید و زمینِ سبز طوطی ہمے پدید شد از بیضۂ غراب

ابر وبرف را با راغ وبیضہ مناسبتے نیست ویا آنکہ مشبہ بہ ندرت در ذہن حاضر شود بہ سبب آنکہ از وہمیات یا از خیالیات باشد ویا آنکہ وجہ شبہ مرکب عقلی باشد -

Marfat.com

تقسیم تشبیہ باعتبارِ غرض

وآں بر دو قسم است۔ مقبول و مردود۔ اما مقبول آن است کہ در افادۂ غرضِ کامل باشد و مشبہ بہ در وجہ شبہ مشہور و مُسلّم بود و مردود بالعکس آں۔

تقسیم باعتبار اداۃ تشبیہ

اگر اداۃِ تشبیہ مذکور باشد آں را تشبیہ مرسل گویند والا تشبیہ مؤکّد خوانند

بصرہ

بدانکہ قوت و ضعفِ تشبیہ موقوف بر حذف و ذکر ارکانِ تشبیہ است پس در تشبیہے کہ اداۃ و وجہ شبہ را حذف کنند قوی باشد بہ نسبت تشبیہے کہ در آں ہر دو یا یکے ازیں ہر دو مذکور باشد۔

صاحب کتاب المعجم گوید کہ تشبیہ کامل آں بود کہ معکوس تواں کرد یعنی مشبہ و مشبہ بہ را بہ یک دیگر تشبیہ تواں کرد۔ چنانکہ شب را بزلف زلف را بہ شب و لعل را بہ ہلال و ہلال را بہ لعل۔ و ناقص تر تشبیہاں

Marfat.com

آن است که وہمی بود و آں را در خارج مثالے تصور نتواں کرد چنانچہ بعضے متصوفان نثورۂ آتش را بہ دریائے پر از مشک تشبیہ کردہ است و در خشیدن آتش از میانِ انگشتِ سیاہ بہ موجِ زر سیال مانندہ کردہ و از شعراء ازرقی بدیں صنعت مُولع تر بودہ است و تشبیہاتِ نیک و بد بسیار کردہ و باز مے گوید کہ تشبیہ بر انواع است۔

اوّل تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلماتِ تشبیہ در و مستعمل باشد چنانکہ گویند ایں ہمچناں است یا بداں مے ماند۔

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروفِ تشبیہ۔

سوم تشبیہ مشروط۔ آن است کہ حرفِ شرط در آں بکار برند چنانکہ بخاری گفتہ ؎

اگر مورے سخن گوید گرموئے رواں دارد من آں مورِ سخن گویم من آں مویم کہ جاں دارد

چہارم تشبیہ معکوس۔ آں است کہ چیزے را چیزے تشبیہ کنند بعد از اں مشبہ بہ را بجہے با اوّل تشبیہ کنند۔ چنانکہ عنصری گفتہ ؎

زسم ستوراں و گردِ سیاہ زمیں ماہ و روئے زمیں روئے ماہ

روئے زمیں را از نشانِ نعلِ ستوراں بماہ تشبیہ کردہ است باز روئے ماہ را از کثرتِ غبار بزمیں تشبیہ کرد۔

پنجم تشبیہ مضمر آن است کہ شاعر در بعضے از اوصافِ خویش تشبیہے مضمر

Marfat.com

گرداند و مرادِ او از آں معنی تشبیہ باشد معزی گفتہ است۔ رباعی ؎

گر نورِ مہ و روشنیٔ شمع تراست
پس کاہش و سوزش من از بہر چراست
گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت
در ماہ توئی مرا چرا باید کاست

و مقصودِ شاعر ازیں معانی تشبیہ روئے دوست است بماہ و شمع۔

ششم تشبیہ تسویہ آن است کہ چیزے را در بعضے از اوصاف با چیزے برابر و مساوی کنند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

گفتم ز دلِ خویش دہاں سازمت اے ماہ — گفتا نتواں ساخت ز یک نقطہ دہاں
گفتم ز تنِ خویش میاں سازمت اے دوست — گفتا نتواں ساخت ز یک موئے میاں

دل و میانِ خویش را با موئے و نقطہ متساوی کردہ است۔

ہفتم تشبیہ تفصیل آن است کہ بعد از تشبیہ چیزے بچیزے وجہ تفصیل مشبہ بہ بیان کند۔ فرخی سنجری گفتہ است ؎

؟ بر قدِ تو گوئی سروے است در میانِ قبا
بروے گفتی ماہ ہست بر نہادہ کلاہ
چو ماہ بود و چو سرو و نہ ماہ بود نہ سرو
کمر نہ بندد سرو و کلاہ ندارد ماہ

؟ ہکذا فی الاصل ۱۲

Marfat.com

وایں را جمع و تفریق خوانند۔

تشبیہ تمثیل

باید دانست کہ انتزاع وجہ شبہ از وضع خالی از دو صورت نتواند بودن
اوّل آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تشبیہ
کلامِ دلکش با عسل۔ دریں مثالِ تشبیہ مستلزمِ تصورِ حالتے است کہ آں را
میل طبع تعبیر مے تواں کرد و ہمیں را وجہ شبہ قرار مے دہیم کہ لازمِ حلاوت است
دوم آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف نیست بل دریں
صورت فعل بچیزے مخصوص متعدی باشد کہ مستلزمِ حکمِ خاص گردد۔ چنانکہ گوئی
فلاں نقش بر آب مے کشد و آہنِ سرد مے کوبد پیدا است کہ نقش بر چیزے کشیدن
عملے است کہ اصل آں در آں چیز پائدار ماند۔ اما ایں معنی در آب متصور نیست
و چوں چنیں است فعل فاعل مستلزمِ معنیٔ عبث خواہد بود و ہمیں حکم خاص است
و ایں معنی نہ مجرد از وجود بر آب و نہ مجرد بر فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع ہر دو امر
یعنی بہ تعدیہ فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آمدہ چنانکہ در مثالِ "پارپائے بر و
کتابے چند" گذشت کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آیہ یحمل اسفارا
و برہمیں طور قیاس کن در مثالِ آہن سرد کوفتن کہ فعل کوفتن متعدی

Marfat.com

بچیزے مخصوص یعنی آہن است - واجتماع ہر دو معنی فعل عبث را مستلزم
است واز ہمیں قبیل است باد در مشت یا باد بدست بودن یا روغن قاز مالیدن
وغیر ذالک -

از انچہ کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل باید عقلی باشد
نہ حسی واز یک جملہ باہیش ازاں منتزع مے باشد و ہر چند کہ آں را در عقلی بودن
رسوخ بیشتر بود احتیاج آں بجملات کثیرہ ہم بیشتر خواہد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب
فصیح تر افتادہ بریں مدعا شاہد عدل است - قطعہ

گلے خوشبوئے در حمام روزے — رسید از دستِ محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری — کہ از بوئے دل آویزِ تو مستم
بگفتا من گلے ناچیز بودم — ولیکن مدتے با گل نشستم
جمالِ ہمنشیں در من اثر کرد — وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

ایں قطعہ چنانکہ مے بینی متضمن است بر جملاتِ کثیرہ بنحویکہ از اجتماع
آنہا یک کلامِ مربوط و مسلسل حاصل و در حصولِ مقصود تشبیہ ہر یک را مدخلی
است کہ اگر یکے را از آنہا ساقط کنی مقصودِ تشبیہ باطل گردد - وہم ناگزیر
است از ترتیبے کہ متکلم آں را در نظمِ جملات ملحوظ داشتہ - چہ انتزاعِ وجہ
شبہ ازاں بے اعتبار ترتیبِ متکلم صورت نہ بندد و شبہ دریں مثال ذات
متکلم است کہ بہ فیضِ صحبتِ ممدوح بذروۂ عزت مترقی گشتہ و مشبہ بہ چیز

Marfat.com

است حقیر و خسیس یعنی گل بالکسر که به ملابست گل بالضم بمدارج شرف ارتقا
یافته و وجه شبه حصول سرمایهٔ سعادت است مرشی حقیر و خسیس را
بواسطه حسن تربیت شریفے - و این وصف مفهوم عقلی واحد است که از ترکیب
و نظم جملات متعدده بطریق لزوم انتزاع یافته توجیه آنکه متکلم مے گوید که گلے
سرشوے در حمام که محل استعمال گل مے باشد روزے از دوستے بدستم
افتاد از بوئے خوشش مشامِ جان مرا چنان معطر ساخت که از خود برفتم گفتم
که مگر این مشک است یا عنبر به تحیر فرو شدم (حرف ترویه متضمن معنی تحیر است)
ناچار همدران حالت بزبانِ حال ازوے پرسیدم که من در کشفِ کیفیت
بوئے خوشت فرو ماندهٔ ام آخر تو خود بگو که این سرمایهٔ دل آویزی نکهت که
مشامِ جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردهٔ گفت که من همان خاکِ
نژندم هستم که در پائے کس و ناکس پامال می شوم و هیچ سرمایهٔ خوبی با خود ندارم
اما از فیضِ صحبت گل سررشتهٔ سعادت بدست آورده ام تا امروز بدین رتبه
فائز گشتم -

مے بینی که اگر سلسلهٔ ربط و التیام این تقریر را از هم بگسلند حصول مقصود
متکلم که او مردِ نا اهل و خامل الذکر بود امروز بحسنِ تربیتِ حضرتِ ممدوح در
انبائے جنس سرِ عزت و افتخار بر آسمان مے افرازد - امکان ندارد -
در بابِ تمثیل امریکه شائسته این اسلوبِ لطیف است آن است

Marfat.com

کہ تمثیل کلامے باید کہ از دریچۂ گوش سامعین در آمدہ حلقۂ اثر بر در نہاں خانۂ دلہا کوبد۔ تا غائتے کہ گماں برند کہ کلامِ معجز نظام اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا در حقِ تشبیہ تمثیل ورود یافتہ۔ وہم باید کہ شاہد مقصود را بہ پیرایۂ حشمت و شوکتِ لفظ و معنی آراستہ در نظر سبک روحانِ پاکیزہ منش جلوہ دہد چہ بسا افتادہ کہ حکمائے دقت پسند معنیٔ ارجمند را بہ تمہید قیاسِ منطقی و برہانِ عقلی بر مسترشدانِ حقیقت طلب آں قدر افادۂ معانیٔ لطیفہ نکردہ اند کہ یک سالک مسالکِ حقائق بہ اشاراتِ تمثیلیہ بر راہ روانِ وادیٔ تحقیق افادہ کردہ و سرِ ایں معنی آں است کہ حقائق عقلیہ را کہ فہمِ ناقص فطرتاں بہ اذیالِ آں تمسک جستن نتواند بہ لباس محسوسات جلوہ دادن نظر بہ تسہیلِ تفہیم مخاطباں اقرب الی الصواب مے نماید چہ محل تجربہ و مشاہدہ جز محسوساتِ خارجہ چیزے دیگر نتواند بود و ازیں جاست کہ محسوسات در طبائع عامہ ناس بیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا بریں اسلوبِ تمثیل کہ در آں امرے معقول را بصورتِ محسوس وا مے نمائند در ہر مقامے کہ استعمال یابد در نفوس وقعتے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورت مقام امثلۂ چند حوالۂ قلم است حکیم خاقانی گوید

؎

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ درت کردہ رہا
چشمش بدرد و توتیا بر باد نکبا داشتہ

دریں مثال وجہ شبہ بودنِ شخصے است بحالتِ احتیاج چیزے کہ او را

Marfat.com

ازاں گزیر نیست و با ایں احتیاج آں را رائگاں از دست دادہ باشد۔ وہم او گوید در مقام ہجو حُسّادِ پر فساد ؎

نشائد بُرد اندہ جز باندہ　　نشائد کوفت آہن جز بآہن

مصرع ثانی چنانکہ دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل۔

وسعدی در مقام تربیت اطفال گوید ؎

ہر کہ در خردیش ادب نکنند　　در بزرگی فلاح ازو برخاست

چوبِ تر را چنانکہ خواہی پیچ　　نشود خشک خبر بآتش راست

وجہ شبہ ازاں ظاہر تر است کہ محتاجِ تفصیل باشد۔ غنی کشمیری گوید ؎

بر تواضعہائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است

پائے بوسِ سیل از پا افگند دیوار را

ومرزا صائب استعطافاً از ایران زمیں بہ نواب جعفر خان دستور اعظم حضرت خلدِ مکان مے نویسد ؎

دور دستاں بہ احساں یاد کردن ہمت است

ورنہ ہر نخلے بپائے خود ثمر مے افگند

نواب ممدوح پنجہزار اشرفی در وجہ صلۂ ایں شعر بہ میرزا ارسال داشت

نظامی در حسرت ایام جوانی و نکوہش پیری و ناتوانی مے گوید ؎

چو بادِ خزانی در افتد بہ باغ　　زمانہ دہد جائے بُلبل بہ زاغ

Marfat.com

بالجملہ در امثلۂ مسطورہ بتامل تمام باید نگریستن کہ چہ طور اسلوب تمثیل در مواضع مختلفہ معنیٔ مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ وعارض شاہد معنیٰ را بغازۂ استعجاب مے آراید والحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنیٔ سحر حلال ہمیں است دلہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل دہند۔

دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ جز فصحائے بلاغت شعار دیگراں را برآں دست رس نیست ما در ضمن مثالے برآں آگاہ مے سازیم۔ سعدی گوید۔

قرار در کفِ آزادگاں نگیرد مال ۔۔۔ نہ صبر در دلِ عاشق نہ آب در غربال

دریں شعر مصرعِ اول از وجود مشبہ خبرے دہد و در مصرع ثانی برائے یک مشبہ دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان قرار نمے گیرد چنانکہ صبر در دلِ عاشق و آب در غربال۔ اما مے بینی کہ متکلم موصوف کلام در تبلیغ معنیٔ مقصود چگونہ اعجاز بدیع بکار بردہ یعنی ادات تشبیہ بہ نحوے ساقط کردہ کہ سامع را مطلقاً شائبہ از ایہامِ تشبیہ بخاطر خطور نمے کند۔ و ہر سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصفِ عدم قرار بہ یک جہت متصف وانمودہ تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن و اگر در مصرعۂ ثانی مے گفت چو صبر در دلِ عاشق چو آب در غربال کلام از حیز بلاغت مے افتاد و ایں اسلوب در ادائے معنیٔ مقصود مؤثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے

Marfat.com

که بر ذکر اداۃ تشبیہ مشتمل باشد چہ دریں صورت مبالغہ را در ادائے معنی مقصود دخلے زائد نباشد چنانکہ ہم او گوید ؎

دیدۂ اہل طمع بہ نعمتِ دنیا پر نشود ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم

دریں شعر جملہ ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم پر نشود بر سبیل تمثیل بجائے مشبہ بہ ذکر یافتہ لاکن ذکر اداۃ تشبیہ معنی مقصود را از مقام مبالغہ در وصف باز داشتہ وہم پوشیدہ نماند کہ در عمل اسلوب تمثیل باید کہ میانِ ممثل و ممثل لہ در اکثر امور جزئیہ متعلقہ ہر دو تطابقِ کلی باشد و ہر چند کہ ایں تطابق زائد باشد تشبیہ تمثیل را در افادۂ معنی مقصود قدمے راسخ باشد۔ چنانکہ در مثالِ سابق مشبہ یعنی ممثل لہ دیدۂ اہل طمع واقع شدہ لیکن نہ مجرد دیدۂ اہل طمع بل ازاں جہت کہ بہ نعمتِ دنیا پر نمے شود و ہمچنیں مشبہ بہ یعنی ممثل کہ چاہ است ازاں جہت ماخوذ است کہ بہ شبنم پر نمے گردد و میانِ ممثل و ممثل لہٗ ہر دو تطابق متحقق است۔ توجیہش آنکہ گدایانِ طامع حبہ حبہ و قراضہ قراضہ زر و سیم بگدیہ کردمے آرند۔ و با ایں ناداشنی آتشِ حرص و طمع ایشاں نمے میرد۔ و ایں حالت مشابہ بحالت چاہے است کہ کسے خواہد آں را بقطرہ قطرہ شبنم پُر آب کند۔ و ایں امر عادتاً امکان ندارد۔

در بیانِ تشبیہ اصلے از اصولِ علم بیان پیشتر ازیں ذکر یافتہ کہ ہر چند در طرفینِ تشبیہ تباعد نوعی و تغایر جنسی متحقق باشد تشبیہ از حضیض ابتذال بر آمدہ

Marfat.com

باورِ ندرت وغرابت جلوہ گرے آید واوقع فی النفس بودہ موجبِ استحسانِ سامع مے گردد زیرا کہ دریں صورت در معنیٔ مقصود حیثیتے پدید آید کہ سامع را گمانِ آں مے رود کہ چیزے از جائے ظہور یافتہ کہ اصلاً مظنۂ آں نبودہ و ہمیں معنی باعث بر استعجابِ زائدے مے افتد۔ خاقانی گوید ؎

ابر از ہوا بر گل چکاں ماند بزنگی دائگاں
در کام رومی بچگاں پستانِ شبر انداختہ

دریں شعر ابر مشبہ وزنگی دایہ مشبہ بہ وہمچنیں گل مشبہ ورومی بچہ مشبہ بہ واقع شدہ ومیانِ طرفین ہر دو تشبیہ تباعد نوعی وتغیرِ جنسی بدرجۂ غایت متحقق است بدرِ چاچی گوید ؎

چو دشش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زرنگار افتاد
فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

دریں شعر آسمان مشبہ وسقف مینا رنگ مشبہ بہ ہمچنیں آفتاب مشبہ وطشتِ زرنگار مشبہ بہ ونجوم مشبہ وکاسہائے نقرہ مشبہ بہ قیر یکی شب مشبہ ودریائے قار مشبہ بہ واقع شدہ وتباعد وتغایر میانِ طرفین تشبیہ بروجہِ اتم ثابت است بہ نہجے کہ اتصال ہر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و استنباط وجہ شبہ از ہر چہار تشبیہ چناں مے نماید کہ اصل وفرع مظنۂ آں نبودہ است وازیں روے در امرِ تشبیہ نوعے از غرابت روے دادہ

Marfat.com

صائب گوید۔

ہمچو بادام تلخ در شکر است　　زہرِ خشمش میانِ خندیدن

متکلم دریں شعر زہرِ خشم و شیرینیٔ خندہ را در یک جا جمع نمودہ کیفیت ثالثہ پیدا کرد۔ وآں را مشبہ قرار دادہ و بادام تلخ و شکر را در یک جا جمع ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نمودہ۔

وچوں ایں قضیہ ممہد گشت مے گوئیم کہ ہر گاہ ایں اصل مطلق تشبیہ را از ابتذال بغرابت مے کشد در تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوتِ تاثیر و متکفل توضیح مقصود تشبیہ مے باشد چہا نقشہائے معنیٔ دل آویز کہ بر صفحہ خاطرِ سامع نخواہد بست شعر حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ؎

نکند عشق نفسِ زندہ قبول　　نکند باز موشِ مردہ شکار

مراد از نفسِ زندہ نفسِ امّارہ است کہ علی الدوام در طلبِ حظوظِ حیوانی و حصولِ مشتہیاتِ جسمانی مستغرق بودہ از لذتِ معانی و معارف محروم مے ماند و مصرعِ ثانی بر سبیلِ تشبیہ تمثیل آوردہ و عشق را باز بلند پرواز و نفسِ زندہ را با موشِ مردہ تشبیہ دادہ و ہر چند کہ جہات زندگی و مردگی مختلف است اما در بادی النظر چناں مے نماید کہ دو امرِ متضاد را در یک محل جمع نمودہ و ایں معنیٔ خالی از غرابت نیست و مقصود تشبیہ تذلیل و تحقیرِ نفسِ امارہ است بہ حیثیتے کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت

Marfat.com

بیش ازیں خواہد بود کہ آں را موش دانمودہ و موش را مردہ قرار دادہ تا بدانند کہ موشِ مردہ اہلیت آں ندارد کہ شاہ باز اوجِ علو ہمت آں را بصید برگیرد۔

امثال چنانکہ معلوم است در ہر قومے و در ہر زمانے مطرداً رواج دانستہ و ترقیۂ شؤونِ مدنیتِ قومے معیارِ لطافت و غرابتِ آں است و در توضیح غرضِ متکلم و خاطر نشاں بودنِ آں امثال را دخلے تمام است گوئی ایرادِ مثل در کلامِ بلیغ حکم دعوئے دارد کہ بہ حجت و برہاں آں را باثبات رساندہ باشند تا زیباں را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تحقیق تا خذ و محل استعمال آں کتب تالیف نمودہ اند۔

ایرادِ مثل را در کلامِ محلے است کہ تعیین آں موقوف بر رائے متکلم بلیغ است بسا باشند کہ در آغازِ کلام ذکر آں کنند و ما سبق لہ المثل را بعد ازاں ممہد سازند و ہم در اثنائے کلام تا ما قبل را با ما بعد ربطے پدید آید و گاہے باشد کہ در عجزِ کلام ایرادِ مثل نمایند و کلام را بر آں منقطع سازند۔ اما لابد است کہ مثل را در الفاظِ واضعِ آں ایراد کنند و در صیغ فعل و جمع و مفرد و مذکر و مانیث آں تغیر سے جائز ندارند زیرا کہ مقصد از ایرادِ مثل اخذِ مفہوم آں است مخصوص مورد را اعتبارے نہ نہند بل معنی عام را بطریقِ مفہوم کلی اخذ نمایند۔

واضعِ مثل مردے حکیمہ و مستبصر باید تا مفہوم ماخوذ ازاں مشعر از عبرتے

Marfat.com

وحکمتے باشد کہ نزد کافۂ ناس مسلم باشد۔ ووضعِ مثل مبنی بر اصول تشبیہ است چنانکہ پیشتر ازاں در تشبیہِ تمثیل شرح دادہ آمد۔

پیشتر در بیانِ تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعتِ انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت وتعب بسیار بدست آرد ہر آئینہ آں را قدر و منزلتے بیش مے نہد و در تمثیل چنانکہ مقرّر است وجہ شبہ عقلی مے باشد و تا میانِ ممثل و ممثل لہٗ تطابق در اکثر امور جزئیہ قرینِ فہم سامع نگردد انتزاع وجہ شبہ صورت نہ بندد و ادراک تطابق میانِ ہر دو بعد از غورِ عمیق و فکرِ دقیق بدست افتد و چوں ادراکِ تطابق متحقق گردد ادراک وجہ شبہ بسہولت میسّر آید تا موجبِ انشراح خاطرِ سامع اُفتد و عملِ فکر و رویت نظر بہ موادِ مختلفہ متفاوت و بعض نسبت بہ بعض دیگر آسان و دشوار مے نماید۔

دریں مقام اشکالے است کہ دفع آں ضروری است۔ تقریرش آنکہ عملِ فکر و رویت در لغز و تعمیہ ہم بکار است باید کہ ہر دو را از بابِ بلاغت شمارند با آنکہ ہر دو منافیٔ بلاغت اند۔ زیرا کہ از قبیلِ تعقید معنوی بود و ذہن سامع را مشوش و مختل مے سازند و علّتِ آں بریں منوال است کہ مراد از فکر رویت دریں مقام نہ آں است کہ ذہن سامع را در تشویش اضطراب اندازد و طبیعت را پراگندہ سازد۔ بل مراد آں است کہ فکر و رویتے بیش ازاں بکار است کہ در ادراکِ معنی سادہ معمول است و مثالِ صاحبِ

Marfat.com

لغزو تعمیہ در احتمالِ مشقت و تعب کہ در عقد و حل آں روئے دہد مثال
غوّاصے است کہ جانِ عزیز را در معرضِ خطر افگند و مشتے از خرمہرہ بدست
آرد۔ و براستی کہ اگر در ادراکِ معانی لطیفہ و حقائقِ شریفہ احتیاج بہ
مزیدِ فکر و رویت نمے افتاد فرقے میانِ کلامِ بلیغ کہ بحسنِ نظم ترکیب یافتہ
و میانِ ہرزہ سوقیاں و زاثرِ روستائیاں کہ از اصواتِ حیوانات عجم
اثرے بیش ندارد نمے بود مخاطب لبیب و ذکی را در سخن فہمی دقیقہ رسی
کلام با مخاطب کودن و بلید مزیتے دست نمے داد۔ کلام معقد را کہ وقتے
نمے نہند نہ ازاں است کہ در ادراکِ معنیش ذہن را حاجت بتامل و
تفکر زائد در کار است بل ازاں جہت کہ در راہ فہم معنی سنگِ راہ
بودہ مخاطب را از ورود بمنزلِ مقصود باز مے دارد۔ گوئی پیکِ اندیشہ
را در خارزارے میکشد تا بے صعوبت گامے برندارد۔ فصحا ایں کلام
کلام را در میزانِ بلاغت بچیزے نہ سنجند۔ نظامی باں دسترسِ معنی سرہ
کہ او را مسلم داشتہ اند۔ در مثنوی سکندر نامہ بعضے از اشعار را چناں
معقد ساختہ کہ شرّاح را در بیاں بیچ حیرت انداختہ و ایشاں در حلِ آں
بتوجیہات رکیکہ و تاویلات بارد پرداختہ اند۔ بلے گفتہ اند انچہ گفتہ اند
اما بمقصد نظامی پے نبردہ۔ و حالِ کلام ملخص و فصیح برعکسِ کلام معقد
است چہ ذہنِ سامع را بمجردِ شنیدنِ آں شاہراہے فراخ پیش روئے

Marfat.com

نظرمے آید۔ واگر جائے ہیچ وخمے در راہ افتد متکلم بہ نشاں دادنِ منزل علاماتؤ امارات نصب مے کند بہ نحویکہ ہیچ گونہ کلفتے وصعوبتے بدو عاید نگردد۔

واکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام لمحض موجبِ سرور وانشراحِ خاطرے باشد وجاحظ کہ از ائمہ اصحاب عربیت است فصلے مستقل درباب نظر وفکر در کلامِ فصیح وبلیغ آوردہ۔ وگفتہ کہ سبع را از دریافتنِ صید وبہیمہ را از حصولِ علف آنقدر لذت نیست کہ ملوک را از ظفر بر اعداء وعلماء را از انکشافِ اسرار ومعارف کتاب اللہ بعد از فکر دریت۔

از سبق دانستہ باشی کہ ایتلاف میانِ دو چیز متغایر الجنس موجبِ غرابتِ تشبیہ مے باشد اما از نہا رگماں نبری کہ متکلم در امرِ تشبیہ چیزے را از خود بداں منضم مے سازد کہ موجب غرابت باشد وآں چیز قبل از عملِ تشبیہ در آں موجود نبود حاشا وکلا بل عملِ متکلم بیش ازیں نیست کہ دو چیز متغایر الجنس را کہ پیش از عملِ تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت وقائم بود ایتلاف مے دہد۔ ومثالِ متکلم مثالِ آں صانع نزدست است کہ در ساختنِ حُلّی لوازم کمالِ صناعت را بکار بردو آں را در خوشنما صورتے جلوہ دہد آیا گماں مے بری کہ اگر در اجزائے آں حلیہ اعتدالے کہ ضروری است بیش از ترکیب در آں نبودے بود آں حلی بوضع

Marfat.com

عجیب و بہیئتِ غریب بمعرضِ نظارہ مے آمد؟ و یا مثالش مثالِ غوّاصے
است کہ گوہرِ شاہوار از تہِ بحرِ زخّار بچنگ فرا آرد آیا غوّاص را بایں
از اجرتِ غوّاصی استحقاقے زائد مے نہی جاہلے باید تا بہائے گوہرِ نتیجہ
مشقت غواصی قرار دہد۔ خوبیٔ گوہر در نفسِ گوہر است نہ در غوطہ زدنِ
غواص۔ ہمچنیں حسنِ تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل پیش از عملِ تشبیہ
موجود مے باشد کہ بر دیدۂ کور باطناں جلوہ نمے دہد متکلم بلیغ کہ چشمِ بصیرتش
بکحلِ معرفتِ حقائق روشن است آں را در مے یابد و بہمیں قدر سزاوارِ
تحسین و آفرین مے گردد و الا او را بایں از ائتلاف میان فرع و اصل
در روے تصرفے زائد نباشد۔ و مناطِ غرابت تشبیہ آں است کہ باختلافِ
اختلاف طرفین میانِ ہر دو شدتِ ائتلاف روے داوہ و بس۔

تبصرہ

در ما سبق ذکر یافت کہ در فہمِ وجہ شبہ گاہے احتیاج بمزید تامل
نمے افتد بل بمجرد استماع در ذہنِ مخاطب حاضر آید و گاہے در ادراکِ آں
توقفے روئے دہد بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آں متعلمِ
بیان را خیلے سود مندے افتد یکے آنکہ ادراکِ اجمالی از ادراکِ تفصیلی
اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظرِ اول بطریقِ اجمال مدرک می

Marfat.com

شود ودر نظرِ ثانی بطریقِ تفصیل و بہ ہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحاب عربیت گفتہ اند النظرۃ الاُولیٰ حمقاء وایں معنی نہ ہمیں درحقِ حاسۂ بصر مسلم داشتہ اند بل نسبت بجمیعِ حواس صحیح ومعتبر است۔ بنابریں درادراکِ اجمالی مستمعین متساوی الاقدام باشند ودراداکِ تفصیلی ہر فردے از ایشاں حیثیتے جداگانہ دارد وبعض را بربعض مزیتے باشد کہ میانِ ایشاں تفاوتِ عظیم بود۔ وچوں ایں تفاوت درمحسوساتِ خارجہ بے شائبۂ حیثیتے مشاہدہ مے رود درمعقولات صرفہ کہ مجالِ وسعتش را نہایتے نیست بدرجۂ اتم وکامل متحقق است وہر چند کہ دراداکِ تفصیلی مبالغہ دروقت بکار آرند احتیاج بہ فکر ورویت بیشتر افتد وبدیں سبب موجبِ توقف زائد باشد مثلاً درتشبیہ اگر کہ از چہ قماش بیروں آرند باچشم خروس کہ از رہگذرِ تفصیل وخصوص احتیاج بتفکر مزید دارد۔ ومراد از تفصیل آں است کہ اوصاف متعددۂ چیزے را دریک جا ملحوظ داشتہ درکیفیت یگاں یگاں بتامل تمام وانگرند۔ وبعض را از بعض دیگر امتیاز دہند تا تطابق میانِ طرفین تشبیہ وجہ کمال حاصل آید

اما بیانِ اعتبارِ دیگر آں است کہ حضورِ چیزے درذہن برطریقِ دوم موقوف است بردوامِ احساسِ آں بحاسۂ کہ متعلق بداں است و[illegible] اگر آں چیز برطریقِ ندرت محسوس شود حضورِ آں نیز درذہن متوقف باشد و بعد از تامل مستحضر گردد۔ وبہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحاب عربیت

Marfat.com

گفتہ اند۔ ما غاب عن العین فقد غاب عن القلب و بالجملہ مدار ابتذال وغرابت تشبیہ بر قلت وکثرت مشاہدہ چیزے است وبہیں نسبت قلت وکثرتِ مشاہدہ سرعت وبطوء ادراکِ وجہ شبہ روئے دہد۔ بدر چاچی گوید۔

چو دوشش از سقفِ مینا رنگ طشتِ زنگار افتاد
ثلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرعِ ثانی کاسہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستارہائے روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ۔ و وصفِ مشترک میان طرفین ہر دو تشبیہ ظہورِ چیزے مستدیر و معین المقدار و درخشندہ است در فضائے منبسط و تاریک و چوں این معنی مشتمل است بر تفصیل و خصوص محتاج مزید فکرت و رویت است۔ مولف راست ؎

ہوا قیر گون و درخش سناں شبے بود گفتی کو اکبِ فشاں

درخش نیزہا کہ در غبارِ سیاہ تابان است مشبہ و شبِ تاریک کہ شہبِ ثواقب در آں مے ریزد مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراک کمال وصف محتاجِ مزید تامل است چہ صحت ادراکِ وصف را ہمیں تصورِ درخشِ نیزہ و تصورِ غبارِ سیاہ کفایت نمے کند۔ بل انضمامِ ہیاتِ حرکاتِ متفرقہ نیزہا کہ در اطرافِ مختلفہ معرکہ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے

Marfat.com

دیگر بزیر و بعض بسوئے چپ و بعض در جانبِ راست و بعضے بوضع مستقیم دیدہ مے شود با ہر دو تصورِ مسطورہ بالا ہم ضروری است و ہیئتے حاصلۂ مرکبہ کہ متخیلِ نظارگیان باشد وجہ شبہ خواہد بود۔

فرق میان تشبیہ و تمثیل

پوشیدہ نماند کہ مفہوم تشبیہ اعم است از تمثیل تا مے تواں گفتن کہ ہر تمثیلے تشبیہ مے باشد نہ بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعے از تشبیہ است چہ ہیئتِ حاصلہ میانِ فرع و اصل یعنی طرفین تشبیہ بیک نمط مے باشد اما در تشبیہ طرفین حقیقتاً مفرد مے باشند یا تاویلاً و وجہ شبہ گاہے مفرد باشد و گاہے متعدد و گاہے مرکب و در تمثیل مشبہ امرے جزئی است کہ فردے از مفہومِ کلی مشبہ بہ مے باشد۔ و مشبہ بہ مفہوم کلامے باشد مشتمل بر حکمے کہ در طبقات عامۂ ناس یا در جماعتِ مخصوص رواج یافتہ و بر صحت آں ہمگناں متفق باشند تفصیل ایں اجمال آنکہ وجہ شبہ گاہے باشد کہ آں را از یک چیز انتزاع کنند چنانکہ کلامِ دلکش را با عسل تشبیہ کنند وجہ شبہ دریں جا از وصفِ حلاوت منتزع است چہ حلاوت خود وجہ شبہ نتواند بودن بل وجہ شبہ امرے است کہ لازم عسل است و آں میل

طبع است کہ بر احساسِ قوتِ ذائقہ مترتب مے گردد و ہمیں یک جہت میان کلام و بخش و عسل بالاشتراک موجود است و گاہے باشد کہ وجہ شبہ منتزع از امورِ متعددہ مے باشد کہ باہم مقترن باشند و از اقترانِ آنہا حالتے حادث گردد کہ در صورتِ افرادِ متصور نیست - چنانکہ سعدی گوید ؎

نہ محقق بود نہ دانشمند چارپائے بر و کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوالِ بہیمہ انتزاع یافتہ توجیہش آنکہ بہیمہ کتبِ علوم و فنون را کہ ذخیرۂ علم و حکمت و نتیجۂ عقول اصحابِ دانش و فرہنگ است بر پشت مے برد و با ایں او از فہم آں و از عمل بر مقتضائے آں خللے ندارد - و جز از رنج و تعب زائد کہ در کشیدنِ بار بدو عائد می گردد حاصلے ندارد یعنی خشت و سنگ و کتبِ دانش و فرہنگ در حق وے یکسان است - پیدا است کہ ایں مفہوم ہمیں از امرِ واحد مثل بہیمہ یا کتب منتزع نمیشود بل از مجموعِ امورِ متعددہ کہ عبارت است از وجودِ کتب و مشتمل بودن آں بذخائرِ علم و حکمت و وجودِ بہیمہ و حاصل بودن آں بارِ کتب را کہ اجتماع و اقترانِ ایں ہمہ اشیاء موجب انتزاعِ وجہ شبہ گردیدہ و ازیں جاست کہ علمائے ایں فن ماخذِ وجہ شبہ را دریں تشبیہ ہیئتے مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقترانِ امورِ مجتمع مزبورہ حاصل آمدہ - اگر ایں اجتماع و اقتران را از میان برداریم انتزاعِ وجہ شبہ متصور نہ باشد

Marfat.com

واز ہمیں قبیل است شعر او ؎

درشتی و نرمی بہم در بہ است چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

چہ اگر درشتی و نرمی ہر دو را مجتمعاً نگیرند حصولِ وجہ شبہ متصور نیست اما در بعضے از موادِ تشبیہ برعکسِ ماسبق اگرچہ وجہ شبہ از امورِ متعددہ منتزع باشد لاکن برائے انتزاع بہ حصول ہیئتے مخصوصہ احتیاج نمے افتد۔ چنانچہ دریں شعر ؎

بے تو چو شمع کردہ ام گریہ خندۂ کارِ خود گریہ بحالِ دل کنم خندہ بروزگارِ خود

وجہ شبہ از اجتماع گریہ و خندہ منتزع است لاکن اگر اجتماع ہر دو را اعتبار نکنند و ہر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو ہمچو شمع گریہ میکنم در صحت تشبیہ خللے رہ نیابد و تشبیہ بصورتِ دیگر کہ غیر مقصودِ شاعر نیست حاصل آید اما بر جائے خود صحیح است۔ لاکن در مثالِ بہیمہ کہ سبق ذکر یافت نتواں امورِ مجتمعہ را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصودِ تشبیہ باطل گردد فافہم۔

مسائل تشبیہ

بدانکہ تو سے نیستند کہ در بجاریٔ محاورات خود استعمال تشبیہ و تمثیل

Marfat.com

نکردہ باشند وضرورتِ ایں ہر دو از آں مسلم تر است کہ درصدد اثباتِ آں
بایرادِ حجج وبراہین احتیاج اُفتد۔ وچوں عملِ تمثیل بخدا فیرہ مبنی بر عملِ تشبیہ است
مناسب مے نماید کہ نخست بشرحِ بعضے از نکاتِ تشبیہ پردازیم۔
باید دانست کہ لطافتِ عملِ تشبیہ موقوف است بر حسنِ مدنیتِ قومے۔
زیرا کہ ہر چند مناظرِ بہیجہ نظریہ در منقلباتِ احوال پیشِ نظرِ آں قوم باشد آثارِ آں
بر صفحاتِ قوتِ متخیلہ ایشاں بروجہِ لطیف وہیئتِ پاکیزہ نقش مے پذیرد۔ اما
کمال ونقصانِ تاثیر موقوف ست بر لطافت وکثافتِ قوئ طبیعۂ آں قوم
وایں امر بیت دائر مع المدنیت یعنی ہر چند کہ لوازمِ ترقیہ مدنیتِ قومے بیشتر
بود قدمِ ایشاں در عرصۂ عمل پیشتر گوئی کمالِ مدنیت وکمالِ قوتِ عمل ہر دو
متساوی الاقدام اند واز جملہ لوازمِ مدنیت جودتِ ادبیاتِ آں قوم است
در اثنائے محاورات وجودتِ ادب در لطافتِ تشبیہات واستعارات
است اما زنہار گماں نبری کہ ہمیں خوبیِ تشبیہ واستعارہ نزدِ فصحا وبلغا
شعار موجبِ کمال مے باشد ما وامے کہ شاہدِ معانیِ نفسِ لامریہ در لباسِ
الفاظِ دلکش جلوہ گر نیاید زیرا کہ ایں خوبی امرے است مضمر فی النفس متقدمین
عجم را بیشتر ہ ایست کہ سخنِ ایشاں از رنگ وبوئے تکلف وتصنع عاری است
ومتاخرینِ ایشاں در ایجادِ تشبیہات واختراعِ استعارات سحرِ سامری بکار
بردہ اند بل آفتاب را بدِ بیضا نمودہ اما معنیِ نفسِ لامری را چنداں ملحوظ

Marfat.com

نداشتہ اند متقدمین را سادگی الفاظ و متانت معانی ہر دو حاصل است و ہمت متاخرین بر نگینی عبارات و شوخی تشبیہات و لطافت استعارات مقصور عمل ہر دو بداں ماند کہ یکے شاہدے را کہ بحسن و جمال فطری دارغ حسرت بر دل خوبان یغمائی نہد بوضع سادہ خالی از پیرایۂ آب و رنگ جلوہ دہد و دیگرے پیرہ زن زشت روئے را کہ باطلعتِ ممقوت و ہیئت ممسوخ سوہان روح نظارگیان باشد ہر ہفت کردہ بمنصۂ ناز بنشاند سلطان الشعرا در آغاز نامہ بہ تحمید باری عزّ اسمہٗ گوید

ثنا ہمہ ایزدِ پاک را کہ دانا و بینا کند خاک را

و ملاظہوری ترشیزی کہ از متاخرین است در فاتحۂ ساقی نامہ ہم درین معنی تتبع حکیم مذکور مے کند

ثنا میکنم ایزد پاک را ثریا دہ طارم تاک را

فرقِ میانِ ہر دو اسلوب ازاں روشن تر است کہ حاجت بہ بیان افتد مصرع ثانی ملاظہوری ہمیں تخیلے بیش ندیدہ کہ حقیقتے ندارد و حکیم گوہر معنی از بحر فطرت بچنگ آوردہ کہ حقیقتے دارد عندلیب بستانِ شیراز در وصف قلعۂ مرین قزل ارسلان کہ در باغے بنا نہادہ بود بہ نشتر نوائے دلکش خون از رگ [illegible] مے چکاند

قزلِ ارسلان قلعہ سخت داشت کہ گردن بہ آلوند برمے فراشت

Marfat.com

چناں نادر افتاد در روضۂ کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

والحق کہ ایں نوعِ سحرِ حلال خاصۂ آں ذاتِ جامع کمالات است کہ کلام معجز نظامش از تار و پودِ فصاحت و بلاغت ترکیب یافتہ و عالمے از شگرف آفرینیٔ معنیش در ورطۂ حیرت افتادہ۔ عرفی شیرازی در ہوائے وصفِ روضۂ نجف اشرف پرواز ے کند ؎

ایں بارگاہ کیست کہ گویند بے ہراں کائے اوجِ چرخ سطحِ حضیض ترا مماس

ونشاط اصفہانی در وصفِ بارگاہ سلطانی گوید ؎

آسمانے دیگر است ایں برفرازِ آسماں یا بہشتِ جاودان است آشکارا در جہاں

یا ہذا چگونہ مے بینی بے نمکیٔ ہر دو شعر را کہ چہ طور غلوِّ ناشائستہ را برمعنیٔ بائستہ برگزیدہ اند و اے فروگستر دند و نتوانستند صیدِ معنی بدست آوردن نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند۔ اما بازیچۂ طفلاں بیش نیست و مرا بحق کار است گو خواجہ راضی مباش۔

بدانکہ کمال تاثیرِ تشبیہ موقوف بر چند چیز است۔ اول حُسنِ تطابق مشبہ ومشبہ بہ در وجہ شبہ۔ ہر چند کہ وجہ شبہ در تطابق اوضح و اجلیٰ باشد تشبیہ بروجہِ اتم و اکمل اوقع نظامی در وصفِ طوبیٰ نوشابہ مجمرِ فکر را روشن میکند ؎

زبیرِ حمتی دادہ پیرِ مجوس سوادِ حبش را بتاراج روس

وہمو گوید در بیانِ در آویختن رومیاں با زنگیاں ؎

Marfat.com

تذروان رومی و زاغانِ زنگ
شدہ سینۂ باز یعنی دو رنگ

دو رنگیٔ سینہ باز بر عامیان واضح نہ بود و ذہنِ سامع بسرعت انتقال بوجہ شبہ نمے کرد۔ بکلمۂ یعنی کہ معنیٔ تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ ساخت تا در طلبِ آں توقفیکہ موجبِ اختلالِ ذہن است روئے ندہد۔

دوم۔ استعجاب و آں از عکسِ کیفیاتِ اعیان یا از امرِ خلاف معہود کہ مشاہدہ میرود پیدا شود۔ بدر چاچ از پردۂ شبِ داج سر برے زند ؎

مہِ دو ہفتہ شود از کنارِ شب پیدا
شبت زگوشۂ ماہِ دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض را بر نہجے مذکور ساختہ کہ موجبِ استعجاب سامع گردید۔

نظامی از افقِ طبعِ رنگین خورشیدِ معنی را طلوع مے دہد ؎

چو شنگرف سودند بر لاجورد سمورِ سیاہ زاد روباہِ زرد

زادنِ سمورِ سیاہ روباہ زرد را خلاف معہود بل ناممکن است و ملحق بہ ہمیں قسم است تشبیہے کہ در آں بحرفِ استدراک در وصفِ مشبہ بہ اہتمام بکار برند و بحرفِ استفہام کہ متضمن معنیٔ تعجب باشد عکس کنند ذکر کنند۔ جامی از جامِ سراپائے زلیخا جرعۂ بکام حریفانِ بزمِ معنی مے ریزد ؎

Marfat.com

سُرینش کوہ امّا سیمِ سادہ　　چہ کوہے کز کمر زیر اوفتادہ

پارسیاں حرفِ "اما" را بمعنی لاکن کہ افادۂ استدراک کند استعمال مے کنند۔ سرین را در گرانی با کوہ تشبیہ کردہ وچوں سامع را گمانِ آن بود کہ سرینش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرفِ استدراک آں را زائل ساخت وایں از قبیل تاکید المدح است۔

سوم۔ تقیید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تقییدِ مشبہ بہ موجبِ ازدیاد خصوصِ وجہ شبہ مے باشد۔ ومزید اہتمام تقیید آں را از حضیضِ ابتذال باوجِ غرابت مے کشد۔ انوری در تمہیدِ قصیدہ مے گوید ؎

بادِ شب گیری نسیم آورد سوئے جوئبار
ابرِ نوروزی علم بفراخت باز از کوہسار
ایں چو پیکانِ بشارت بر شتاباں در ہوا
وآں چو پیلانِ جواہر کش خراماں در قطار

دریں شعر تشبیہ باد نہ بمطلق پیک مقصود است بل با پیکے کہ در رسانیدن مژدۂ جانفزا از دوستے بدوستے بسرعتِ تمام قطعِ مراحل بعیدہ مے نماید و ہمچنیں تشبیہ ابر نہ ہمیں بہ مطلق پیل مراد است بل با پیلے کہ بہ لآئی آبدار پر بار با پیلانے کہ در قطار در پس ہم خراماں باشند راہ مے رود وازیں قبیل است شعرِ شیخ شیراز در وصفِ موسمِ ربیع ؎

Marfat.com

ژالہ برلالہ فرود آمدہ ہنگامِ سحر راست چوں عارضِ گلگونِ عرق کردہ یار

دریں جا عارض مشبہ بہ مقید است بگلگوں وعرق کردہ ونقطِ راست بمنزلہ تقویت اداۃ تشبیہ واقع شدہ۔

چہارم۔ تباین نوعی درطرفین وآں عبارت است از متغایر بودنِ مشبہ و مشبہ بہ در نوع۔ زیرا کہ اگر مشبہ ومشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب سامع در معرضِ نقصان افتد واین معنی تشبیہ را از پایۂ کمال تاثیر بیفگند۔ نہ بینی کہ اگر اسپِ خوشخرام را با اعوجِ نبی ہلال یا رخشِ رستم در مقام تشبیہ ذکر کنی در غرابت ہیچ وقعتے پیدا نکند۔ اما چوں طرفین در نوعیت مختلف باشد غرضِ تشبیہ بروجہِ کمال حاصل آید۔ نظامی دلاورِ جنگی را سوارہ در عرصۂ کارزار بروں مے آرد

ع چو کوہے رواں گشت بر پشتِ باد
عجب بیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم ازیں وادی است شعرِ زلالی خوانساری در وصف شکار گاہ

زہر سو پیلِ مستے را کشادند تلِ خاکستری بر باد دادند

ہمچنیں در وصفِ پیل ملک الشعرا فتح علی خان صبا کاشانی گوید

بگاہِ پویہ گوئی کردہ پنہاں بطار مہائے نیل اندودہ صرصر

اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلیغ تر مے افتاد۔

بداں اے قاریٔ ہوشمند کہ بسیارے از نا اہلان ایں فن تشبیہ

Marfat.com

مقید را از تشبیہ مرکب باز نشناختہ ہر دو را بریک منوال بافتہ گماں مے
برند لاکن بر ادیب لبیب پوشیدہ نیست کہ وجہِ شبہ مقید امرے است مفرد
کہ با مرکب ہیچ گونہ التیامے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیزے باشد کہ ہر یک
جزوے از آن است اگر یکے را از آنہا بیندازی وجہ شبہ باطل گردد و مقید
امرِ مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را
بوصفے متصف ساختہ و او خود ہماں مفرد است برقرارِ اوّل و بالجملہ مرکب
آں است کہ اشیاء متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلہ واحد قرار دہی
بہ نحویکہ ذہن را بہ یگاں یگاں التفاتے نباشد۔ و مقید آنکہ حقیقتِ واحدہ مفرد
را بچیزے خارج از اں اعتبار کنی و آن چیز خارج در نفسِ مفرد دخلے ندارد
فتأمل۔ پنجم ابہام وجہ شبہ۔ و وجہش آنکہ چیزے را کہ بعد از تامل و تطلب بدست
آید ہر آئینہ او قع فی النفس باشد و آں را قدر و منزلتے بیش نہند و آنچہ بے محنت
طلب بدست افتد بچشمِ اعتبار چیزے نیرزد۔ خاقانی شروانی در شانِ ہلالِ
عید سے گوید۔

عیدِ ہمایوں فرنگر سیمرغِ زرّیں پر نگر
ابروئے زالِ زر نگر بالائے کہسار آمدہ

بدانکہ حذفِ اداۃِ تشبیہ در ابہامِ تشبیہ تقویتِ دیگر پیدا کند۔
چنانکہ در ہمیں شعرِ خاقانی۔

Marfat.com

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفاتِ لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ ہر دو را شامل است۔ لیکن حدِ حقیقت و مجازِ مفرد غیر حدِ حقیقت و مجاز جملہ است۔ حقیقت در مفرد کلمہ ایست کہ از اں ارادہ کنند چیزے را کہ بہ ازائے او آں کلمہ بر وضعِ واضعِ تعین یافتہ و ایں حد ہر گونہ وضع را شامل است اگرچہ وضع بعضے از الفاظ سابق مے باشد بر وضع بعضے دیگر زیرا کہ الفاظِ ملفوظہ در زبانے بضرورتِ مدنیت و اختلاطِ اقوام در دار الضرب اوضاع درآمدہ بسکہ تازہ رواج مے یابد پس نتواں گفت کہ حدِ حقیقت در مفرد کلماتِ مولدہ را شامل نیست کما توہم بعض الناس۔ و ایں معنی مخصوص بزبانے نیست بل بے ہیچ تفاوتے کہ متصور باشد در ہر زبان ہمیں نسق قیاس باید کرد۔ لفظ شیر را چنانکہ دانی بر درندۂ مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہنِ سامع باصلے مستند نمے شود کہ بواسطۂ آں شکلِ درندۂ مخصوص در ذہن فرود آید و ہمچنیں است حالِ ہر کلمہ کہ در مولدین مستحدث و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است مرا غلام را۔ چہ تسمیۂ شخصے پسرِ خود را باسم زید بعینہ ہماں صورت دارد کہ واضعِ لغت لفظے را بازائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بحالتِ غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریقِ علمیت بر شخصے معین قرار

Marfat.com

یافتہ نتواں گفتن کہ بوقتِ اطلاق آں برطریق علمیت ذہن سامع بسوئے وضع مصدری مستند مے باشد بل بے واسطۂ چیزے قطعاً بر علم دلالت مے کند۔

اما مجاز در مفرد کلمہ ایست کہ از اں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے او آں کلمہ در وضع واضع تعیین یافتہ۔ چنانچہ لفظ شیر را بر مردِ شجاع کہ در شجاعت و بطش مشابہ شیر است اطلاق کنند بہ یقین مے دانی کہ ایں اطلاق قرین صحت نتواند بود تا معنیٔ ثانی (مردِ شجاع) را بسوئے معنیٔ اول (درندۂ مخصوص) استناد نکنی و معنی استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع برائے درندۂ مخصوص مسلم داشتہ برطریقِ تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہامِ حصولِ معنی شیر در مردِ شجاع بر و اطلاق کردہ باشی و بے استناد ایں اطلاق جائز نبود گوئی معنیٔ اول اصل است و معنیٔ ثانی فرع و ہیچ فرع بے اصل متصور نہ۔

کنایہ و مجاز

کنایہ } مراد از کنایہ آن است کہ متکلم ارادۂ معنی از معانی کند و آں را بلفظے کہ در لغت برائے آں موضوع است ذکر نکند بل ذکرِ معنیٔ کند کہ در وجود تالی[1] معنیٔ مراد است و معنی تالی را معنی مراد بمنزلہ دلیل قائم

[1] تالی پت [illegible] ۱۲

کردہ بدیں معنی بداں معنی اشارت کند۔ سعدی در تباہی عاملے ظالم میگوید
از بسترِ زمش بر خاکستر گرمش نشاند۔ یعنی اورا از توانگری بدرویشی مبتلا
ساخت۔ توانگری را بسترِ نرم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است
و ایں ہر دو معنی جُداگانہ تمامی معنی توانگری و درویشی است بعبارتِ اُخریٰ
مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادۂ ملزوم
و لزوم دریں مقام عام است از نیکہ عادتاً باشد یا عقلاً و کنایہ بر سہ قسم
است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذاتِ موصوف باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید

آسمانِ کوہ زہرہ آفتاب کاں ضمیر
آفت ہر چہ آفتاب از کوہ و کاں انگیختہ

آنچہ را آفتاب از کوہ و کاں انگیختہ جواہر است و مسعود سعد گوید

بخواہ آں طبع را قوت بخواہ آں کام را لذت
بخواہ آں چشم را لالہ بخواہ آں مغز را عنبر

مقصود از مجموع ایں صفات شراب ست دوم آنکہ از کنایہ مطلوب
نفسِ صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید

دست کفچہ مکُن بہ پیشِ فلک کہ فلک کاسہ ایست خاک انباز

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواد چناں مے
باشد کہ از لازم تا ملزوم وسائط متعددہ درمیان می اُفتد و آں تلویح

گویند چنانکہ در تازی کثیر الرماد کہ کنایہ از مہمان نواز است۔ نظامی گوید ؎

بزرگی باید ت دل در سخا بند　　سر کیسہ بہ برگ گندنا بند

بستن سر کیسہ بہ برگ گندنا کنایہ از تعجیل در سخاست زیرا کہ انتقال از بستن بہ برگ گندنا بہ محکم نبودن سر کیسہ است و ازاں بہ زودی وا شدن سر کیسہ و ازاں بزودی بخشیدن۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتے برائے موصوفے یا نفی صفتے از موصوفے باشد۔ حکیم مختاری گوید ؎

دامن ہمت سرفرازش　　گردن چرخ را گریباں باد

دامن ہمت ممدوح را گریباں گردن آسماں گفتن کنایہ از ان است کہ ہمت او بلند تر از آسماں باد۔ حکیم اسدی گوید ؎

نگو گفت دانا کہ دختر مباد　　چو باشد بجز خاکش افسر مباد

و تعریض را ہم از باب کنایہ شمردہ اند و تعریض مشتق از عرضہ بمعنے جانب و طرف است و معنی تعریض اشارہ کردن بجانبے و ارادۂ جانب دیگر نمودن است چنانکہ سائلے بجائے عرض حاجت گوید۔

"بہ سلامے بندگان حضرت آقا آمدہ ام"

مجاز } و در تعریف مجاز گفتہ اند کہ آں نقل لفظے است از معنی موضوع لہ بسوئے غیر آں بہ نحویکہ میانِ ہر دو نوعے از علاقہ متحقق باشد

Marfat.com

و در مجاز انتقال از ملزوم به لازم می باشد و چون قرینۂ صارفہ از ارادۂ ملزوم در آں قائم است جائز نہ باشد کہ با ارادۂ معنیٔ لازم معنی ملزوم را ہم مراد دارند پس آں علاقہ اگر علاقۂ تشبیہ است آں را استعارہ گویند ورنہ مجازِ مرسل و مجاز مرسل را علاقہا بسیار است ما چند اقسام آں را دریں جا بثبت مے کنیم۔

قسم اول تسمیۂ کل بہ اسمِ جزو آں چنانکہ سعدی گوید ؎

بذکرش ہر چہ بینی در خروش است ولے داند دریں معنی کہ گوش است

مراد از گوش صاحب گوش است

وچنانکہ عرفی گوید ؎

سرے در عہد ما سامان ندارد کسے کو آبِ اردناں نہ دارد

مراد از سر صاحب سر است و آنچہ صاحب حدائق البلاغت در مثالش ایں شعر حکیم سنائی آوردہ ؎

عشق را بحر بود و دل را کاں شرع را دیدہ بود دیدۂ اجاں

وگفتہ کہ مراد از دیدہ پاسبان است بخیال مولف محل تامل است زیرا کہ در شعر مذکور مراد از دیدہ ہمیں عضوِ معروف یعنی چشم است و معنی آں است کہ مدوح چشمِ شریعت بودہ است کہ بواسطۂ آں امتیازے در اشیاء عالم [illegible] کردن و بمعنی پاسبان احتمال مرجوح است۔ قسم دوم تسمیۂ جزو بہ اسمِ کل عرفی گوید ؎

Marfat.com

گلے زیں باغ گر چینی بیاور دستے از بہشش
کہ نقشِ لوحِ محفوظ است بر اوراقِ غضنش

مرادا ز دست دریں مقام انگشتہا است زیرا کہ چیدنِ گل کارِ انگشت است و انگشت جزوے است از دست۔ قسم سوم تسمیہ مسبب بہ اسمِ مسبب ہم او گوید۔

منم آں سبز جاں گشتہ کہ با تیغ و کفن بر در خانۂ جلاد و غزلخواں رفتم

دریں شعر سبز شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری سبب بیزاری از غذا است۔ قسم چہارم تسمیہ سبب بہ اسمِ مسبب۔ حکیم سنائی گوید ؎

سرد و گرم زمانہ تا خوردہ نرسی بر درِ سرا پردہ

مرادا ز سرد و گرم زمانہ انقلاب آن است و انقلاب سبب گرمی و سردی است۔ قسم پنجم تشبیہ چیزے باسمے کہ در زمانِ ماضی بداں موسوم بود۔ عطار گوید ؎

حمد بیحد مر خدائے پاک را آنکہ ایماں داد مشت خاک را

مرادا ز مشتِ خاک انسان است کہ قبل از وجود خاک بودہ۔ قسم ششم تسمیہ چیزے کہ در زماں مستقبل بداں موسوم خواہد بود۔ نظامی گوید ؎

یکے مردہ شخصم بمردی رواں نہ از کاروانی نہ از کارواں

مردہ در زمانِ مستقبل خواہد بود۔ قسم ہفتم تسمیہ مظروف بہ اسمِ ظرف یا تسمیہ حال بہ اسمِ محل آن چنانکہ در محاورہ گویند نہر جاری است و دریا روان است از ہمیں

Marfat.com

فتیل است لفظ جناب کہ بمعنی فنائے دار است و مراد از ان صاحب جناب باشد۔ قسم ہشتم۔ تسمیہ ظرف باسم مظروف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ؎

در مرکز مثلث[1] بگرفت ربع مسکون فریاد از اوج مریخ از تیغ مہ صقالش

از اوج مریخ برج اسد اراده کرده کہ ظرف آن است۔ قسم نہم تسمیہ چیزے باسم آلۂ آن۔ حکیم سنائی گوید ؎

متوسط میانِ صورت و ہوش شدہ زان سر زبان و زان سو گوش

زبان آلۂ سخن است و گوش آلۂ استفادۂ آن۔ و شعر در تعریف نفس کلی است کہ از عقل استفادہ میکند و مجاز ترسل اعلا قہا دیگر ہم است۔ چنانچہ بر متصفح کتب فصحا مخفی نیست۔

استعارہ

بدانکہ امام عبد القاہر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز سخنے طویل رانده است در باب تخطیۂ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ "نقل لفظ از معنی موضوع لہٗ بسوئے غیر آں بعلاقۂ تشبیہ" کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابو الحسن در تعریف استعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اکتفی فیہا بالاسم المستعار عن الاصلی ونقلت العبارۃ فجعلت فی مقام غیرہا و ایں تعریف نظر بہ حقیقت استعارہ درست نبود۔ زیرا کہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد از ازالۂ

[1] کرہ آتش ۱۲ منہ

Marfat.com

مردِ شجاع در جنسِ شیر بوجہ مخصوص یعنی استعارہ نہ محض نقلِ لفظے است از موضوع لہٗ بسوئے غیرِ آں بل نقلِ معنی است بجائے معنیٔ دیگر۔ و اگر مفہومِ استعارہ ہمیں نقلِ لفظے بود در غیرِ موضوع لہٗ مے بایست کہ لفظ گوش را بطریقِ مجازِ مرسل کہ دریں شر واقع شدہ استعارہ گوئیم ؎

در سخن با دوستاں آہستہ باش تا نباشد در پسِ دیوار گوش

والحق کہ استعارہ لفظ را نقل نمے کند۔ تا اولاً معنی را نقل میکنند۔ بعبارتِ اخریٰ مشبہ را جزوے از جنسِ مشبہ بہ قرار دادہ لفظ مشبہ بہ را بر مشبہ اطلاق کنند بنابرین معنیٔ "شیرے دیدم" برطبقِ اصطلاحِ مشہور نقلِ لفظ غیر ازیں نخواہد بود کہ مردے دیدم کہ ہمچو شیر است نہ انکہ حقیقتاً شیر است و دریں صورت ایں ادّعا صحیح نبود کہ او شیر است بصورتِ انسان چہ نقلِ لفظ وقتے صورت بندد کہ معنیٔ اصلیِ آں لفظ را ارادہ کردہ باشیم۔ اما چوں لفظ را با معنیٔ اصلی آں نقل کنیم محال است کہ آں را نقلِ لفظ گفتہ باشیم و بالجملہ استعارہ ادعائے معنی اسم است برائے چیزے نہ نقلِ اسم از چیزے بچیزے کما توہمہ بعض الناس و ازیں جملہ کہ ما گفتیم مسئلہ مختلف فیہ بین علماء البیان کہ استعارہ از قسمِ مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصراحت انفصال می پردو حق بمرکز خویش قرار میگیرد یعنی استعارہ از قسمِ مجاز عقلی است نہ لغوی۔ چنانچہ شیخ جرجانی تصریح بداں نمودہ حیث قال ان الاستعارۃ کالکنایۃ فی انک تعرف المعنی فیہما من طریق المعقول دون طریق اللفظ

Marfat.com

فرق میان تشبیہ و استعارہ

لفظے کہ اطلاق آن بر غیر موضوع لہٗ کنند بوجہِ مشابہتے کہ میانِ ہر دو معنی متحقق است بر دو قسم است۔ اوّل آنکہ ذکرِ مشبہ را بکلیّت ساقط کنند بنحویکہ از ظاہرِ احوال گمانِ آن نرود کہ متکلم ارادۂ آں کردہ است چنانکہ دریں شعر ؎

ژالہ از نرگس فرو بارید و گل را آب داد
وز تگرگِ روح پرور مالش عناب داد

دریں شعر از ژالہ اشک و از نرگس چشم و از گل رُخسار و از تگرگ دندان و از عناب لبِ نازنین ارادہ کردہ و معلوم است کہ متکلم ارادۂ معنی موضوع لہٗ نکردہ بل معنی غیر موضوع لہٗ خواستہ کہ قرائن بر آں دلالت مے کند و اگر قرائن نمے بود کسے پئے بمقصودِ متکلم نمے برد۔ پس ناگزیر است از قرینہ کہ دال باشد بر ارادۂ معنی غیر موضوع لہٗ۔ چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت" دریں جملہ تیرے انداخت قرینۂ آن است کہ متکلم از شیر معنی موضوع لہٗ یعنی درندۂ مخصوص ارادہ نکردہ بل مردِ شجاع کہ معنی غیر موضوع لہ لفظ شیر است و میانِ ہر دو معنی علاقۂ مشابہت است بوجہِ امرے کہ در ہر دو مشترک است و آن شجاعت و قوتِ باس و لطش است دوم آنکہ ہر دو معنی

Marfat.com

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور سازند۔ چنانکہ گوئی "زید شیر است" دریں صورت نتواں گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را باشیر تشبیہ کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چوں بنائے استعارہ ہم بر تشبیہ مے نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند ہر آئینہ غلط نکردہ باشند زیرا کہ اصلِ غرضِ متکلم تشبیہ است بر طریق مبالغہ۔

از آنچہ گفتہ ایم احتمالِ آن میرود کہ بظاہر میانِ ہر دو قسم فرقے نباشد چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن دلیلِ آن است کہ مشبہ را فردے از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میانِ ہر دو صورت فرقِ بسیار است زیرا کہ در قسمِ اول اسمِ اصلی او را طرح دادہ اسمِ دیگر را بر آں اطلاق مے کنند بحیثیتے کہ عملِ تشبیہ در نفسِ متکلم مضمر مے باشد گوئی اسمِ دیگر کہ بر آں اطلاق یافتہ در اصلِ لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسمِ ثانی حال دگرگوں است۔ چہ ذکرِ مشبہ کہ مراد از آں اسمِ اصلی است در آں بالتصریح مذکور شدہ و صراحت ذکرش آں را از جنسِ مشبہ بہ قرار دادن ابا مے کند و سامع را ہنگام شنیدن گمانِ آں نمے رود کہ متکلم در مثالِ مذکور از لفظِ شیر در ندۂ مخصوص ارادہ کرد۔ بنا بریں قسم اوّل را استعارہ و قسم ثانی را تشبیہ گفتہ آمد۔

واگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ و استعارہ بر طریق عادتِ مالوف

Marfat.com

بدانی در مثال آئندہ تامل کن کہ مثالِ اسم مثالِ ہیئتے است کہ بداں استدلال
بر جنسے از اجناس تواں کردن۔ مثلاً وضعِ ملوک از وضعِ سوقیاں چنانکہ مرسوم
است متمیز مے باشد اگر سوقیے را از وضعِ سوقیاں عاری کنی و نشانے از
نشانہائے سوقیاں بر تن او نگذاری و او را بخلعتِ ملوکانہ و لوازمِ پادشاہانہ
ببازار آوری تا مردماں او را گماں برند کہ ملکے از ملوک است بہ نحویکہ در ظاہر
حال بر سوقی بودنِ او بہیچ وجہ استدلال نتواں کردن الا باخبار و استخبار
مے تواں گفتن کہ تو فی الحقیقت ہیئتے ملوکانہ او را بطریقِ عاریت ارزانی داشتی
و اگر بعضے از لوازمِ وضعِ سوقیاں ہمچناں بر تنِ او بگذاری و بعضے از لوازمِ
ملوکانہ باو ارزانی داری نتواں گفتن کہ ہیئتِ ملوکانہ او را فی الحقیقت دادہ
باشی چہ غرض از ہیئتِ ملوکانہ حصولِ مہابت و عظمت است کہ در دلِ مردم
پیدا آید۔ و ایں امر باوجودِ لوازمِ سوقیاں متصور نیست و چوں ہیئتے مخصوصہ جنسے
را از اجناس خصوصیت و امتیاز مے بخشد ہمیں حالِ اسم است کہ چوں سامع
از شنیدنِ جملۂ "زید شیر است" گمانِ آں نمے کند کہ متکلم در حقیقت از شیر
درندۂ مخصوص ارادہ کردہ اطلاقِ اسمِ شیر ہم بر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ و ہر گاہ
حقیقتِ استعارہ را در میزانِ لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میانِ تشبیہ
و استعارہ بوضاحتِ تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرطِ شیٔ مستعار آں است
کہ مستعیر بمنافعِ آں ہمچو مالکِ انتفاع گردد و ہنگامِ انتفاعِ مستعیر بداں

شنی بنیندگاں فرقے میانِ مُعیر و مُستعیر معلوم نکنند ہم بریں نسق قیاس کن لفظِ شیر را در مثالِ شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مرادِ تو مردِ شجاع بود۔ چہ اطلاقِ لفظ شیر بر مردِ شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامۂ مستعار در کند و بنیندگاں را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائلے کہ خارج از ظاہرِ حالِ زید است و در مثالِ زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکرِ زید مانعِ اطلاقِ لفظ شیر است بر زید بطریقِ حقیقت۔ بل وزانش جامہ ایست کہ طرفے از آں دیگرے را بپوشانی و طرفِ دیگر تنِ خود را۔ دریں صورت نتواں گفتن کہ تو جامۂ خود را بدیگرے عاریت دادۂ۔

وآنچہ واجب مے کند فرق میانِ تشبیہ و استعارہ ترکیبِ مبتدا و خبر است تقریرش آنکہ در جملۂ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است کہ خبرِ مبتدا یا برائے اثباتِ وصفے باشد کہ خبر مشتق ازاں است مر مبتدا را چوں زید دانا است یا برائے اثباتِ جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ گوئی او مرد است۔ و ہرگاہ در جملۂ زید شیر است اثبات وصف کہ مشتق از خبر باشد نتواند بودن۔ لامحالہ اثباتِ جنسیت مقصود خواہد بود و از انجا کہ اثباتِ جنسیت شیر برائے زید بطریقِ حقیقت نتواں کردن شکے نیست کہ کہ اثباتِ مشبہ جنس خواہد بود و چوں اثبات شبہ جنس مقصود ما باشد ہر آئینہ اسمے را بغرض احداثِ تشبیہ استعمال کردہ باشیم و ازیں جہت نے

Marfat.com

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ۔

وہمیں دستور در مثالِ شیرے پیشِ من آمد مقصود اثباتِ آمدن است مر شیر را نہ اثباتِ معنی شیر بل اثباتِ معنی شیر برجائے خود متحقق است و از ہمیں قبیل است شعرِ بدر چاچی ؎

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کامش
فتد از چشمہا اشکش در دا از نعرہا خامش

از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با ابر و برق و درخش و قطراتِ باران و جرم ابر متصور نیست و چگونہ اثبات شبہ متصور تواند بودن جائیکہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بداں شبہ مقصود است میان نیاید۔ نعم اثباتِ شبہ وقتے متصور است کہ باصل ارادۂ متکلم کہ در نفسِ او مضمر است رجوع کردہ از ما فی الضمیرِ او بحث و تفتیش کنیم تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نکردہ باشیم از ظاہر حالِ متکلم اثباتِ شبہ چیزے بچیزے در شعر مذکور متصور نباشد۔

ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میانِ تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہٗ بوضوح مے پیوندد۔

بدانکہ قضیۂ فرقِ میانِ تشبیہ و استعارہ در بعضے از موادِ کلام خاصہ در ابیاتِ اشعار بر اکثرے از بہ تحقیق نارسیدگاں مخفی مے ماند سبب آن است کہ در کلام فحول شعرا کہ اساتذہ فن شعر ہستند نظر بمبالغہ وصف اکثر اداۃ تشبیہ را حذف

Marfat.com

میگفتند وازیں روے عامیاں در غلط مے افتند مسعود سعد سلمان گوید ؎

چرخ است پر ستارہ و ابرے ست پر سرشک
آبے ست بے تحرک و نارے ست بے دخاں

دریں شعر چنانکہ مے بینی بصراحت ذکر مشبہ نرفتہ و نہ از اداۃ تشبیہ چیزے مذکور شدہ و تا شعرے سابق را بدیں شعر متصل نہ خوانی بسہولت نتوانی گفتن کہ اشیاء مذکورہ را بر اسلوب تشبیہ ساذج ذکر کردہ بل اقرب آنکہ برائے شمشیر ممدوح استعارہ کردہ۔ نعم اگر بہ تقدیر کلام نظم و ترکیب الفاظ را متبدل کنی مفہوم تشبیہ بصراحت واضح گردد۔ چنانکہ گوئی شمشیر ممدوح مثل چرخ است کہ در شب پر ستارہ مے باشد و در روز روشن نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ چوں چرخ پر ستارہ است (جوہر شمشیر مراد است) و مثل ابر است و ابر گاہے مے بارد و گاہے نہ اما شمشیر او ہموارہ ابر بارندہ است (خون دشمناں مے ریزد) و مثل آب است و آب گاہے راکد مے باشد و گاہے نہ۔ اما شمشیر او ہموارہ راکد است (در اجزائے او حرکت نیست) و آتش است و آتش را گاہے دخاں مے باشد و گاہے نہ۔ اما شمشیر او آتشے بے دخاں است و بے تقدیر مذکور اگر اداۃ تشبیہ بر مشبہ بہ داخل کنی و بگوئی کہ شمشیر او مثل چرخ پر ستارہ و ابر پر سرشک و آب بے تحرک و آتش بے دخاں است ہر آئینہ مقصود شکل را خوب کردہ باشی چہ اثبات صفت برائے ہر یک از

Marfat.com

مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند وچوں صفاتِ مذکورہ جداگانہ ور ہر یک از مشبہ بہ بروجہ کمال ودوام ثابت نیست الا بطریقِ اطلاقِ عام چنانکہ مذکور شد بر خلافِ مشبہ کہ ایں صفات ادعائی وے بروجہ کمال ودوام ثابت است مزیتِ مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت واگر کسے را غبارِ شک بر آئینہ خاطر روے دہد وبگوید کہ مفہومِ اثباتِ مزیتے کہ ثابت کردہ از الفاظِ شعر مستنبط نمے شود۔ جوابش آن است کہ دریں صورت کہ لوئی گوئی ایراد صفتے برائے ہر یک از مشبہ بہ معنی ندارد وایں از متکلمے ہمچو مسعود سعد کہ اکابر اہل زبان باستادیش سر فرود آوردہ اند متصور نیست فتامل

وچوں ایں مقام از دقت وغموض قابلِ فہم ہر کور باطنے نہ بود بہ اطنابِ کلام نوبت افتاد تا موجبِ بصیرتِ خوانندگاں آید وہم بریں نسق قیاس کن

ایں رباعی مجیر بلیقانی۔ رباعی

ساقی کہ زمینائے گلگوں مے ریخت — مطرب کہ ز زخمہ در دلِ مکنوں مے ریخت
فصاد وطبیب گشتہ بودند بہم — آن نبض ہمے گرفت وآں خوں مے ریخت

ساقی ومطرب را دریں رباعی مشبہ وفصاد وطبیب را جداگانہ مشبہ بہ قرار دادہ۔ اما چوں ادات تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آن [illegible] ذکر فصاد وطبیب را بر طریق استعارہ آوردہ۔ اما بر ماہر فن پوشیدہ نیست کہ تشبیہ سا فرج است وحذف ادات تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است

Marfat.com

واگر ذکر اداۃ میکردومے گفت کہ ساقی چوں فصاد ومطرب چوں طبیب نبض میگرفت وخوں مے ریخت قوتے در اثباتِ وصف بطریقِ مبالغہ دست نے داد۔

وبالجملہ حذفِ اداۃ در اکثر مواد مظنۂ التباس تشبیہ باستعارہ میگردد وہرچند کہ بنائے استعارہ بر تشبیہ نہادہ اند اما شمۂ از ذکرِ مشبہ را دراں گنجائش نبود ومثل شعر بدر چاچی مقتضیٔ مزید تامل است ؎

مہِ دوہفتہ شود از کنارِ شب پیدا　　شبت ز گوشۂ ماہِ دوہفتہ پیدا شد

دریں شعر چنانکہ مے بینی شب مشبہ بہ خط وماہ دوہفتہ مشبہ بہ روئے نازنین واقع شدہ اما مطلقاً ذکرے از ہردو مشبہ نہ راندہ لاکن در مصرع ثانی حرفِ تا کہ مضاف الیہ ماہِ دوہفتہ است خود مشبہ نیست بل مشبہ یعنی روے باوے تعلق دارد تقدیرش اینکہ شب از گوشۂ ماہِ دوہفتۂ تو پیدا شد وہم احتمال دارد کہ تا مضاف الیہ شب باشد اما آں واحد است بنا بریں نتواں گفتن کہ فی الجملہ ذکرِ مشبہ درمیان آمدہ اسلوبش نہ از قبیل تشبیہ سازد خواہد بود بل از قبیل استعارہ وہذا ہو الحق۔

وباید دانست کہ در بعضے از مواد تشبیہ ذکر اداۃ موجب قوتِ مقصود تشبیہ میگردد وکلام را از پایۂ حسنِ تاثیر فرو مے آرد۔ تامل کن در امثلہ "زید شیر است" و "زید چوں شیر است" کہ ہردو جملہ از قبیل تشبیہ سازد است امیان

Marfat.com

ہر دو بون بیّن است و در امثلہ سابق ایں معنی بوضاحتِ تمام تمہیدِ ذکر یافتہ وہم دریں شعرِ سعدی۔

ماری تو ہر کجا کہ بہ بینی بزنی یا بوم کہ ہر کجا نشینی بکنی

اگر اداۃ را ذکر مے کرد و میگفت کہ تو ہمچو مار ہستی یا ہمچو بوم ہستی ہر آئینہ بر غلط نمے بود۔ اما مقصودِ تشبیہ را مختل مے نمود۔ و اگر خواہی کہ ایں معنی را بمزید وضاحت و کمالِ صراحت بہ یقین کلی استوار داری دریں اشعار شیخ نیک تامل کن

شنیدم گوسپندے را بزرگے رہانید از دہان و دستِ گرگے
شبانگاہ کاردے بر حلقش بمالید روانِ گوسپند از وے بنالید
کہ از چنگال گرگم در ربودی چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی

مقصود ما ازیں استشہاد مصرع ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداۃ را مذکور می ساخت و میگفت کہ تو خود ہمچو گرگ بودی مقصود شیخ از تشبیہ باطل میگردید چہ مقصودِ تشبیہ آن است کہ غرض از دست و دہانِ گرگ رہانیدن آن بود کہ جانِ ناتوان گوسپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند و چوں آں بزرگوار خود در طعمہ ساختن آں بیچارہ دندان آز دراز کرد او را از راہِ جفاکیشی و سنگدلی عرضہ ہلاک ساخت و بر جانش ہماں بلائے چنگال گرگ فرود آورد۔ شکے نیست کہ آن بزرگوار در پیکر آدم خود گرگے بود و اگر میگفت کہ تو ہمچو گرگ

Marfat.com

بودی احتمال آن مے رفت کہ ضرر سے کہ بگوسپند از گرگ متصور بود ازاں بزرگوار کمتر بدو رسید چہ شبہ جنس یا مثلیت شے چیزے مستلزم آن نیست کہ حکمے کہ برائے احد المثلین ثابت گشتہ برائے دیگرے ہم ثابت گردد۔ و در صورت عینیت جنس لابد است کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند و در مثال مذکور بحذف اداۃ تشبیہ بزرگ را با گرگ ہمجنس قرار دادہ۔ و بہمیں سبب حسن تشبیہ مستلزم قوت تاثیر افتادہ۔

و ہمچنیں حال است در باب استعارہ صحیحہ در بعضے از مواد کہ مشبہ را از غایت اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے در نفوس بودہ باشد کہ تحول ازاں امکان ندارد۔ و دخول اداۃ تشبیہ مستکرہ مے نماید۔ چنانکہ نور را برائے علم و ایمان و ظلمت را برائے جہل و کفر استعارہ کنند۔ زیرا کہ ایں نوع اسلوب بوجہ قوت شبہ و متانت سبب و تمکن در اذہان بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ چنانکہ نگویند در مثال مذکور کہ علم ہمچو نور است و جہل ہمچو ظلمت۔ ہر چند کہ ایں اسلوب متسم بغلط نیست۔ اما در کلام فصحا مقامے ندارد۔ در محل تنقیح مسئلہ و حل عقدہ مے گویند نور دلم بتافت۔ خاطرم از پرتو نور روشن گشت۔ و نگویند ہمچو نور در دلم بتافت و خاطرم از ہمچو پرتو نور روشن گشت۔

Marfat.com

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارہ باعتبارات عدیدہ تقسیم مے پذیرد تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہ و مستعار منہ و آن بر دو قسم است وفاقیہ و عنادیہ۔ اما وفاقیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئی واحد ممکن باشد چوں استعارۂ ہدایت باحیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

جہانے مردہ گوئی باز جاں یافت ۔۔۔ ز فیضِ او حیاتِ جاوداں یافت

استشہاد بلفظِ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ و ہدایت مستعار لہٗ و اجتماعِ ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عنادیہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

آتش حرص را بدل کن سرد ۔۔۔ مردہ چوں زندہ نیست مرد و نبرد

اجتماعِ مرگ و زندگی در شخص واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است استعارۂ کہ برطریق تہکم و استہزا آرند چنانکہ مولف حق خطاطِ بدنویس گفتہ [illegible]

برنگِ این مقلہ چشم بر دور ۔۔۔ سطورش جملہ رشکِ کیسوئے حور

تقسیم دوم بہ اعتبار وجہ جامع و آن چہار صورت دارد۔ اول آنکہ

لہ نام خطاطے است مشہور۔

Marfat.com

وجہ جامع در طرفین داخل باشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ؎

بریدآں جملہ را یکبارہ پیوند جداگانہ بہ اقلیمے پراگند

لفظ بریدن موضوع است برائے ازالۂ اتصال در اجسامے کہ اجزائش باہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جملۂ قوم مستعار لہ و بریدن اجسام مستعار منہ واقع شدہ۔ ووجہِ جامع ازالۂ اتصال است کہ دو مفہوم طرفین داخل است۔ عبدالواسع گوید۔

گوید ؎

بر سیرتِ لطیفِ تو گفتار تو دلیل بر نسبتِ شریفِ تو کردارِ تو گواہ

دریں شعر مُثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است دوم آنکہ وجہِ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چوں استعارۂ شیر برائے مردِ شجاع وجہ جامع جرأت است و آن از مفہومِ ہر دو خارج است و ہم نظامی گوید۔

کشیدہ قامتے چوں سروِ سیمیں دو زنگی بر سرِ نخلش رُطب چیں

دریں شعر زلف مستعار لہٗ و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاہی است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہِ جامع در بادی الرائے واضح باشد۔ نظامی گوید ؎

ہنوزم ہندواں آتش پرستند ہنوزم چشم چوں ترکانِ مستند

Marfat.com

زلف را بہ ہندو و رخسار را بآتش استعارہ کردہ و وجہ جامع در ہر دو ظاہر است۔

چہارم آنکہ وجہ جامع نوعے از خفائے داشتہ باشد و آن را خواص دریابند انوری گوید۔

در نعرہ خناق آرد و در جلوہ تشنج ۔۔۔ گر پاسِ تو یاری ندہد کوس و علم را

شعرے است کہ شوکتِ الفاظ و حشمتِ معنی یا خود دارد و گرفتگیٔ آوازِ کوس را بہ خُناق و عدمِ حرکت علم را بہ تشنج استعارہ کردہ۔ و آں در بادی الرائے ظاہر نیست۔

تقسیم سوم بہ اعتبارِ ہر سہ یعنی بہ اعتبارِ طرفین و وجہ جامع و ایں صورت دارد۔ اول آنکہ ہر سہ حسّی باشند۔ خاقانی گوید

گاوِ سفالین کہ آب لالہ ترخورد ۔۔۔ ارزن زرینش از مشام برآمد

شراب را بہ لالۂ تر و قطرات را کہ از صراحی بیروں اُفتد بہ ارزنِ زرّیں استعارہ کرد۔ و وجہ جامع حمرت و استدارت و مقدار است و ایں ہر سہ حسی اند۔

دوم آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ جامع عقلی۔ ملک الشعرا فتح علی خاں صبا کاشانی در قصیدۂ کہ بمدح پادشاہ فتح علیشاہ قاچار گفتہ است مے گوید

چو از ایں بیشہ شیرے آتشیں چنگ ۔۔۔ شکار انداز شد بر دشتِ نیرنگ

Marfat.com

زنافِ آہوانِ سیمگوں[1] سم　　زمین را نیفہ شد پر نافۂ تر

از شیرِ آتشیں چنگ آفتاب مراد است سیمگوں سم بودن بہ اعتبار روشنانِ فلک است وحاصل ہر دو شعر آنست کہ آفتاب بمغربِ افول رفت وظلمتِ شب اطراف عالم را فرا گرفت ووجہ جامع ترتیب امرے برامرے است یعنی ترتّبِ ظہورِ ظلمتِ شب بر رفتنِ روز و ادراکِ ترتبِ امور کارِ عقل است نہ کارِ حس۔

سوم آنکہ مستعار لہٗ حسی ومستعار منہ ووجہ جامع عقلی باشد مسعود سعد گوید۔

؎

کوہِ پیوندہ در مضاف فگن　　مرگِ تابندہ از نیام برآر

شمشیر را بامرگ استعارہ نمودہ ووجہ جامع اعدام است۔

چہارم انکہ مستعار منہ حسی ومستعار لہ ووجہ جامع عقلی باشد۔ خاقانی گوید۔

؎

تیغِ او آبستن فتح است اینک بنگرش
نقطہائے چہرہ بر آستینی دارد گواہ

مستعد بودن را بہ آبستن استعارہ نمودہ ووجہ جامع استعداد است۔

پنجم انکہ ہر سہ عقلی باشند۔ سعدی گوید ؎

کسے چند آسودہ در زیرِ گل　　کہ خسپند زو مردم آسودہ دل

مرگ را بخواب استعارہ نمودہ ووجہ جامع عدمِ ظہورِ فعل است وہر سہ عقلی است

[1] سم آہو در کلام اساتذۂ فن بادید نیامدہ ۔۱۲

Marfat.com

تقسیمِ چہارم باعتبارِ لفظِ مستعار روایں دو صورت دارد - اوّل استعارہ اصلیہ وایں چناں است کہ لفظِ مستعار در روے اسم جنس باشد چوں استعارۂ شیر برائے مردِ شجاع و استعارۂ گل برائے رخسار - دوم استعارہ تبعیہ و صورتش فہمیدنی است - بیانش آنکہ لفظِ مستعار در استعارۂ تبعیہ فعل یا شبہ فعل یا حرف مے باشد و تبعیہ از آں گویند کہ فعل و حرف صلاحیتِ موصوفیت ندارند و بنائے استعارہ بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسمِ ذات چیزے باشد کہ موصوف بصفتے تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف در تبعیہ معنیٔ مصدری فعل و متعلقِ معنیٔ حرف خواہد بود - و اطلاق استعارہ بر فعل و حرف بر سبیلِ تبعیت کنند نہ بطریقِ اصالت - و بالجملہ تشبیہ در استعارۂ فعل و متعلقاتش راجع بمعنی مصدریٔ آں فعل مے گردد - و در حرف بمتعلقِ معنیٔ آں حرف - و متعلقِ معنی حرف چیزے است کہ تعبیر بحرف از آں کنند - مثلاً نحاۃ گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتہائے غایت و در برائے ظرفیت وغیر ذلک و اینہا یعنی ابتداء و انتہاء و ظرفیت معانیٔ ایں حروف نیستند بل متعلقاتِ معانیٔ حروف است - مثال استعارہ در فعل حکیم سنائی گوید ؎

متشابہ بخواں در و ما و یز وز خیالاتِ بیہدہ بگریز

تمسک کردن را بآویختن و اجتناب را بگریختن استعارہ کردہ و در اوّل لفظِ مستعار صیغۂ نہی است و در دوم صیغہ امر - مسعود سعد گوید ؎

Marfat.com

دہنِ مملکت سخند دخوش تا سرِ تیغ تو نگرید زار

چکیدنِ خون را بہ گریستن استعارہ کردہ و گریدِ فعلِ مضارع لفظ مستعار است و مثال تبعیہ در حرفِ خاقانی گوید ؎

دل را بکنارِ جوئے بردیم از یارِ کنارِ جوئے شستیم

دریں شعر استعارہ در حرفِ از است و مستعار لہٗ دور کردنِ خیالِ یار است از دل و مستعار منہ شستن دل از یار۔ پس اصل استعارہ دریں دو معنی واقع شدہ و اطلاق آں بر حرفِ از بر سبیلِ تبعیت است۔

تقسیم بہ اعتبارِ تجریدو ترشیح

و آں بر سہ قسم است۔ قسم اول استعارۂ مطلقہ و ایں چناں است کہ چیزے از ملائمات و صفاتِ مستعار لہٗ و مستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عبد الواسع گوید ؎

شکوفہ بر سرِ شاخ است چوں رخسارۂ جاناں
بنفشہ بر لبِ جوئے است چوں جزارۂ دلبر

زلف را بہ عقرب جزارہ استعارہ نمودہ و ہیچ از ملائمات طرفین را مذکور نہ ساختہ۔

Marfat.com

قسم دوم استعارہ مجردہ وایں چنان است کہ ملائمات وصفات مستعار لہٗ
را ذکر کنند فقط فردوسی گوید ۔

بناخن زرہ بافت از مشک ناب درآویخت از گوشۂ آفتاب

زلف را بزرہ استعارہ نمود ولفظِ ناخن ومشک وآویختن از ملائمات
مستعار لہ است یعنی زلف ۔

قسم سوم استعارۂ مرشحہ وایں چنان است کہ ملائمات وصفات مستعار منہ
را ذکر کنند فقط انوری گوید ۔

درخفیہ گر نہ عزمِ خروج است باغ را چوں آبگیرہا ہمہ پر تیغ وجوشن است

موجِ آبگیر را بہ تیغ وجوشن استعارہ نمودہ ولفظ عزم وخروج ملائم تیغ
وجوشن است کہ مستعار منہ واقع شدہ ۔

معنیٔ عقلی وتخیلی

بدانکہ معنی بر دو قسم منقسم است عقلی وتخیلی وہر یک از ہر دو صور مختلفہ دارد
ونوعے از عقلی آن است کہ آن را عقلی صحیح خوانند وآں بالعموم در شعر و
کتابت وبیان وخطابت بمنزلہ ادلہ مطرد است کہ بنائے آن بر استنباطات
عقلاء وفوائد حکماء باشد چنانکہ بسیارے ازیں نوع معانی از کتب سماویہ

Marfat.com

وکلام سلف کہ در اکثر احوال صداقت و دیانت شعار شاں بودہ است انتزاع یافتہ و یا اصل آن از امثال قدیمہ و حکم ماثورہ تجویز توان کردن سعدی گوید

چو کنعاں را طبیعت بے ہنر بود — پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر — گل از خار است و ابراہیم از آذر

و دیگرے راست

چو نا داناں نہ در بند پدر باش — پدر بگزار و فرزند ہنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانمند — چہ حاجت ز انکہ آتش راست پیوند

و ایں معنے ایست کہ در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آں شاہد عدل و عقلاء بریں اتفاق دارند کہ ہر آئینہ ایں معنی در ہر زمانے و ہر قومے قبول عام و ہم در تنزیل با بلغ صورتے وقوع یافتہ حیث قال جلّت کلمتہ اِنَّ اَکرَمَکُم عِندَ اللّٰہِ اَتقَاکُم و در خبر آمدہ من ابطاَ بہ عملہ لم یسرع بہ نسبہ و ہمچنیں ایں شعر سعدی

بندہ حلقہ بگوش ار ننوازی برود — لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنی حدیثے کہ مروی است دریں باب حیث قال صلی اللہ علیہ وسلم جُبلت القلوبُ علی حُبّ من اَحسَنَ الیہا

و شاعر عرب می گوید ؎ وکُلّ اَمرءٍ یُولی الجمیل مُحبّب

Marfat.com

وہم ازوست

وگر خواجہ با دشمناں نیک خوست بسے برنیاید کہ گردند دوست

وایں قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش وحکمت مسلم است و در تنزیل وارد شدہ اِدفع بِالَّتِی ھِیَ اَحسن فاذا الذی بینک وبینہ عداوۃ کانہ ولی حمیم

سعدی گوید

چو با سفلہ گوئی بلطف وخوشی فزوں گردد ش کبر وگردن کشی

شاعر عرب ہمیں معنی را بسلک نظم مے کشد۔

اذا انت اکرمت الکریم ملکتہٗ وَاِن اَنتَ اکرمت اللئیم تمرّدا

مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افتادہ۔ سعدی گوید

نکوئی با بداں کردن چناں است کہ بد کردن بجائے نیک مرداں

متنبی گوید۔

وَوَضعُ الندیٰ فی موضع السّیف بالعلیٰ مضرٌ کوضع السیف فی موضع الندّیٰ

مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقے نیست۔

وبالجملہ ایں نوع معانی در ہر قومے وہر زمانے متساوی الاقدام افتادہ وایں را اغلب کہ بر اخذ وسرقہ محمول نتواں کردن۔

اما قسم تخییلی چناں است کہ آں را اصلا بر صدق قائل حمل نباید کردن

Marfat.com

و نہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گمان بردن و ایں را بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنی مقصود بہ نوعے از احتیاج تخییل و قیاسِ مصنوع تمسک کنند و از ہمیں است کہ ایں معنی اکثر در صورت قیاسِ تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی گفتہ است ؎

کسے بزادۂ خود خصم نیست حیرانم　　کہ سنگ بہر چہ گردید دشمنِ مینا

معلوم است کہ قائل در اثبات این دعویٰ کہ کسے بزادۂ خویش خصمی نتواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نمودہ کہ بیش از تخییلے نیست و الا سنگ کہ مینا را مے شکند نہ مبنی بر مخاصمت ایشاں است و نہ میان ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است ؎

شور عشق از خویش مرداں را بروں مے آورد
شیر در طغیانِ آتش مے گذارد بیشہ را

گذاشتنِ شیر بیشہ را ہنگام طغیانِ آتش نہ از شور عشق است بل از رہگذرِ بیم جان تا سوختۂ زبانۂ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بر طریق قیاسِ تخییل ایراد نمودہ تا بر دعویٰ او دلیل باشد۔ پیداست کہ ایں نوع قیاس از قبیل اقناعیات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیچ با خود ندارد و از ہمیں قبیل است شعر مؤلف ؎

ادب آموز در بزمِ حریفان کز ادا فہمی　　صراحی چوں ز جا خیزد ز جا پیمانہ میخیزد

Marfat.com

اما شکے نیست کہ در تاثیر نفوس و خلے تمام دارد۔ بدانکہ بنائے شعر و خطابت بر ہمیں نوعِ قیاس تخییل نہادہ اند چوں خواہند کہ میانِ دو چیز علت را بیان کنند وصفے کہ میان ہر دو مشترک باشد آں را بطریق علت اعتبار نمایند و اگرچہ بمقتضائے قضایائے عقول صحیح نبود۔ اما قائل را بر آں مواخذہ نکنند چہ بر شاعر واجب نیست کہ چیزے را کہ قاعدہ و اساس قرار دادہ است بر طریق قیاس عقلی باثبات رساند بل آنچہ را معتبر داشتہ سامعین را از تسلیم صحت آں چارہ نبود اگرچہ بر معیار حقیقت صحیح نباشد زیرا کہ تخییلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتواں داد از ینجا دانستہ باشی کہ جملہ عربیہ مشہورہ خیر الشعر اکذبہ چہ معنی دارد؟ چہ شعر فی نفسہ نہ موجب رفعت و انحطاطِ اشاں چیزے باشد نہ باعث بر فضل و نقصِ آں بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص را کامل و کامل را ناقص وامی نماید و آنچہ در معارضہ جملہ مزبورہ گویند خیر الشعر اصدقہ مراد از اں شعرِ حکمت و موعظت و ادب و دانش است کہ نزد عقلا مقبول و مستحسن باشد و یا مراد آں است کہ چیزے را بصفتے کہ در نفس الامر وجود ندارد مدح و ذم ننمائند و از اغراق و مبالغہ اجتناب ورزند چہ ایں نوع کلام بر صحیفۂ روزگار تا دیر پائدار ماند و الکذب را احسن شمردن نہ از ان است کہ شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل از ان است کہ فن شعر میدانے وسیع دارد کہ معانی گوناگوں را بہ تقریب و تمثیل بصورت صنعت جلوہ مے تواں داد ودر وصف چیزے سخن را حسب اقتضائے مقام بہ پیرایۂ

Marfat.com

تشبیه و استعاره آراستن - دریں صورت شاعر در اختراع صور عجیبه و معانی غریبه وسعتے تمام دارد به نحوے که موجب اهتزاز نفوس سامعین باشد و آنکه مقوله اصدق را احسن شمرده مرادش آن است که شاعر ملتزم حقیقت مانندهٔ شخصے است که زنجیر در پائش کنند تا جز گامے چند نتواند راه رفتن یعنی غیر از معانی مشهوره و صور معروفه بر سامعین چیزے زائد نتواند عرضه دادن گوئی خزینهٔ شریفه دارد که محفوظ و معدود است و یا نازنینے سترون که هیچ نه زائد و هر چند در آں قدر قلیلے بواسطهٔ تشبیه و استعاره تصرف را مجال بود اما عقل سلیم و فهم قویم بر تفضیل اصدق بر اکذب فتویٰ مے دهد و معلوم است که چیزے که در میزان عقل درست آید - نزد عقلاء عزیز القدر و گرامی خواهد بود چه حق حق است اگرچه مسلّم ندارند و باطل باطل اگرچه عزیزش دارند تا کیست که ایں قضیه محققه را انکار نماید سعدی راست ؎

مرو زیر بار گناه اے پسر — که حمال عاجز بود در سفر

هر چند تمثیل است اما در نفس الامر حقیقتے دارد که احدے را از آں انحراف امکان ندارد و ایں مبنی بر تشبیه معقول است با محسوس و ازینها در کلام سعدی بسیار است -

بدانکه مدخل استعاره در تخییل نه از آں جهت است که معنی لفظ مستعار را اثبات نمایند بل از آں جهت که اثبات شبه معنی آں مقصود باشد - نظامی گوید - ؎

Marfat.com

مرا برف بارید بر پرّ زاغ　　نشاید چو بلبل تماشائے باغ

از لفظ برف معنی حقیقی آں مراد نیست و ہمچنین است لفظ زاغ بل مراد ازاں سفیدیٔ مو و سیاہی آن است کہ با رنگ برف و زاغ مشابہ است وازیں جہت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاہی موئے است نہ غیر آں و ایں نوع اسلوبِ سخن در کلامِ وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکم و خضراء الدمن یعنی از زنیکہ صاحبِ جمال و بدنہاد باشد بہ پرہیزید و معلوم است کہ دریں جملہ معنی خضراء و دمن مقصود نیست بل چیزے کہ در وے شبہ معنی آن متحقق است و بس۔

و بالجملہ مراد از تخییل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نماید و ادّعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد گوئی سخنے مے گوید کہ خود خود را بداں مے فریبد و سبیل دخول استعارہ در تخییل سبیل کلام محذوف است ازیں رو کہ چوں باصلِ آں محذوف رجوع کنند قائلش را تصدیق نمایند و دعویش را مسلم دارند۔

ازینجا دانستہ باشی کہ مراد از اکذب احسن نہ آن است کہ شاعر دروغ بافد کہ بہیچ گونہ در میزانِ عقل راست نیاید چنانکہ یکے از فرومایہ ترین [illegible] باوصافِ سلطان مدح نماید یا گدائے قلّاش را بصفات شہنشاہی برآرد بل مراد آن است کہ شاعر در عمل شعر صنعتے بکار مے برد کہ در تدقیق معانی راہ تعمل و تصنع میرود

کہ بداں پے بروں موقوف بر فکر دقیق و غور عمیق باشد۔

بدانکہ تخییل صور مختلفہ وارد گاہے باشد کہ ہر چند علتِ حکم غیر علت حقیقی باشد اما در ظاہر حال آن را صحیح گماں برند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست ؎

زمانہ چو باد است و باد از نخست　　نقاب از رخِ گل بعزت کشد

پس از ہفتہ در میانِ چمن　　تنش را بخاکِ مذلت کشد

معہود است کہ در آغازِ بہار باد صبا پردہ از رخِ زیبائے گل بردارد۔ و آں را عروسانہ بر منصہ شاخ گلبن مے نشاند کہ موجب مسرت صاحب نظران حقیقت بین مے گردد و بسے بر نیاید کہ غارتگر خزاں ہمگی متاع حسن او را بتاراج مے برد و ایں نوعے از تخییل بروجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروراں جاہ و منصب را بخود مے کشد و ہر چند ادعا بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک تر است۔ و گاہے باشد کہ بنائے تخییل بر ادعائے بے اصل نہند و ایں صورت اگرچہ مبنی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتزاز نفوس سودے ندارد و افادۂ معنی تخییلی نکند و ایں در صورت غلو در مدح اکثر است ظہوری در مدح ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید ؎

مگر روشن شد از نارِ براہیم　　چراغ گل کہ بر شاخِ انار است

نار ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد نظر بہ نسبت ہمنامی آں حضرت صلوۃ اللہ علیہ در شانِ ممدوح ثابت: ادعا نمودہ چراغ گل را از ل

Marfat.com

روشن ساختہ شاعر دریں شعر سہ چیز را ادعا نمودہ اول نار ابراہیم علیہ السلام را برائے ممدوح کہ سمیِّ آنحضرت است ثابت کردہ دوم چراغ گل را ازاں نار روشن ساختہ سوم گل انار را بواسطۂ تشبیہ چراغ قرار دادہ و میدانی کہ ہر سہ چیز اصلے ندارد اما در فن تخییل ہر سہ مسلم خواہد بود زیرا کہ بر شاعر تحقیق ادعاء خویش برطبق اصول منطقیہ واجب نیست کما مرّ

وقریب ایں ادعا رصورتے است کہ اصل آن تشبیہ است اما شاعر بواسطۂ تصرف در عمل تشبیہ آن را از حقیقت تشبیہ بیروں آرد۔ عرفی گوید ؎

نہ انجم است فلک را کہ ہمت عرفی
دمادم آب دہانش فگندہ بر رخسار

بدانکہ متاخرین در میدانِ تخییل بر متقدمین سابق آمدہ اند وجہش آنکہ متاخرین در عمل تشبیہ انواع لطافتہا بکار بردہ اند و بنائے تخییل موقوف بر غرابت تشبیہ است ہر چند کہ عمل تشبیہ بر ندرت و غرابت مشتمل باشد تخییل جدتے پیدا کند و مسلم است کہ نفس انسانی طبعاً مائل بجدت است از روشن سواد ان تیرہ خاک ہند محمد علی ماہر اکبر آبادی کہ مردے ذی مسلم بود گوید ؎

من از بیتابیٔ پروانۂ فانوس مے سوزم
کہ در پیراہنِ یار است و گرم جستجو باشد

پیشتر از ماہر ایں معنی را حضرت شیخ شیراز موزوں ساختہ حیث قال ؎

دلارام در بر دلارام جو
لب از تشنگی خشک طرف جو

Marfat.com

ہر چند ایجاز در کلام شیخ است و بلاغتش مسلم اما ماہر فن مے داند کہ ماہر دریں معنی نوعے از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بر تخییل است و ازیں رو پسند طبع نکتہ سنجاں است البتہ ایں قدر ہست کہ اگر حرف ربط و حرفِ عطف ہر دو را ساقط مے کرد و مے گفت ؎

کہ در پیراہن دلدار گرمم جستجو باشد

ترکیب مصرع ثانی چنانکہ مے بائست از خشونا ملائم محفوظ مے بود۔ منوچہری از اساتذۂ متقدمین است و در تراشیدنِ تشبیہات نادرہ کہ متضمن غرابت باشد آفتاب را ید بیضامی نماید از وست ؎

ہمے راندم فرس را من بتقریب چو انگشتانِ مرد ارغنون زن

آیا مے بینی کہ پویہ دویدن اسپ را تشبیہے بہتر از تواترِ حرکت انگشتانِ مطرب چیزے دیگر متصور است لا واللہ ایں نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام است و بس۔

۵؎ بعد از تسوید مسودہ در نظر ثانی چناں بوضوح پیوست کہ تواترِ حرکت انگشتانِ تلغرافی مشبہ قرار مے تواں دادن۔ ۱۲ منہ

Marfat.com

بہرۂ چارمین

علمِ بدیع

و آن علمے است کہ بدان معرفت وجوہ تحسین کلام بعد از آنکہ مراتبِ اقتضاء حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشتہ باشند حاصل آید۔ و آن وجوہ را در اصطلاحِ ایں فن بصناعات تعبیر کنند و آں بر دو گونہ است معنوی و لفظی۔

باید دانست کہ نظر بلغاء ہموارہ مقصور بہ تحسین معانی بودہ است و ایراد صنائع را از قبیل تصنع در عمل مے پنداشتہ اند و قطع نظر از منع آں کہ در اثار وارد شدہ تصنع کلام بلیغ را از پایۂ بلاغت فرود افگند و از قدمائے فصحاء ہیچ کس بگرد این نوعِ اسلوبِ کلام نگردیدہ چنانکہ بر ناظرِ کلامِ اساتذۂ قدیم مخفی نیست و اگر احیاناً در کلام ایشاں چیزے ازیں نوع یافتہ شود آں را بہ استرخاء عنان طبیعت حمل باید کرد تصنع را در آں راہ نیست اما اہلِ عجم در اواسطِ قرون بدین ہنجار شدہ در اختراع انواع صنائع سعی بلیغ جائز داشتند تا غایتے کہ ایرادِ صنائع را در کلام منثور و منظوم از قبیلِ کمالات فنِ شعر و انشاء گماں بردہ اند۔

Marfat.com

جملہ اہل تحقیق بر آن رفتہ اند کہ الفاظ بمنزلہ ادواتے است کہ چیزے را کہ در خاطر فرود آید بدان اظہار تواں نمودن وہمانا ایں معنی براستی نزدیک تر است وشکے نیست کہ ایرادِ صنائع از قسمِ تجنیس وترصیع وتسجیع وغیر ذلک در کلام منثور باشد یا منظوم نظر بتادیۂ اصلِ معنی وقعتی ندارد۔ بل بسا باشد کہ موجبِ اختلال بلاغت ومنجر بفسادِ معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات است والفاظ مقصود بالعرض۔ بنابریں متکلمے کہ معانی را تائی لفظ وتابع آن می پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد۔ ومجوزِ ایں نوع اسلوب بمثابۂ مشاطہ ایست کہ عروسِ زشت رُو را بانواع حُلّی وحلل بیاراید۔ وبر وضع زیبا نگارے ہر ہفت کردہ بمعرضِ نظارۂ لطیف طبعاں جلوہ دہد ؎

زشت باشد دیبقی ودیبا ۔ کہ بود بر عروسِ نازیبا

فضل اللہ قزوینی بالتزامِ صنعتِ تعطیل قصیدہ گفتہ والحق بجائے گوہرِ شاہوار خزف ریزۂ چند سفتہ کہ در بازارِ جوہریانِ سخن بہیچ نیرزد۔ انموذجے از آں حوالۂ قلم است ؎

امام وسرور وصدر ممالکِ اسلام ۔ صلاح ملک وملک مالک ملوکِ کلام
سمائے سادسِ وصدر وسماکِ رامح رمح ۔ ہلالِ مہرِ طلوع وسوارِ سام حسام
ملک محل وملک مطمح وملک ادراک ۔ ملک علو وملک طالع وملک الہام
دم معطر او دردِ ملک را مرہم ۔ دل مطہر او کوہِ حلم را آرام

Marfat.com

عطائے کامل او مصدرِ علوِ ہمم ہوائے درگہ او موردِ حصول مرام

ایں قصیدہ را من اولھا الی آخرہا بر ہمیں منوال بافتہ واگر راست پرسی سنگلاخے کافتہ وہیچ نیافتہ۔ مے تواں گفت کہ مجموعۂ مفردات الفاظ را ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبیۂ آن بسان الفاظِ کتبِ لغت افادۂ معانیٔ اسنادیہ نمی کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیر صنعتِ جامع الحروف خونِ معنی ریختہ ؎

اثر وصفِ غمِ عشقِ خطت ندہد خط بکسے جز بضلال

معنی آن است کہ زنجیرِ خط نازنین نظارگیاں را اسیر خود ساختہ وہمیں معنی را غنی کشمیری از حضیض خاک بر اوج افلاک کشیدہ ؎

حسن سبزش بخطِ سبز مرا کرد اسیر
دام ہمرنگِ زمیں بود گرفتار شدم

دیگرے دریں میدانِ تنگ سمند طبع را جولاں دادہ است ؎

تنِ عیشم نحیف گشتہ بغم گلِ بختم نہفتہ گشت بخار

پوچ است وبا معنی سرے ندارد۔ واگر این را شعر مے تواں گفت چرا شعر ؎

دندانِ تو جملہ در دہان اند چشمانِ تو زیرِ ابروان اند

بہ بے مائگی مثل است؟

Marfat.com

امیر خسرو دہلوی کہ پایۂ استادی ایشاں بس بلند و روشِ کلامِ شاں نزد اہلِ فن دلکش و دلپسند است۔ بانواعِ مختلفہ التزامِ مالایلزم پرداختہ اند چنانکہ ایں ایں رباعی از ایشان است۔ ؎ رباعی

موئے مہِ ما ببوئے ما بویا بہ بے او موئم موئے ویم ما وا بہ

مائیم مہی و آں مہ ما با ما بہ ما با مہ و موئے مہِ ما با ما بہ

در اصطلاحِ شعراءِ معنی کُش ایں صنعت را موصل الشفتین خوانند و در التزام صنعت قلب میفرمایند۔ ؎

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش شو ہمرہِ بُلبل بلبِ ہر مہوش

و ایں شعر را در حقیقت شعر نتواں گفتن۔ اگر از آخرش تا اولش مقلوب خوانند ہماں حاصل گردد۔ و ازیں نوعِ التزامات در کلام ایشان بسیار است مقرر است کہ زیادتِ قیود و شرائط در چیزے باعث بر ازدیاد اشکال می افتد و دریں صورت فہم معنی از الفاظ در غایتِ صعوبت باشد۔ اہلی شیرازی کہ صاحبِ آتشکدہ او را سر آمدِ فصحائے زمان و سر دفتر بلغائے سخندان می نویسد مثنوئے در التزام تجنیس و ذو بحرین و ذو قافیتین در ہر شعر ترتیب دادہ ہر چند در ظاہر بر کمالِ قائل آن دال است اما اہلِ بصیرت دانند کہ چہ قدر حسنِ معنی را بریں التزام لایعنی نثار نمودہ۔ چنانچہ مؤلف آتشکدہ خود می گوید۔

Marfat.com

وُالحق در کمال صعوبت است و در نظر فقیر ایں صنائع ربطے بہ محاسن شعری کہ باعث تغییر حال مستمع است کہ غرض کلی از شعر آن است ندارد"

ہر چند فقیرِ مؤلف نمی خواست کہ بہ تسوید صناعاتِ بدیع خود را متہم سازد اما چوں اساتذۂ معانی در کتب خویش التزام آن نمودہ اند نظر باقتضائے اقتفائے ایشاں آنچہ را مستحسن دانست بر وجہ اختصار شرح دادہ آمد -

توریہ

وایں را ابہام نیز خوانند و آن ایراد لفظے است در کلام کہ دو معنی داشتہ باشد و اطلاقِ ہر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید ؎

جان بخشد از لب کشتہ را وانگہ بخوں فرماں دہد
خونخواریٔ آں شوخ بیں کز بہرِ کشتن جاں دہد

"از بہرِ کشتن جاں دہد" دو معنی دارد - اول از بہرِ کشتن زندہ مے کند - دوم دلدادۂ فریفتۂ کشتن است و دریں شعر ہر دو معنی راست می آید و صاحبِ تلخیص تعریف توریہ بہ نحوے مذکور ساختہ کہ با تعریفِ ایہام تناسب مطابقت دارد - محلِ تامل است -

Marfat.com

ایہامِ مناسب

صاحبِ کتاب المعجم گوید ایں صنعت چناں بود کہ لفظے ذو معنین بکار دارند یکے قریب یکے غریب تا خاطرِ سامع نخست بمعنیٔ قریب رود و مرادِ قائل معنیٔ غریب باشد چنانکہ عنصری گفتہ است در مدح سلطان محمود ؎

تو آں شاہی کہ اندر شرق و در غرب جہود و گبر و ترسا و مُسلماں
ہمیں گویند در تسبیح و تہلیل کہ یا رب عاقبت محمود گرداں

مقام استشہاد لفظ محمود است۔

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام تناسب چناں است کہ دو معنی را بد و لفظ تعبیر نمایند کہ یکے از اں دو لفظ دو معنی داشتہ باشد و معنیٔ دوم مش کہ غیر مقصود باشد با معنیٔ لفظِ دیگر نو نہ مناسبتے دارد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ؎

از دمِ خُلقِ تو در مسدّس گیتی بوئے مثلث بہر مشام بر آمد

لفظِ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوعے از عطر کہ دریں مقام مقصود است و نظر بمعنیٔ اول مناسب بہ لفظ مسدس افتادہ۔

Marfat.com

ایہامِ تضاد

وآن چنان است کہ دو معنی غیر متقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بہ معنی حقیقی میانِ ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ؎

تا نگریدا بر کے خند و چمن تا نگرید طفل کے جوشد لبن

طباق

وآن را تضاد نیز گویند و مراد از آں ایراد دو معنی ایست کہ میانِ ہر دو تقابلِ تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ؎

ازاں سرد آمد ایں کارِ خ دلاویز کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز

فغانی گوید۔ ؎

نمے شود مژہ ام گرم زاں سحر کہ بناز کشاد نرگسِ مخمور و بست خوابِ مرا

واز دوائی طباق است ذکرِ عناصر اربعہ و الوانِ مختلفہ نظامی گوید ؎

چو باد از آتشم تا کے گریزی نہ من خاکِ توام آبم چہ ریزی

مقابلہ

وایں نوعے از طباق است خاطر اش آں است کہ دو معنی یا بیشتر را

Marfat.com

کہ متوافق باشند ذکر کنند۔ پس چند معنیٔ دیگر را بہ ترتیب ذکر کنند کہ با معانی اوّل متضاد باشند حکیم مختاری گوید ؎

مخالفانِ تو مردود چوں جواب خطا موافقانِ تو مقبول چوں سوالِ صواب

مراعاۃ النظیر

ایں را تناسب نیز خوانند۔ صورتش آن است کہ در کلام اشیائے متناسب را کہ متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند۔ سلمان ساوجی گوید ؎

چو از زاغِ کمان گردد عقابِ تیر او پرّان
شود لوحِ وجودِ شوم خصمت جُفت با عنقا

مشاکلت

و آن ذکر کردنِ معنی ایست بلفظے کہ باز ائے آن معنی موضوع نہ باشد بہ سببِ مصاحبتِ آن معنی با معنیٔ دیگر کہ باز ائے آن موضوع است۔ میرزا صائب گوئید ؎

لب سوال سزاوارِ بخیہ بیشتر است عبث بخرقۂ خود بخیہ مے زند درویش

لب را بخیہ زدن کنایہ از عدم سوال است۔ والا لب را بخیہ نمے زنند وچوں در مصاحبتِ بخیہ بخرقہ زدن واقع شدہ لب بستن از سوال را بانجیہ

Marfat.com

بخرقہ زدن تعبیر نمودہ -

عکس

وآن چناں است کہ جزوے را بر جزوِ دیگر در کلام مقدّم آرند - و باز آن را ازاں دیگر مؤخر کنند - انوری گوید ؎

ولے دارم ہمیشہ ہمدمِ غم غمے دارم ہمیشہ ہمدمِ دل

رجوع

سخنِ گفتہ را نقض نمودن و معنیٔ دیگر پرداختن - عنصری گوید ؎

چو ماہ بود و چو سرو دنہ ماہ بود و نہ سرو قبا نہ دارد سرو و کمر نہ بندد ماہ

یکے از موزونِ طبعانِ پنجاب گفتہ ؎

دوشِ دمتی بر سرِ سرو از سرِ انصاف گفت
سروِ قدِّ یار را ماند ولے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند و آن را لف گویند سپس متعلقاتِ آنہا را بے تعیین مذکور سازند - و آن را نشر خوانند و این را

Marfat.com

بدو نوع آرند۔ یکے مرتّب و صورتش آنست کہ ترتیبِ لف مطابق ترتیبِ نشر باشد۔ حکیم مختاری گوید۔

چوں جود و جلال و ہنر و طبع و کفِ او ابر و فلک و اختر و دریا و مطر نیست

و بہترین لف و نشر آن است کہ استاد قدیم حکیم فردوسی بداں راہ یافتہ

بروزِ نبرد آں یلِ ارجمند بشمشیر و خنجر بہ گرز و کمند

برید و درید و شکست و ببست یلاں را سر و سینہ و پا و دست

دیگر غیر مرتب و طریقش آنست کہ ترتیبِ لف مخالف ترتیب نشر باشد شاعرے گوید۔

افروختن و سوختن و جامہ دریدن پروانہ زمن شمع زمن گل زمن آموخت

جمع

طریقش آن است کہ چند چیز را در یک حکم جمع نمائند حکیم مختاری گوید

ہمی دولت و ملک و کلک و حسام بہ فرِّ خداوند گیرد نظام

تفریق

ضابطہ اش آن است کہ در دو چیزے کہ بہ یک وصفِ متصف باشند وجہ تبائنِ اتصاف ظاہر نمائند۔ حافظ گوید

Marfat.com

دستِ ترا با برکہ یارد شبیہ کرد کایں بدرہ بدرہ می دہد و قطرہ قطرہ آں

تقسیم

ہماں لف و نشر است اما فرق میانِ ہر دو آن است کہ در لف و نشر تعیین نسبت چیزے بہ چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است عبد الواسع جبلی گوئد ۔

بناں اوست در بخشش سنانِ اوست در کوشش
تقائے اوست در مجلس لوائے اوست در میداں
یکے ارزاق را باسط دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہاں

و نوعے از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را باستیعاب مذکور سازند عنصری گوید ۔

پیوستہ دشمنانِ تو زیں گونہ مستمند یا کشتہ یا گریختہ یا بستہ در حصار

وگاہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نمائند و ایں خالی از صعوبت نیست ۔ خاقانی گوید ۔

مجلس دو آتش دادہ بر ایں از حجر و آن از شجر
ایں کردہ منقل را مقر و آں جام را جا داشتہ

Marfat.com

تجرید

طریقش آن است کہ از شئے ذی صفتے شئے دیگر انتزاع نمائند کہ ہم بداں صفت متصف باشد و مقصود ازیں نوع تصرف مبالغہ در کمال آن صفت مے باشد۔ عرفی گوید

مستِ ذوقِ عرفیم کز نغمۂ توحیدِ تو لذتِ آوازہ در کامِ جہاں انداختہ

شاعر خود را شخصے غیر خود قرار دادہ کہ مستِ ذوقِ اوست و مقصود ازاں اظہار کمالِ ذوقِ خود است۔

مبالغہ

وصفِ چیزے را در کمالِ شدّت و ضعف ادّعا نمودن بہ حیثیتے کہ مستبعد یا ممتنع باشد و ایں بر سہ قسم آید۔ اوّل آنکہ ادّعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن باشد و آن را تبلیغ گویند۔ انوری گوید

بودیم بر کنارِ زمانہ ستمگرِ روزگار تا داشت روزگار ترا در کنارِ ما

در حالِ وصل فارغ بودن عاشق از غمِ روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد۔ دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید۔ عرفی گوید

مارا بہ کامِ خویش بدید و دلش بسوخت دشمن کہ ہیچ گاہ مبادا بہ کامِ ما

Marfat.com

عادتاً متعارف نیست کہ اگر کسے دشمن را بکامِ خود بیند دلش بروئے بسوزد اما عقلاً امکان دارد اگرچہ عادتاً مستبعد است۔

سوم آنکہ عقلاً وعادتاً ممتنع باشد وایں را غلو نامند و در کلام چگامہ سرایاں وہنگامہ آرایاں بسیار یافتہ مے شود۔ نظامی گوید ؎

زسم ستوراں در آں پہن دشت زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت

مذہبِ کلامی

وآں ایرادِ کلام است بر طریقِ دلیل و برہان چنانکہ شیوہ متکلمین است انوری گوید۔

منافع رساں در زمیں دیر ماند بس است ایں یک آیت دلیل دوامت

طریق برہان دریں شعر آں است کہ ہر منافع رساں باقی مے ماند۔ و تو منفعت رساں ہستی۔ نتیجہ آں است کہ تو باقی خواہی ماند۔

حسن التعلیل

وآں ادعائے علتِ مناسب است برائے وصفے کہ در حقیقت علت نباشد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ؎

تا چشمِ تو رسخیت خونِ عشاق زلفِ تو گرفت رنگ ماتم

Marfat.com

سیاہیٔ زلف صفتے است ثابت فی نفسہٖ وعلت آن در ظاہر معلوم نیست متکلم علت آن را چنیں ادّعا نمودہ کہ در ماتم عشاق سیاہ پوش آمدہ۔

تاکید المدح بما یُشبہ الذم

وایں را بر دو نوع می آرند۔ اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفیِ آن کردہ باشند صفتِ مدحی برائے آن استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آن مدح در آن ذم۔ حکیم مختاری گوید۔ ؎

گرش شمائل چوں بحر شعر موزون است
چراست بحرِ کفش را عطائے ناموزوں

متکلم اول موزونیت شمائل ممدوح را مسلم داشتہ سپس بعضے از شمائل یعنی جود و کرم را ناموزوں قرار دادہ۔ ہر چند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست۔ اما اسلوب کلام بر معنیٔ استثناء دال است۔

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزے ثابت کنند و از عقبِ آں صفت مدح دیگرے بہ حرف استثناء ایراد نمایند۔ ؎

رایتِ شہ تدرو وش لیک عقابِ جملہ پر
پرچم شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

Marfat.com

تاکیدالذّم بمایشبہ المدح

واین نیز بر دو نوع مے آرند۔ اوّل آنکہ صفت مدحی را نفی کنند و صفتِ ذمی از آں مدح استثناء نمایند۔ چنانکہ گوئی "فلانی را مروت در جبلت نیست الا آنکہ بدرگ ہم ہست"

دوم آنکہ صفتِ ذمی ثابت کنند وعقبِ آں صفتِ ذمّ دیگر بہ حرفِ استثناء ذکر کنند۔ چنانکہ گوئی "فلانی بدمعاملہ است الا آنکہ دروغ گو ہم ہست" شاعرے گفتہ است ۔

ناں شاں نہ گندمیں وسخن شاں درشت لیک
گاہِ عطا ترشش رو و در وعدہ کاذب اند

استتباع

ستودنِ ممدوح را بہ نحوے کہ از مدحے مدحے دیگر حاصل آید۔ چنانکہ انوری گوید

اے زیزداں تا ابد ملکِ سلیماں یافتہ ہر چہ جستہ جز نظیر از فضلِ یزداں یافتہ

درضمنِ ایں معنی کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است۔ ایں معنی را بیان نمودہ کہ نظیرِ تو در عالم یافتہ نمے شود۔

Marfat.com

توجیہ

وایں را محتمل الضدّین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نحوے ایراد کلام نمایند کہ محتمل دو معنیٔ متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعور گفتہ است ۔

قبائے از پئے من دوخت خیاط دو چشمِ او برابر بودے اے کاش

یعنی بینا بودے یا نابینا ۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد بایرادِ ایں صنعت زبانِ طعن در حقِ اعیانِ دولت عالمگیری دراز کردہ ۔ والحق کہ دادِ سخنوری و کورنمکی دادہ ۔

تجاہلِ عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمداً خود را جاہل قرار دہند۔ وغرض ازیں نوع تصرف نکتہ باشد کہ نظر بہ مناسبتِ مقام موجبِ ازدیادِ بلاغت باشد ۔ چنانکہ شاہ پور گوید ؎

نمے دانم کہ خواہی بود یا گردوں چنیں دانم
کہ دامنگیر گردد خونِ من نامہربانے را

و نظامی گوئد ؎

Marfat.com

چہ مے گفتم و در چہ پرداختم کجا بود و اشتہب کجا تاختم

وگاہے کاف کرامیہ افادۂ معنی تجاہل کند۔ شاعرے گوید ؎

سوختم شمع لقائے کہ بیادم آمد خون شدم رنگ حنائے کہ بیادم آمد

قول بالموجب

و این چنان است کہ لفظے را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلافِ مرادِ او حمل کنند۔ چنانچہ انوری گوید ؎

دوستی گوئی نہ از دل می کنی راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

و این را حشو نیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد لفظے کنند کہ معنیٔ مقصود بے او تمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتبۂ بلاغت بیندازد آن را حشو قبیح خوانند و اگر موجبِ ازدیادِ حسن کلام گردد حشوِ ملیح۔ چنانکہ انوری گوید ؎

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند
ور بگریم کاں بہر روزے است گوید خون گری

ضمیر گوید بسوئے آسماں راجع است و بہر دو جملہ "کاں پس از عمرے است"

Marfat.com

و "کاں بہر روزیست" بطور حشو ملیح واقع شدہ - کما لایخفی و حشو قبیح شاعرے گفتہ است ۔

گرمی نرسم بخدمتت معذورم زیرا رمدِ چشم و صداعِ سرم است

لفظ چشم و سر حشو قبیح است ۔

تنسیق الصفات

آن است کہ صفات چیزے را متتابع آرند - سعدی گوید ؎

خداوندِ بخشندہ دستگیر کریم خطابخش پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازی گوید ؎

بہ تن ژندہ پیل و بہ جان جبرئیل بہ کف ابر بہمن بہ دل رودِ نیل

صنائع لفظی

تجنیس

مع ترجمہ و اقسام

ایراد دو لفظ در کلام کہ در تلفظ متشابہ و در معنی متغایر باشند و آں بر چند نوع است ۔

Marfat.com

تمام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط ۔

تجنیس تام

آن است کہ دو کلمہ متفق اللفظ مختلف المعنی بکار برند ۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

ع

بہ یمینِ تو چرخ دادہ یسار بہ یسارِ تو ملک خوردہ یمیں

تجنیس ناقص

آن است کہ کلماتِ متجانس متفق الحروف و مختلف الحرکات آرند چنانکہ قطران گفتہ است ۔

ع

پیادہ شود دشمن از اسپِ دولت چو باشی بر اسپِ سعادت سوار
بر اسپِ سعادت سواری و داری بدست اندروں از سعادت سوار

تجنیس زائد

آن است کہ کلمہ متجانس از دیگرے بحرفے زیادت باشد ۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

ع

Marfat.com

ور حسرتِ رُخسارِ تو اے زیبا رُو از نالہ چو نال گشتم و از موبہ چو مُو

تجنیس مرکّب

آن است کہ از دو لفظِ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمہ مرکب
۔ شاعرے گفتہ است ۔ ؎

خورشید کہ نور دیدۂ آفاق است تا بندہ نشد پیشِ تو تابندہ نشد

و مؤلف راست ۔ ؎

رہِ راستی گیر تا زندۂ کہ ایدون بر ہوارِ تا زندۂ

تجنیسِ مزدوج

آن است کہ کلمات متجانس پہلوئے یکدیگر بیارند ۔ چنانچہ معزّی گفتہ است ۔

؎ ہست شکر با ریا قوتِ تو اے عیّار یار
نیست کس را نزد آں یاقوتِ شکّر بار بار
سال سر تا سر چو گلزار است خرم عارضت
چوں دلِ من صد دل اندر عشقِ آن گلزار زار
نیمۂ دینار ماند آن دہانِ تنگِ تو
در دلِ تنگم فگند آں نیمۂ دینار نار

Marfat.com

وایں قصیدہ از اوّل تا آخر بہمیں نسق است۔

تجنیس مطرّف

آن است کہ دو لفظ متجانس در جملہ حروف متفق باشند الّا در حرفِ طرف چنانکہ معزّی گفتہ است ؎

از شرارِ تیغ بودے بادساراں را شراب
وز طعانِ رمح بودے خاکساراں را طعام

تجنیس خطّ

چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

ہماں خوشتر کہ نوشی اندریں مدت مئے صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندریں موسم خزِ ادکن

رَدّ العجز علی الصدر

لفظے کہ در صدرِ بیت آرند آن را در عجز باز آرند۔ رشید وطواط را برین نسق قصیدہ ہست۔ چنانکہ ؎

قرار از دلِ من ربود آن نگار بداں عنبریں طرّۂ بیقرار

Marfat.com

نگار است رخسارۂ من بخون — زہجرانِ رخسارۂ آن نگار
خمار است در سر مرا بے شراب — دراندوہ آن نرگسِ پرخمار

و ایں صنعت صور مختلفہ دارد۔

اشتقاق

آن است کہ دو کلمۂ متقارب باشند در ترتیبِ حروف۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

نوائے تو اے خوب چہرِ نوآئین — درآورد درکارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را مسجّع و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن چنانکہ رشید گفتہ است ؎

اے منوّر بتو نجومِ جلال — وے مقرر بتو رسومِ کمال
بوستانے است صدرِ تو زنعیم — آسمانے است قدرِ تو زجلال
خدمتِ تو معوّل دولت — حضرتِ تو مقبّلِ اقبال
در کرامت ترا نبودہ نظیر — در شہامت ترا نبودہ ہمال
تیرہ پیشِ فضائلِ تو نجوم — خیرہ پیشِ شمائلِ تو شمال

Marfat.com

ہم چنیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصّع گفتہ است وآنچہ در حروفِ خواتیم متفق نباشد آن را سجع موازنہ گویند - چنانکہ شاعرے گفتہ است ؎

بہ بزم و رزم تو ماند ہمے خزان و بہار
بہ تیغ و کلکِ تو ماند ہمے قضا و قدر

وسکاکی گوید کہ سجع در نثر مثل قافیہ در شعر است -

ذوالقافیتین

وآن شعریست کہ دو قافیہ داشتہ باشد - سنائی گوید ؎

عقل و فرمان کشیدنی باشد عشق و ایمان چشیدنی باشد

متلوّن

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود - اہلی شیرازی مثنوی سحرِ حلال مشتمل بریں صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذو قافیتین آوردہ - و ایں بیتِ سلمان ساوجی در سہ بحر خواندہ می شود و ہم موصل بہ دو حرف است -

؎

لبِ تو حامیٔ لولوئے خط تو مرکزِ لالہ شبِ تو حاملِ کوکب مہِ تو باخط ہالہ

بحر اول رمل مثمن مخبون - بحر دوم ہزج مثمن سالم - بحر سوم منسرح

Marfat.com

مشمن مجنون -

اغنات

وایں التزام مالایلزم است یعنی چیزے کہ لازم نیست بر شاعر آں را بر خود لازم گرداند وایں را صورتے معین نیست سیفی نیشاپوری قصیدۂ گفتہ کہ در ہر مصرع عشق ایراد لفظ سنگ و سیم را لازم قرار دادہ مطلعش این است ؎

اے نگارِ سنگدل اے لعبتِ سیمیں غذار در دلِ من مہر تو چوں سیم در سنگ استوار

وہمچنیں کاتبی نیشاپوری قصیدۂ گفتہ بالتزام لفظ شتر و حجرہ در ہر مصرع مطلعش این است -

مرا غم است شتر بار ہا بہ حجرۂ تن شتر دلی نہ کنم غم کجا و حجرۂ من

وامیر خسرو در التزام لفظ پیل و سپیش و پلنگ و لکلکِ در ہر بیت قصیدۂ گفتہ مثلاً

پیلتن شاہی و زاقبال بلندت دُور نیست
گر سپیش گرد و پلنگ افگن مگس لکلکِ شکار

تلمیح

و این چنان است کہ کلام مشتمل باشد بر واقعۂ مشہورہ یا اشارتے

Marfat.com

نمایند بہ چیزے کہ در کتبِ متداولہ مذکور باشد - چنانکہ خاقانی گوید ؎

ہر کہ نظارۂ تو شد دست بریدہ می شود
یوسفِ عہدی و جہاں نیم بہائے روئے تو

اشارہ بقصۂ دست بریدنِ زنانِ مصر است از مشاہدہ جمالِ یوسف علیہ السّلام -

توشیح

آن است کہ چوں حروفِ اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند - بیتے یا مصرعے یا نام شخصے بر آید -

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند - خاقانی گوید ؎

یک دو شد از سہ حرفش چار اصل و پنج شعبہ
شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر

یک دو شد یعنی مضاعف شد مراد از سہ حرف لفظ جاہ است کہ در شعر سابق مذکور است -

Marfat.com

بہرۂ پنجم

موازنہ و تنقید

باہمہ جوشِ جنوں فرزانہ ام آشنائے معنیٔ بیگانہ ام

بدانکہ ایں بہرۂ کتاب اہم مقاصدِ علمِ بلاغت است - چہ موازنہ میانِ دو کلام کہ عبارت است از سنجیدن آن ہر دو در میزان قواعدِ بلاغت تا بلیغ را از غیرِ آن باز دانند غایتِ ایں علم شریف است و کسیکہ از مواردِ استعمالِ آن قواعد آگاہ نباشد او را قوتِ سنجیدن دو کلام و تمیز میانِ ناقص و کامل دست ندہد - و ہیچ امر از امرِ نظم و تالیف آن شگرف تر نتواند بود - چہ با ندک مایۂ معرفتے تواں دریافتن کہ تالیف و نظمِ کلامے از تالیف و نظمِ کلامِ دیگر تفاوتِ عظیم دارد - و بمقدارِ تفاوت پایۂ کلامے از کلامِ دیگر بالا و از بالا بالاتر قرارے تواں داد و ہلم جرا - و ایں معنی وقتے متحقق گردد کہ چوں دو جملہ یا دو شعر را کہ در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در حیزِ تقابل و توازن در آرند - چہ معنیٔ لطیف را محلے شائستہ باید در تالیف

Marfat.com

ونظمِ کلام زیرا کہ باندک تغیر و تبدلے و تقدیم و تاخیرے کہ در تالیف و نظمِ کلام
راہ یابد شاہدِ معنی بر کرسیٔ دیگر جلوہ گر آید و تاثیر و انفعالِ نفوس موقوف است
بر دوامر یکے آنکہ محلِ ہر لفظے در کلام ہماں باشد کہ حال مقتضی آن است و اگر
از محلِ اصلی اورا بردارند و بہ محل دیگر بنشانند خللے در اصلِ مقصود راہ یابد۔
دیگر آنکہ سررشتۂ تناسبِ الفاظ را از دست ندہند۔ چہ بسیار باشد کہ
لفظے در نفسِ معنی با لفظِ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چوں نیکو نگرند یکے از ان
ہر دو شائستہ آں محل باشد و دیگرے برخلافِ آں۔ و چوں در تالیف و نظمِ
کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ دادِ بلاغت دادہ باشند۔
و فہمِ ایں معنی بر روشن سواداں و لطیف طبعاں دشوار نیست۔ چہ نویسندہ
تر دست کہ بمزاولتِ سالیانِ دراز مہارتِ تامہ در فنِ کتابت بہم رسانیدہ و
برتبۂ استادانِ خوش قلم شہرت یافتہ صفحہ کاغذ را بہ نقوش حروف برنگے زینت
مے دہد کہ موجب حیرتِ نظارگیاں مے افتد و بازائے آں طفلِ نوآموز کہ ہنوز
تشکیل نقوش حروف را بصحت نہ فہمیدہ باشد بہ زشت ترین صورتے بر صفحہ
لوح ثبت مے نماید و سبب ایں تفاوت ہر چند بظاہر بر قلت و کثرت ممارست
موقوف است اما امعانِ نظر قلت و کثرت ممارست را بیش از شطر ابصار
زائد نمے نہد۔ زیرا کہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہر چند دو کس در ممارستِ علمے از
علوم یا فنے از فنون عمرہا بسر آرند در استعمال و اشتغال بداں سعی بالغ

Marfat.com

بکار برند - اما چوں مادۂ قابلۂ ہر دو را موازنہ کنند - تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو یافتہ مے شود و موجب ایں تفاوت جز بلطافت و کثافت طبائع چیزے دیگر نتواند بود - و لطافتِ طبع دریں باب اصل است - چہ سلامتِ ذوقِ جز بہ طبائع لطیفہ دست ندہد - و ہر چند کہ سلامتِ ذوق کامل تر باشد احساسِ معانی بروجہِ اتم - و امام عبد القاہر جرجانی در پایانِ کتاب دلائل الاعجاز دریں باب شرحِ بلیغ رانده حاصلش اینکہ خصوصِ مزایا و لطائفِ کلام امرے از قبیلِ امورِ خفیہ و معانیٔ روحانیہ است و تا سامعِ پاکیزہ نہاد صاف طبع مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتواں او را بر آں آگاہ ساختن کہ کودنِ کور باطن را ازاں جملہ ہیچ بہرہ نباشد و الحق کہ امامِ بلند مقام آنچہ گفت حق گفت و من ایں معنی را در طبائع اہل روزگار خود بارہا بمشاہدہ آوردہ ام و صحیح یافتہ ام -

پیش از آنکہ در پارۂ از کلامِ اساتذہ بر طریقِ موازنہ و تنقید خوضے رود نظر بر رفعِ سوئے ظنِ حرف گیراں کہ بیشتر مطمحِ نظرِ ایشاں غیر از مراء و لجاج چیزے دیگر نمے باشد و مقصدِ اصلیٔ صاحبِ تالیف را نہ فہمیدہ زبانِ طعن درازی کنند مے گوئیم کہ غرضِ فقیر مولف از تنقیدات و توجیہاتِ کلام پیشینیاں محض تنبیہ قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلامِ بلیغ کہ از نظرِ مبصرانِ کند بصر مستور و محتجب مے ماند نہ اظہارِ قابلیت سخن فہمی خویش و طعن بر

Marfat.com

پاستانیانِ ستودہ کیش فکیف کہ ایشاں قافلہ سالارِ ماہرانِ سخندانی وقدوۂ سخن گسترانِ اربابِ معانی بودہ اند۔ وکفیٰ باللہ شہیداً نہ بینی کہ علمائے فن رجال درمطاویِ مباحثِ روایات چگونہ غثّ را از سمین وسبک را ازسنگین امتیاز می دہند وایں را اصلا برتعبیر وتشنیع سلف محمول نتوان کرد ومع ذلک می گوئیم کہ کلامِ بشر گاہے از وصمتِ خلل وزلل مامون ومحفوظ نتواند بود۔ زیراکہ ایں پایہ جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست ومادر محاورۂ زبان پارسی بکلام اساتذۂ ایرانیاں احتیاج داریم نہ در تصحیح معانی کہ ایں امرِ مخصوص بقومے نیست۔

درماسبق تمہیدِ ذکر یافت کہ چوں کلامے را باکلامے دیگر درمحلِ توازن وتقابل درآرند تفاوتِ عظیم میانِ ہر دو مشاہدہ کنند وایں تفاوت بروجوہ متعددہ ظاہر مے گردد۔ ما آن را درأثنائے امثلۂ متفرقہ کہ مذکور خواہد گشت واضح مے کنیم تا باعث بر زیادتِ بصیرتِ خوانندگان افتد انشاءاللہ تعالیٰ

نظامی گوید

دریں باغ رنگیں درختے نرست ۔۔۔ کہ ماند از قفائے تبرزن درست

سعدی ہمیں معنی را معرضِ بیان جلوہ مے دہد

دریں باغ سروے نیامد بلند
کہ بادِ اجل بیخش از بُن نکند

Marfat.com

لفظِ رنگین در شعرِ نظامی کہ نعتِ باغ واقع شدہ با مایسق لہٗ الکلام چندان ربطے ندارد - چہ مایسق لہٗ الکلام اثباتِ معنیٔ فنا و بے ثباتی ممکنات است در عینِ حالتِ بہجت و شادکامی و این معنی را بہ نوعے از توجیہ[1] بطریق لزوم از لفظِ رنگین اخذ مے تواں کرد و شعرِ سعدی ازیں گونہ توجیہ پاک است نظامی فنا را برائے جنس درخت اِدّعا نمودہ و سعدی ایں معنی را برائے نوعے از درخت کہ در رشاقتِ قامت و دوامِ خضرت مثل است ثابت کردہ و در مایسق لہٗ الکلام سرو را دخلے است کہ دیگر افرادِ درخت را بروجہ کمال حاصل نیست و ہر چند گمانِ آں مے رود کہ اثباتِ عمومِ فنا برائے جنس در تکمیلِ مایسق لہٗ الکلام دخلے تمام دارد اما چوں بنظرِ دقیق وارسند چناں بوضوح مے پیوندد کہ جمیعِ افرادِ جنسِ درخت بہ اوصافِ سرو متصف نتواند بودن و لفظِ بلند برآمدن را باو بے نسبتے است کہ ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم مرہونِ منتِ آں است - چہ ایں معنی اشارت است بہ ارتقاء از پستی بہ بلندی کہ شبیہ بہ ارتقائے انسان است بمدارجِ عالیہ - و لفظ رستن در شعرِ نظامی از اشارت بدیں معنی عاری است چہ مفہوم رستن از ظہورِ ہر گونہ نباتات از نہاں خانۂ خاک خبر مے دہد و ہمیں قدر با مایسق لہٗ الکلام مناسبتے بیش ندارد - و آنچہ در مصرعِ ثانی فرمودند کہ از فضائے تبرزن درست

[1] توجیہ آں است کہ رنگین بودنِ باغ نتیجہ شادابی و سیرابی اوست - ۱۲

Marfat.com

نماندہ مستلزم استیصالِ کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچہ سعدی فرمودہ چہ مفہوم
ازبن برکندن دال است بر آنکہ بادِ اجل اثرے از آثار فانی باقی نگذاشتہ
ومع ذلک نکتۂ دیگر در شعرِ سعدی ملحوظ است کہ در شعر نظامی نیست و
آن این است کہ اسنادِ افنا در شعر نظامی بسوئے تیز زن است کہ منشا فعل
ارادی مے باشد و در شعرِ سعدی بسوئے بادِ اجل کہ از امورِ مقدرۂ طبیعیہ
است وقوع آن مظنون است و وقوع این مقطوع۔

مجیر بیلقانی گوید ؎

شاہ قزل ارسلاں کہ دست دلش از جہاں نامِ بحر و کاں برداشت

انوری گوید ؎

گر دل دوست بحر و کان باشد دل و دستِ خدایگاں باشد

چگونہ بینی شعرِ مجیر را کہ بر شعرِ انوری مزیتے تمام دارد و وجہش آنکہ
مجیر بازائے دست و دلِ ممدوح نام بحر و کاں را از صفحۂ ہستی پاک سترودہ
تا کسے نیست کہ نام بحر و کاں زبانِ زدِ او گردد۔ و شعرِ انوری بیش از بسطیہ
دست و دلِ ممدوح بہ بحر و کاں افادۂ معنی زائد نکردہ و نہایتِ مبالغہ را در
نفوس تاثیر عظیم است کما لا یخفی و در شعرِ انوری تکرارِ دل و دست
دریں مقام منافیٔ بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورت دیگر امکان داشتے
بلیغ تر آمدے[1] ؛

[1] در شعرِ مجیر تصریح باسم ممدوح چشمہ دشوکتے با خود دارد کہ در لفظ خدایگاں متصور نیست۔ ۱۲

Marfat.com

قدسی گوید ؎

نسبتِ خود بہ سگت کردم و بس منفعلم زانکہ نسبت بہ سگِ کوئے تو شد بے ادبی

دیگرے راست ؎

از سگانِ سرِ کوئے تو زبس منفعلم کہ بہم صحبتی ہمچو منے ساختہ ام

شعرِ قدسی متضمن بر کمالِ مراعاتِ حسنِ ادب است بخلافِ شعرِ ثانی کہ دال بر ہم صحبتیٔ سگانِ کوئے محبوب است ہر چند کہ خود را اہل آں ندانستہ ومیانِ نسبت بہ سگاں وہم صحبتیٔ ایشاں فرق بسیار است اما اگر قدسی در اظہارِ علتِ انفعال لفظ زانکہ را نمے آورد وبجائش اے کہ حرف ندا مے گفت مے بینی کہ معنی شعر از کجا تا بہ کجا مے رسید۔ ودر شعرِ لفظ ثانی ہمچو منے بغایت بلیغ افتادہ۔ زیرا کہ دال است بر نا اہلیٔ او بہ ہم صحبتیٔ سگانِ کوئے محبوب ومقصدی قزوینی راست ؎

پا بوسِ سگانِ تو نگویم ہوسم نیست دارم ہوسے چکنم دسترسم نیست

از جملہ لوازم شعر عاری است۔

حافظ گوید۔ ؎

مہرِ تو در درونم وعشقِ تو در دلم با شیر در دروں شد و با جاں بدر شود

دیگرے راست۔ ؎

تا جاں زبدن بروں نخواہد رفتن دردِ تو ز تن بروں نخواہد رفتن

Marfat.com

شعرِ حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرع ثانی مذکور است و شعر ثانی ہمیں یک معنی را متضمن است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و بہمیں وجہ شعر حافظ را امر یتے دست دادہ - اما مصرع اول کہ مشتمل است بر معطوف و معطوف علیہ یکے از ہر دو حشوِ محض است کہ در معنیٔ مقصود زیادتے پیدا نے کند و سلطان ابو یزید درین معنی گوئے سبقت از ہر دو ربودہ چنانکہ مے گوید ؎

باعشقِ تو در خاک نہاں خواہم شد
با مہرِ تو سر ز خاک برخواہم کرد

سلطان نگفتہ کہ مہرِ تو با جاں بدر شود - بل گفتہ کہ زیر خاک ہم با من خواہد بود - و درین مبالغہ ایست در محمراتِ محبّت و احاطت آن بمجامع قلب کہ وصمتِ زوال را در آں مجال تطرق نیست - علی نقی گوید ؎

اے وائے بر آں مرغِ گرفتار کہ از دے
صیاد شود غافل و در دام بمیرد

حزین گوید - ؎

اے وائے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

عذری گوید - ؎

برصیدِ ناتوانے بیداد رفتہ باشد
گر سر نکشتہ اورا صیاد رفتہ باشد

Marfat.com

ظہوری گوید

بر آں صیدِ مسکیں چہ بیداد رفت کہ در دام از یادِ صیاد رفت

ہر چند بصیر کہ از صحبتِ ارباب مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست کہ شعرِ ظہوری از ہر سہ شعر سابق بمرتبہ غائیت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ باوجود قلت الفاظ کہ لازم بحرِ تقارب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل این مقام افادۂ معنی عظمت مے کند و از عذری عذرے میخواہم و کشتن سر سند مے طلبد و در مصرع سعدی

کہ نتواں سر کشتہ پیوند کرد

احتمالِ ترکیب اضافی دارد نہ توصیفی و شعر حزیں متین است و شعر علی نقی بدنیست و آنچہ حیرتی تونی گفتہ -

ماند در زلف تو دل وائے بر آں صید اسیر کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود

نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید

دو دوست قدر نشناسند روز صحبتِ را کہ مدتے ببرند و باز پیوستند

امیر خسرو گوید -

لذتِ وصل نداند مگر آں سوختہ کہ پس از دوریٔ بسیار بجاناں برسد

وجہ ترجیح میانِ ہر دو شعر پیدا نیست - امامے تواں گفت کہ سعدی در اسنادِ اہتمامِ دولت وصال بسوئے طرفین و ایرادِ طباق الاضداد

Marfat.com

قدمے فراترک گذاشتہ وشعر خسرو مشتمل است برقصرِ صفت علی الموصوف
کہ افادۂ معنیٔ حصر مے کند۔ وایں امر موجب تقویتِ مبالغہ افتادہ نظیری از
متاخرین این معنی را سازمے دہد۔ ؎

کس از معانقۂ روز وصل یابد ذوق
کہ چند شب زہم آغوشِ خود جدا خفت است

شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد کہ مقتضائے مقام
ہمیں بود متحقق است بر اہلِ مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید ؎

زمیوہ ہائے بہشتی چہ ذوقِ دریابد کسیکہ سیبِ زنخدانِ شاہدے نگزید

مفہوم یافتن عام است ومفہوم دریافتن متضمن است مرمعنی حصول و
تحقق را وبیشتر استعمالِ آن درکیفیاتِ نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شعرِ حافظ
ونظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافیٔ
بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ جملہ صلہ است مقتضی آن است کہ لفظ
کس را بایائے مجہول مے آورد۔ وجملہ زہم آغوش خود جدا خفت است
کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید ؎

حسنِ تو زیورِ تو بس است ایں قدر چرا
بر گوش وسینہ زحمتِ زیور نہادہ

ہر دو اضافت حسنِ تو وزیورِ تو زائد از ضرورت است مقتضائے

Marfat.com

مقام آن است که حسن و زیور را بے اضافت بطریقِ مفہومِ عام ایراد می کرد چنانکہ حافظ گفتہ است ؎

زعشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی است
بہ آب و رنگ و خال و خط چہ حاجت روئے زیبا را

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نمودہ حافظ آن را در مصرع ثانی باتمام رسانده - وہمو گوید ؎

اگر پیالۂ مے داده اند اگر خمِ زہر زخوانِ دہر قناعت بہ بیش و کم کرده

تقابلِ بیش و کم در مطلق پیالہ و خم درست است اما در پیالۂ مے و خم زہر تقابلِ بیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیرا کہ ہر دو مقید اند و تقابل در دو مقید وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصلِ ایراد آن است کہ تقابل در پیالہ و خم از مقولۂ کم است و درمے و زہر از مقولۂ کیف پس در ہر دو تقابلِ بیشی و کمی راست نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجارِ شگرف ادا نموده ؎

بہ دُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہر چہ ساقیٔ ما ریخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خوان بلفظ میکده یا میخانہ مے گفت مناسب بل انسب مے بود -

مخفی نماند کہ نظیری ہر چند اہل زبان است و خوش بیان اما در کلام او

Marfat.com

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کو دناں از من ایں حرف را
شنیدن تاب نیارند اما سرہ کردن لفظ و معنی را طبع وقاد و ذہن نقاد درخورست
در غزلے می گوید۔

مرا دلے است سیہ پوش در مصیبتِ غم
کنوں تو ناز و ستم را وکاں بیارائی

بہ بیں و بدیدۂ انصاف بہ بیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنوز می گفت
شعر از نعیر یک لفظ چہ قدر شگفتہ تر می افتاد و در جائے دیگر می گوید ؎

زحیلِ طائرانِ قدس گردی اگر در قید بال و پر نباشی
ماہرِ فن مے داند کہ اگر میگفت ؎

کنی با طائرانِ قدس پرواز اگر در بندِ بال و پر نباشی

چہ قدرِ جودتِ لفظ و شوخیٔ معنی با خود مے داشت۔ کمالِ خجند گوید ؎

ہر کجا باشد نشان پائے او زانجا بچشم
خاک بر داریم چند اینکہ آب آید برون

حافظ گوید۔ ؎

بر زمینے کہ نشانِ کفِ پائے تو بود سالہا سجدۂ صاحب نظراں خواہد بود

بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پایہ می نہی۔ گوئی
کمال دریں شعر نزد اہلِ فن کمال خود را بصورت نقصان وانمودہ حاصل ہر دو

Marfat.com

شعر گرامی داشتن نشانِ کفِ پائی محبوب است وبس۔ اما لفظ زانجا در شعرِ کمال برذوق سلیم ناگوار و بر طبع مستقیم خیلے دشوار مے آید بل حشوِ محض است و بچشم خاک برداشتن ہر چند افادہ معنی تعظیم و تبرک می کند اما باعجزِ شعرِ ثانی چندان مربوط نیست۔ زیرا کہ از برداشتنِ خاک برآمدن آب معمول نیست بل از کندن و کاویدن۔ چنانکہ مشاہدہ مے رود۔ و زیادتِ حرف یا در چند اینکہ محض برائے استقامت وزن عروضی است در سنخ معنی دخلے ندارد و مع ذلک معنیٔ محصلش اوقع فی النفس نیست و نہ ذہن سامع را بہ استغراق می کشد۔ وحاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست۔ بخلاف شعر حافظ کہ در ادائے معنیٔ مقصود پیرایۂ دلکش بدست آوردہ بہ نحویکہ سر رشتۂ تناسب الفاظ و متانتِ ترکیب وجودتِ معنی را از دست ندادہ و ازیں جاست کہ بغایت موثر افتادہ۔

مخفی مباد کہ قلتِ الفاظ اگر در فہم معنیٔ مقصود مخل نباشد از کثرت آن ممدوح تر است چنانکہ در بیانِ ایجاز و اطناب بوضوح پیوستہ۔ شاعرے راست

خامہ بشکستیم و لب بستیم از تعریفِ دوست
کاں نہ در تحریر ما گنجد نہ در تقریر ما

چگونہ می بینی تطویلِ کلام بے مرام کہ ہیچ از انبساطِ نفس کہ لازمِ شعر است باخود ندارد۔ چہ معنیٔ مقصود بیش ازیں نیست کہ استادے آن را در یک مصرع بہ اسلوبِ احسن و الموذہ۔ چیشقال ع

Marfat.com

خاموشی از ثنائے تو حدِ ثنائے تست

وقلتِ الفاظ با احتوائِ معنیٔ مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد۔ واز وجوہِ اعجاز قرآنِ حمید یکے این است چنانکہ در محلِ خود ثبت یافتہ۔ گلستانِ سعدی گزیں ترا نموذجے است ایں نوعِ کلام را۔ میرزا صائب گوید۔

گر بسہو از غنچۂ گل بالش و بستر کند
می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوئے او

ملا طغرا گوید

گر بود بندِ قبا از بوئے گل باریک تر
میکند ہمرنگِ داغِ لالہ پہلوئے ترا

در ہر دو شعر فرقے بسیار نیست بلے زیادتِ لفظ سہو در شعر صائب در در مبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالش غنچۂ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین مدخلے نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش زیر سر باشد و ممکن کہ از بالش نازنین مراد باشد کہ معمولِ نازنینان است و آنچہ ملا طغرا بندِ قبا را از بوئے گل باریک تر گفتہ نزدِ راقم الحروف وجہے ندارد۔ چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند نہ بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنیٔ لطیف تر بگیرند مضایقہ نیست بے تکلف راست می آید۔ چہ لطافت از لوازمِ دقت است و ہر دو شعر از وصف ایجاز عرفی گوید۔

زدیدہ رفتی و مُردم ہماں نفس فریاد
کہ بے تو مُردم وانگہ چنیں بآسانی

Marfat.com

نظیری گوید ؎

خجل زمردنِ خویشم گماں نبود الحق کہ بے رخ تو چناں جاں دہم بآسانی

عرفی و نظیری ہمعصر ہستند و رشتہ رقابت فی مابین ہر دو متحقق۔ اما انصاف بالائے طاعت است اگر احدے از کاسہ لیسانِ اہلِ زبان کہ زنگِ تعصب بر آئینہ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تسلیم کلمۃ الحق سر باز زند اورا بگو کہ مدارِ اجودیت و افضلیت شعرِ عرفی بر سہ لفظ است کہ شعرِ نظیری از آں ہر سہ فارغ است اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت میکند بر مرگِ علی الفورِ عاشق کہ بمجردِ مفارقتِ معشوق بر و تسلط یافت۔ دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و واماندگیٔ عاشق خبرے دہد گوئی ستمگرے بستم بیش از حد بر و دست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ و زاری بہ دیگراں ملتجی گشتہ سوم لفظ آنگہ کہ قوتِ مضمونِ جملۂ سابقہ را کہ مشتمل است بر علت فریاد عاشق مضاعف نمودہ۔ و زانش شعرِ استادے است ولعلہٗ للمعنوی ؎

کہ زشت و از گدایاں زشت تر روزِ برف سرد و انگہ جامہ تر

و بر ادیب مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گماں نبود الحق در شعرِ نظیری در نفسِ مضمون لطافتے پیدا نکردہ۔ بل اغلب کہ اقرب الی الحشو است و اگر لفظ خجل زمردنِ خویشم در شعرش نمے بود کہ فی الجملہ تلافیٔ نقصان مے کند مے گفتم کہ نظیری در جوابِ شعرِ عرفی خود را اضحوکۂ اساتذۂ ایں فن ساختہ و مرا از

Marfat.com

گفتنِ سخن حق و غدغه مزاحمتِ منکران با زنے دارد - مارا بحق کار است گو خواجه راضی مباش -

مولفِ شعر العجم را عادت است که در تعریف هر شاعرے الفاظے چند اختراع نموده در مدح و ثنائے او مبالغه دور از کار بکارے برد و بطرائے تمام مے کوشد و الحق در بعضے از جادهٔ اعتدال انحراف ورزیده - چنانچه در مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید که بعضے از تراکیب از ایجاد و اختراعِ نظیری است که مختص بدوست و در امثله این شعر او را نقل کرده ؎

شمارے نا سحر دستم بزلفے در همے دارد
گریبانم گریبانست و دامن دامن است امشب

و ندانسته که قدمائے اساتذه این اسلوبِ ترکیب را در استعمال آورده اند - مسعود سعد سلمان گوید ؎

ببرّد تیغ تو خارا بدرّد تیرِ تو خفتان
نه خفتان پیش آن خفتان نه خارا پیش آن خارا

منوچهری که از اکابرِ قدمائے این فن است - مے گوید ؎

تاریک شد از مهرِ دل افروزم روز
شد تیره شب از آهِ جگر سوزم روز
شد روشنی از روز و سیاهی ز شبم
اکنون نه شبم شب است و نه روزم روز

Marfat.com

مسعود و منوچہری ہر دو پیشتر از نظیری ایں جنس ترکیب انبقدِ جان خریدہ اند۔ غایۃ ما فی الباب ہر دو استاد آں را بصورت نفی آوردہ اند و نظیری بصورت اثبات ولاحرج و مصرعِ اول شعر نظیری خالی از تقیید نیست۔

حقیقت موازنہ نہ ہمین است کہ ظاہرِ الفاظ را با قوانینِ نحویہ بے ملاحظۂ اسلوبِ ترکیب و سہولتِ ماخذ و ادائے معنی درست کنند۔ چہ ممکن است کہ معنیٔ را متکلمے بریک نہجِ مخصوص ادا سازد و ہمان معنی را دیگرے بر نہج دیگر و میانِ ہر دو تفاوتِ عظیم باشد چنانکہ در امثلۂ سابقہ مذکور شد۔ فردوسی در ہجو سلطان گوید ؎

درختے کہ تلخ است وے را سرشت — گرش بر نشانی بہ باغِ بہشت
ور از جوئے خلدش بہنگامِ آب — بہ بیخ انگبیں ریزی و شہد ناب
سرانجام گوہر بکار آورد — ہماں میوۂ تلخ بار آورد

ملّا ہاتفی بجوابش پرداختہ۔ ؎

اگر بیضۂ زاغِ ظلمت سرشت — نہی زیرِ طاؤسِ باغِ بہشت
بہنگام آں بیضہ پروردنش — ز انجیرِ جنت دہی ارزنش
دہی آبش از چشمۂ سلسبیل — بداں بیضۂ گردم و مدجبرئیل
شود عاقبت بچۂ زاغ زاغ — برد رنج بیہودہ طاؤسِ باغ

Marfat.com

برمستبصران بلاغت شعار کہ بفکر صحیح و رائے رجیح فرقے میان غثّ وسمین و خزیف و ثمین کردن می توانند ہویداست کہ نظر بہ اختلافِ اسلوب و سہولت ماخذ و ادائے معنی چہ قدر تفاوت میان ہر دو کلام رو دادہ و ہر چند مولنا جامی رحمۃ اللہ در تعریف جواب ہاتفی کہ ہمشیرہ زادۂ ایشاں بودہ است لب بہ تحسین کشودہ اما تعریف مولانا مستلزم آں نیست کہ ایشاں جوابِ ہاتفی را در برابر اشعار فردوسی وقعتے زائد نہادہ اند۔ بل مراد ایشاں آن است کہ ہاتفی آنچہ گفتہ برجائے خود مغتنم است و بدنیست چہ وجوہِ تفاضل از آں واضح تر است کہ احتیاج بہ تفصیل افتد۔ بر وجہِ اجمال بہ اں اشارت می رود۔ بگوشِ ہوش بنیوشں کہ فردوسی معنیٔ مقصود را در سہ بیت بہ اتمام رسانیدہ ۔ وملا در چہار بیت و قلت الفاظ از وجوہِ بلاغت امرے اہم است کہ در ہیچ حال اغماض از آں جائز نہ ولفظ ظلمت سرشت اگرچہ صفتِ کاشفۂ زاغ است اما در نفسِ معنی وقعتے ندارد و در شعر ثانی لفظِ آں بیضیہ حشو محض است گوئی وضعِ مظہر جائے مضمر بے سبب داعیٔ آن جائز داشتہ و ہمچنیں در شعر ثالث لفظ چشمہ زائد است ۔ چنانکہ لفظ باد در بادِ صبا زائد می آرند و در مصرعِ ثانی ہمیں شعر لفظ بداں بجائے ازیں قبیل است کما لایخفی۔ و ہمچنیں در ترکیبِ طاؤس باغ لفظ باغ جز برفع ضرورت قافیہ در نفسِ معنی زیادتے پیدا نکردہ۔ و در ابیاتِ فردوسی حشوے

Marfat.com

واقع نہ شدہ البتہ نی تواں گفت کہ در مصرعِ ثانی شعرِ ثانی لفظ انگبیں بر مفہوم لفظ شہد افادۂ زائد نمے کند۔ اما ایں نوعِ عطف در کلامِ اساتذہ بالعموم جاری است۔ وطبعِ مستقیم آن را مستکرہ نمی دارد۔ وابو شکور بلخی ہمیں معنی را از کلامِ فردوسی اخذ ے کند ؎

درختے کہ تلخش بود گوہرا — اگر چرب و شیریں دہی مر ورا
ہماں میوہ تلخت آرد پدید — از و چرب و شیریں نخواہی مزید

بر ہستی کہ بد گفتہ۔

بدانکہ مدارِ صحیح تنقید بر سلامتِ ذوقِ ناقد است ترکیبے باشد کہ مخلِ معنی مقصود افتد و ترکیبے باشد کہ مخل معنی مقصود نمے افتد۔ اما در معنی مقصود دخلے ندارد۔ قسم ثانی زشت و قسم اول زشت تر می نماید۔ صاحبِ آتشکدہ در ضمنِ تنقید رباعی لطف اللہ نیشاپوری می گوید "اما بزعم فقیر ہر گاہ در شعر از ترکیبِ کلمات معنی مقصودے در نظر نہ باشد گفتن ایں مقولہ شعر محتاج بفکر نیست چہ جائے اینکہ قابلِ تحسین باشد و ازیں گونہ مستلزم لزومِ مالا یلزم است بلے اگر ترکیبِ ایں الفاظ مخلِ معنی مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابلِ تحسین است و الا فلا"۔ وشاہدِ ایں مقال در امثلہ کہ حوالۂ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذہ قدیم ایں فن است در تعریفِ اسپ سمندِ خامہ را چولاں می دہد ؎

نشست از بر بارۂ رہنموں — یکے باد پا کوہ ہاموں ہیوں

Marfat.com

کم آسا و دمساز و ہنجار جوئے — سبک پا و آساں دو و تیز پوئے
شتابندہ از پیش و رہ بُرز پس — جہندہ روان و گریزندہ بس
یکے دشت پیمائے برّندہ راغ — بدیدار و رفتار زاغ و نہ زاغ
شبہ رنگ و کوہ پیکر و مشک دُم — پری پو و آہونگ و گور سم
کُہ اندام و مہ تازش و چرخ گرد — زمیں کوب و دریا بُرد رہ نورد
بہ پستی چو باد و بہ بالا چو ابر — شناور چو ماہی دلاور چو ببر
ز اندیشۂ دل سبک پوے تر — ز رائے خرد مند رہ جوئے تر
چو شب بود لیکن چو بشتافتے — بہ تگ روز بگذشتہ دریافتے

حکیم ازرقی گوید۔

فلک سیر آں بارۂ کوہ پیکر — کہ با آب و تش نہ پوید برابر
بہنگامِ تندی بہنگامِ نرمی — سبک تر ز کشتی گراں تر ز لنگر
بہ چشم و بہ موئے و بہ سم و سریں او — چو جزع و چو مشک و چو پولاد و مرمر
بآب اندروں ہمچو لولوئے بیضا — بآتش دروں ہمچو یاقوتِ احمر
بہ کبر پلنگ و برفتارِ شاہیں — بفرِّ ہما و بزورِ غضنفر

انوری گوید۔

پلنگ ہیئت و غژغاژ دُم گوزن سریں
عُقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی پر

Marfat.com

قوی قوائم و باریک دُم فراخ کفل
دراز گردن و کوتہ سم و میان لاغر

حکیم قطران گوید ؎

زبالا بہ پستی قضائے الٰہی زپستی بہ بالا دعائے پیمبر
چنان دشت ہا را بہم برنوشتے کہ انگشتِ مردم ورقہائے دفتر

میر مُعزّی گوید ؎

روندہ ترگہ رفتن زماہ برگردوں جہندہ ترگہِ جستن زتیر در پرتاب
بہ نیکوی چو تذرو و بہ فرخی چو ہما بہ رہ بُری چو کلنگ و بہ سرکشی چو عقاب
دو چشم او چو دو لولو برآمدہ زصدف دو گوشِ او چو دو خنجر برآختہ زقراب

بحق سخن کہ اسدی را زبانے چوں ذوالفقارِ حیدری کرامت فرمود و این مرتبتے است مخصوص بدو وبس۔ فقیر مولف گوید کہ در تعریفِ این کلامے بدیں جودت و جامعیت و کثرت تشبیہاتِ نادرہ و سلامت الفاظ و لطافتِ معانی و خلو از حشو و زوائد بنظر نیامدہ و عسیٰ ان لایقدر علیہ احدٌ۔ اگر در مدح و تحسین آں استادِ یگانہ مبالغہ و اطراء بکار آریم ہمانا از عہدۂ توصیف آں بیروں نیامدہ باشیم و الحق حقیقت اِنّ من البیانِ لسحرًا ہمین است۔ و مضمونِ شعرِ اخیر ماخوذ است از آیۂ والّیل سابق النہار و بروجہ احسن اخذ نمودہ۔
اما قطعہ حکیم ازرقی را کہ از اکابر مشاہیر این فن است در برابر قطعۂ اسدی

Marfat.com

نہادن پشک را با مشک سنجیدن است - و سرمایۂ عقل و دانش را بہ باد دادن
چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روئے ندرتِ تشبیہات و چہ
از روئے لطافتِ استعارات و بر ماہرِ فن حقیقت ایں سخن خود روشن است
از رقی را مصرع "کہ با آب و آتش نہ پوید برابر" چہ قدر رکیک المعنی افتادہ
زیرا کہ نعتِ سلبی را بازائے نعتِ ثبوتی وقعتے نہ نہادہ اند - چہ مقصود آن
است کہ آن اسپ در پوئیدن بر آب و آتش سبقت می گیرد و ایں مفہوم ثبوتی
است نہ سلبی و حکیم ایں معنی را نظر بہ قرائن مدح بطوقِ لزوم حاصل کردہ
وہم در شعرِ ثالث اگرچہ مصرعِ اول مشتمل است بر شبہات متعددہ و مصرعِ
ثانی بر شبہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن
تشبیہ بداں مربوط است نیاوردہ - و مع ذلک لفظ او در مصرعِ اول کہ ضمیر
غائب است حشو محض است، ہیچ ضرورت بداں رجوع نمی کند، آنچہ در مصرع
ثانی ایں شعر باہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ما سوائے مشبہ بہ آخر یعنی
مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت ؎

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرمر

فی الجملہ راست مے آمد و شعرِ ثانی مشتمل بر لف و نشر است اما لفِ
یعنی بہنگام نرمی با نشرِ ثانی یعنی گراں تر زلنگر مطابقتِ کلی ندارد - چہ مفہوم
نرمی مستلزم انقطاعِ حرکت نیست - بخلاف گراں تر زلنگر - چہ کشتی بہنگام

Marfat.com

لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند۔ وایں نوعے از ضعفِ تشبیہ است و تکرارِ لفظ بہنگام در مصرع اول مخل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ زور لفظ شان می آورد نظر بہ مناسبتے غضنفر جائے می داشت۔

اما حکیم نظران غیر از سرعتِ رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسپ مذکور نہ ساختہ۔ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم وقعتے ندارد چہ مفہوم این لفظ عام است باوراقہائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر مے گفت انگشتِ قاری مناسب بل انسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدانِ وصف دوش بادوش یکدیگر گام زدہ اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصفِ اسپ مے گوید ؎

جندار خشِ قمر طلعت و شعری نظرش — آنکہ چوں فکرِ منجم بدو قوق سما

سخت سم، نرم دم، آگندہ میرن، پہن کفل — چرب موئے خشک پے، افراختہ سر، ریختہ پا

دود آتش بود آں مو بسرش پندارے — کاغذِ باد بود زیں بہ فرارش گویا

مو برا ندامِ صفا پرور آں غیرتِ باغ — چوں حروفے است مرتب شدہ بر اوجِ ہوا

برگِ لالہ است کہ افتادہ در آغوشِ نسیم — بر حریرِ کفلش داغِ نشانِ تمغا

قطعہ خوب است اما اگر در شعرِ اول بجائے فکرِ منجم فکرِ منہدس نظر بہ عمل ہیبودن مے آورد موزوں ترے بود کما قیل فی البراق ؏

Marfat.com

چو فکرِ ہندسی گردوں نوردے

وہمچنیں بجائے لفظ بدود لفظ بپردبطریق استعارہ نظر بہ مقام الیق بودو ہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تراست نہ دویدن وشعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ۔ ودر شعر رابع لفظ شدہ حشو است و اگر می گفت۔

ع

چوں حرفے است مرتب بسر لوح ہوا

جائے داشت چہ اوج را باحروف نسبتے نیست۔ واگر در مصرع اوّل بجائے غیرتِ باغ لفظ رشکِ پری مے آوردی بینی خوبیٔ شعر از کجا تا بہ کجا می کشید۔

واگر خوفِ اطناب سنگ راہ سمندِ خامہ نمے بود۔ ہر آئینہ مقام در وصف اسپ بہ ایرادِ کلامِ اساتذۂ دیگر وسعتے داشت بنابریں بہ ہمیں قدر اکتفا رفت۔

وہم ازیں قبیل است قطعۂ صادقائے اصفہانی کہ گاہ گاہ تخلص میکرد وجواب قطعۂ خاقانی کہ در حقِ بعضے از حسّادے گوید ؎

خاقانی آں کساں کہ طریق تو مے روند
زاغ اند و زاغ را روشِ کبک آرزو است
گیرم کہ مار چو بہ کند تن بہ شکلِ مار
کز زہر بہرِ دشمن کو نہرہ بہرِ دوست

Marfat.com

گاؤ گوئد

؎

اے صادق آں کساں کہ طریق تو مے روند
ایشاں خرند و خر روشِ گاوش آرزوست
گیرم کہ خر کند تنِ خود را بشکل گاؤ
کو شاخ بہر دشمن و کو شیر بہر دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امرِ دیگر است و بر آں راہ گام زدن امرِ دیگر و وصول بمنزل امرے است غیر ازیں ہر دو کما قیل ؎

خلیلیّ قُطّاعُ الفیافی اِلیٰ الحمیٰ کثیرٌ و ارباب الوصولِ قلائل

ایں بداں کے ماند و ایں را بداں چہ نسبت مصرع اول ہماں مصرع خاقانی است کہ حضرتِ گاؤ آن را بے زحمت نشخوار[1] حوالہ ہضم نمودند و بہ اظہار حرفِ ندا در استحکامِ اساس ادا ضعفے بہم رسانیدند چہ اظہارِ حرف ندا در مثلِ ایں مقام منافی قواعد بلاغت است و دریافتنِ ایں معنی تعلق بہ سلامتِ ذوق دارد و در مصرعِ ثانی ضمیر جمع غائب حشوِ محض است معنی بداں احتیاج ندارد۔ اما آنچہ در قطعہ قابل غورِ سخن فہمان است آن است کہ مار چوبہ چوبے است سیاہ رنگ کہ خطوطِ کوچکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوطِ سپید دارد مے باشد۔ و بینندہ را تا بہ تعمقِ نظر در آں نگاہ نہ کند اغلب کہ آں را مار گماں برد و ازیں روے مار چوبہ را مانندۂ مار گفتن وجہے دارد بخلافِ

[1] ہندی جگالی ۱۲

خر کہ باگاؤ اصلا مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہ میان ہر دو پدید آید پس
تجویز مشابہت تن خر باگاؤ از صادقا چگونہ راست مے آید گوئی ہمہ چارۂ او
را کہ دریں باب تقدیم رسانید گاؤ خورد و مع ذلک حکیم خاقانی مخالفانِ خود
را زاغ قرار دادہ و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ بخلافِ صادقا کہ ابنائے را
خر قرار دادہ و در تمثیل چیزے نیاوردہ ۔ بل در طی ہر دو منزل از خر بیچارہ
بارِ منت بر خود نہادہ ۔

وگاہے باشد کہ در معنیٔ معیّن متعارف نوعے از جدّت اضافہ کنند۔
نامعنیٔ معلوم را در قالبِ نو ریزند کہ باعث بر انجذاب نفس افتد۔ کسے
راست ۔

زیں ساں کہ خاک در شب ہجرت بسر کنم مشکل کہ روزِ حشر سر از خاک برکنم

و دیگرے ہمیں معنی را بالبلک نظم در آوردہ ۔

زبس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز حشر سر از خاک بر تواں کردن

و شاعرے ایں معنی را بہ پیرایہ دیگر در معرض بیان آوردہ

بیا کہ گریۂ من آن قدر زمیں نہ گذاشت
کہ از فراقِ تو خاکے بسر تواں کردن

معنی آن است کہ از کثرت گریۂ من ہمہ روئے زمیں تر شدہ

Marfat.com

تا بنائیتے کہ بمقدار یک مشتِ خاکِ خشک جائے یافتہ نمے شود۔ در شعرِ اوّل وثانی کہ یکے را بر دیگرے فرقیتے نیست بجز یک معنی یعنی مبالغہ در افشاندنِ خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نمے شود۔ بخلافِ شعرِ ثالث کہ باکثرتِ گریہ حسرتِ نایافتنِ خاکِ خشک را اضافہ نمودہ و نوعے از جدّت بہم رسانیدہ۔ فردوسی در توحید باری عزاسمہ گوید ؎

جہاں را بلندی و پستی توئی ندانم چہ ہر چہ ہستی توئی

نظامی گوید ؎

بناہِ بلندی و پستی توئی ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی

ہر دو شعر را بجائے خود مقامے ایست اما پیدا است کہ شعرِ فردوسی بوجہِ اشتمال بر استفہام کہ بر عجز ادراکِ کُنہ او سبحانہ و تعالیٰ دلالت مے کند در مقامِ بلاغت از شعرِ نظامی قدمے فرا ترک گذاشتہ و لفظ ندانم حقیقت عجز را ہموکد ساختہ ازیں روئے شعرِ نظامی بلیغ و شعرِ فردوسی بلیغ تر افتادہ۔ زیرا کہ فردوسی در مصرعِ ثانی دو معنی را بہم آوردہ و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوتے شریف مضمر باشد۔ و عامۂ طبائع را بر آں اطلاعے دست ندہد اما طبعِ نقاد و ذہنِ وقاد

بمجردِ استماع بداں راہ مے یابد ؎

Marfat.com

شاعرے گوید ؎

حیف در چشم زدن صحبتِ یار آخر شد　　روئے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید ؎

تا چشم نہادیم بہم صبح دمید　　تا چشم کشودیم زہم روز گذشت

حسن خاں شاملو گوید ؎

بروئے سبزہ و گل خواستم کہ مے نوشم
ز شیشہ تا بقدح ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگاں یگاں بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنیٔ بابی دل نشیں کہ سزاوارِ مدح و تحسین است۔ اما نظرِ دقیق حکم میکند بہ افضلیت شعرِ ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعتِ زوال زمانِ عیش و ترتب حسرتِ بے پایاں بر آں۔ بخلافِ شعرِ ثانی کہ بجز معنیٔ سرعتِ زوالِ حال چیزے زائد بخود ندارد[1] و شعرِ اوّل اگرچہ مشعر از معنیٔ حسرت است اما مصرعِ ثانی نفیِ تمتع بلقائے محبوب بر وجہ کلی نمے کند۔ بل بخلافِ آں ہر شعر است از حصولِ لقائے او و اگرچہ زمانِ تمتعش دراز نکشیدہ و در شعرِ ثالث لفظِ خواستم گوئی جان معنیٔ است عدمِ تمتعِ چیزے کہ غایتِ آرزو باشد و بچیزِ تحقیق در آید و در پے تمتع بدال باشد کہ ناگاہ اسبابِ تمتع بکلی منقطع گردد ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذابے الیم۔ بدانکہ ہر گاہ معنیٔ را در قالبِ واقعۂ محققہ تمثیل و در لباسِ متمثل جلوہ دہند

[1] البتہ معنی حسرت بطریق لزوم ثانی اخذے تواں کردن ۱۲ منہ

Marfat.com

بخشیتے کہ مستمعاں را از آں واقعہ صورتِ دعوئے مع الحجت مفہوم گردد۔ ہمانا
ایں نوعِ اسلوبِ بیان اوقع فی النفس آید واحدے را مجالِ انکار نباشد۔
سعدی در عدم ثباتِ حیاتِ ناپائدار و مآلِ کارآں بروجہ عبرت میگوید ؎

زدم تیشہ یک روز بر تلِ خاک بگوشش آمدم نالۂ دردناک
کہ زنہار گر مردی آہستہ تر کہ چشم و بنا گوش و روے است و سر

ہمیں معنی را خیام کہ زمان او پیشتر از زمانِ سعدی است چناں صورت
می دہد۔ ؎

خاکے کہ بزیر پائے ہر نادانے است زلفِ صنمے و عارضِ جانانے است
ہر خشت کہ بر کنگرۂ ایوانے است انگشتِ وزیرے و سرِ سلطانے است

وحافظ شیراز ہمیں معنی را باندازیکہ مخصوص بدست چنیں ادائے کند
؎

قدح بشرطِ ادب گیر زانکہ ترکیبش
زکاسۂ سرِ جمشید و بہمن است و قباد

حافظ معنیٔ را کہ در جملہ بشرطِ ادب گیر ودیعت نہادہ قیام آنرا در جملہ
بزیر پائے ہر نادانے است ادا نمودہ وسعدی آں را در مصرع اولین شعرِ
ثانی اما نظرِ دقیق اقتضائے آں میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ۔
دیپہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطاف را از دست ندادہ ولفظ
زنہار مشتمل بر مفہوم نہی ولفظ اگر مردی مشعر از معنی بدلِ مروت کہ از لوازم

Marfat.com

سجاحتِ طبیعت انسانی است واقع شده اما آنچه موجبِ انجذاب و تاثرِ طبائع دقیقه رس است آن است که سعدی از زبان حال ہمان پیوند خاک شدگان فریادے بگوش ہوش تیشہ زن می رساند و این بمنزلہ اتمام حجت است کہ او را دیگر از تیشہ زدن باز دارد و لفظ دردناک را در تقویت این معنی دخلے تمام است و رباعی خیام و شعرِ حافظ ہر دو ازین نکتہ عاری آمدہ و این نوعِ اسلوبِ بیان مخصوص بہ شیخ است واحدے را از اساتذۂ متقدمین و متاخرین دست ندادہ و پیدا است کہ کلمہ حکمت و دانش را اگر بر طریق واقعۂ محققہ بیان کنند اقرب الی القبول مے افتد زیرا کہ نازل بمنزلۂ دعوی مع الحجت مے باشد چنانکہ در جائے دیگر مے گوید ؎

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن — کہ مے گویند ملّاحاں سرودے
اگر باراں بکوہستاں نبارد — بسالے دجلہ گردد خشک سالے

اصلِ معنی ہمان است کہ در مصرعِ شعرِ اولین بیان فرمودند اما شعرِ ثانی بمنزلۂ حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساختہ کہ احدے را مجالِ انکار آں نیست و نظر بمناسبت تمثیل کہ در شعرِ ثانی مذکور است نسبتِ سرود بہ ملّاحاں از لطائفِ طبع صافیٔ آں بزرگوار است چنانکہ در باب قناعت می فرماید ؎

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے — در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشمِ تنگِ دنیادار را — یا قناعت بُر کند یا خاک گور

دریں قطعہ آنچہ از وجوہِ بلاغت مضمر است در چشمِ ہر کور باطن جلوہ

Marfat.com

ندہد و ہر چند فہم ایں گونہ وجوہ تعلق بہ ذوقِ سلیم دارد امانبذے ازیں ہا حوالۂ قلم مے نمائیم تا پایۂ بلاغت شیخ بر سخن فہماں ہویدا گردد۔

ہیچ میدانی کہ وزانِ الفاظ آں شنیدستی چیست ؟ وزانش آں است کہ در مواضعِ متعددہ تنزیل بالفاظ ھَل اَتاکَ وارد شدہ یعنی مبنیٔ کمالِ بلاغت آں است کہ متکلمِ بلیغ چوں خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد کلام را مصدّر باستفہام نمودہ معنیٔ مقصود را در معرضِ بیان مے آرد۔ گوئی متکلم بر طریقِ استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مرا خبر دادنی است امرے است عظیم۔ مے باید آں را بگوش ہوش استماع نمودن و بتامل زائد در آں نگریستن شیخ دریں قطعہ واقعۂ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بمناسبتِ مقام مقتضائے حال است چہ طائفہ بازرگانان در حصولِ منافع و بہائے بضاعت انواعِ مصائبِ سفر را متحمل باشند و بہر قدر یکہ بدست آرند سیر نشوند بل در طمعِ زیادتِ حال بودہ ہر گونہ بارِ مشقت را بر خود سہل انگارند۔ تا در قطعِ مراحلِ دشوار گذار جانِ خود را در معرضِ خطر افگنند و اگر قومے دیگر را موضوع لہٗ قرار مے داد نظر بمناسبتِ مقام موزوں نمے افتاد و از پشتِ ستور بر زمین افتادن امرے معلوم و معمول است و ایں را جزو واقعہ گردانیدن در ادائے معنیٔ مقصود دخلے تمام دارد چہ معنیٔ مقصود منع از حرص و التزامِ قناعت است و آں را از زبانِ تاجرے کہ از ورطۂ مہالک جاں بسلامت بردہ خود را در

Marfat.com

محل عبرت دیگراں در آورد بمسامع مستمعین افگندن چہ قدر مبنی است برکمال بلاغت متکلم و دال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر و مودّی بہ اصغائے سامع بر وجہ حسن قبول کہ احدے را در آں مجال سخن نمے ماند۔ و نکتۂ کہ در ایراد لفظ تنگ در نعت چشم مضمر است بر مستبصر پوشیدہ نیست چہ چشم حریص با آنکہ دائرہ وسعتش خیلے محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن زخارف دنیویہ سعی تمامتر نماید و بیش از پیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

؎

کاسۂ چشم حریصاں پُر نشد　　تا صدف قانع نشد پر دُر نشد

بودہ در صدد ھل من مزید می باشد۔ الا کہ بذیل قناعت تمسک جوید یا مرگ ناگزیر او را ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد۔ و ایں حصر معنی بہ حرف تردید دریں دو صورت مذکورہ گوئی حکم کردن است بر قطع و فصل معنی مقصود و مولوی معنوی ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تمثیلے آوردند کہ ہر چند در ذہن سامع اقرب الی القبول است اما چوں صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر دُر شدن آن نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرۂ آب پس از روزگارے در بطن آن گوہر آبدار بر مے آید گوئی دعوی ایست بے برہان و تمثیلے است از قبیل اقناعیات۔ میرزا صائب گوید ؎

بداد حق قناعت کن کہ از اکسیر خرسندی　　بخاکستر اگر پہلو تہی سنجاب می گردد

Marfat.com

حاصل شعر بیش ازیں نیست کہ فیضِ قناعت مرد را بحدے مستغنی مے
سازد کہ بستر زر و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد و ہر چند کہ ایں معنی عین حکمت
است اما اسلوب بیاں ہمچناں است کہ می بینی ۔ و لفظ اکسیر باستجاب مناسبتے
ندارد و مصرعِ ثانی اگر چنیں مے گفت ؏

بخاک ار بنگری روزے طلائے ناب می گردد

فی الجملہ مناسبتے داشت و ماخذِ شعر میرزا ایں شعر نظیری است ؎

زسلطانی بہ کنجِ گلخنے افگندہ تقدیرم
کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد

اما معنیٔ ایں شعر از وادیٔ دیگر است شیخ در وصفِ تربیتِ نااہل
مے فرماید

خرے را اہلیے تعلیم میداد ۔۔۔ بر و بر صرف کردہ سعی دائم
حکیمے گفتش اے نادان چہ کوشی ۔۔۔ دریں سودا بترس از لومِ لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار ۔۔۔ تو خاموشی بیاموزاز بہائم

دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بخود مے کشد تفصیلش اینکہ خر حیوانے
است لایعقل کہ اہلیتِ قبولِ فیضِ تربیت ندارد و اگر احدے از منسلخ النظراں
کہ ایں نوع بدیہیات را نفہمد و خر را بر آدمی زادہ قیاس نمودہ اہتمام مر
بہ تعلیم و تربیت او جائز شمرد ہر آئینہ ابلہ بل سرآمد ابلہانِ زمانِ خواہد بود

Marfat.com

بنابرین بمجردِ استماع شعرِ اوّل حماقت ایں چنیں معلم بر سامع منکشف مے گردد و در ایرادِ لفظ سعی دائم دو معنی مضمر است یکے انکہ آں ابلہ در بلاہت بحدے استحکام دارد کہ با آنکہ عمرے دریں کارِ عبث بسر برد نتیجۂ آں ہمہ زحمتِ سعی بر و منکشف نہ شد تا حاجت افتاد بہ حکیمے دانشمند کہ اورا ازیں محنتِ عبث باز دارد - دیگر آنکہ تربیتِ نااہل گاہے منہج مرام نمے افتد و در اختیارِ لفظ حکیم اشارت است بدیں معنی کہ حکمار الازم است کہ عامۂ جہال را از سعی بے سود باز دارند و غیرِ حکمار ا اگرچہ ازیں معنی آگاہ باشند بحکم فطرت مواسات عامۂ ناس لازم نیست و اگر ایں معنی ملحوظ متکلم بلیغ نمے بود مجالِ آں داشت کہ میگفت ع

کسے گفتش کہ اے ناداں چہ کوشی

وھو کما تری لا یلیق بالمقتضٰے و اختیارِ حرفِ استفہام بر حرفِ نہی از آں است کہ حرفِ استفہام بطریقِ لزوم دریں مقام در قوتِ صیغۂ نہی است و مشتمل بر معنیٔ زجر کہ موجبِ تندیم و تخییل مرجو راست و در لفظِ کوشی ایماء است بہ عدمِ امکانِ حصولِ امرِ ناممکن اگرچہ در حصولِ آں بذلِ سعیِ بلیغ نمودہ باشند - و اختیارِ لفظِ سودا مشعر از معنی جنون است چہ صدورِ ایں نوعِ حرکت جز از مردم مختلِ الذہن و مخبوط المشاعر متصور نیست و جملۂ "تبرس از لوم" است بر آنکہ سعی در کارِ عبث جز از حسرت و ندامت نتیجۂ ندہد - و چوں مظنۂ آں بود کہ مخاطبِ ناخردمند بر فحوائے کلامِ ماسبق کہ متضمنِ معنیٔ نہی از کارِ

Marfat.com

عبث است آگاہ نہ گردد بطریق تصریح آن را بنتیجہ سعی بیہودہ متنبہ ساخت و بصراحت حرف نفی در صیغہ نیاموزد کہ دال بریاس از مقصود است اورا از سعی عبث باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغہ جمع اشارت است بعدم قبول جمیع بہائم فیض تربیت را و افراد فعل منفی مشعر است از بودن بہائم از جنس غیر ذوی العقول - و عجز قطعہ مشتمل است بر حکمتے کہ تبلیغش در اسلوبے بہتر از آں اختیار نمودن متصور نیست - چہ تبعاً لما سبق لہ الکلام امرے ذکر فرمود کہ از جملہ فضائل نفس انسانی است یعنی التزام صمت کہ بسیارے از اساتذہ در مدح وے سخنہا گفتہ اند - امیر خسرو گوید ؎

پشیماں زگفتار دیدم بسے ۔۔۔ پشیماں نہ گشتم از خموشی کسے

رہائی ہمہ جا بہ کم گفتن است ۔۔۔ دُر از رشتہ ایمن نا سفتن است

حاصل ہر دو شعر بیش از مفہوم جملہ عربیہ "من صمت نجا" نیست و مصرع چہارم مشتمل است بر تمثیل کہ ادعائے محض است بر وجہ حسن تعلیل و ہمچنیں دیگرے گوید -

بے زباں باشی نہ بینی کہ قلم ۔۔۔ تا زباں بافت سرش در خطر است

یا دوارم از صدف ایں نکتہ سربستہ را
سینہ ہا را خامشی گنجینہ گوہر کند

دیگرے گوید

Marfat.com

لفظِ سینہ در شعرِ اول و لفظِ زبان در شعرِ ثانی مبنی بر مجاز است نہ حقیقت و ہر دو تمثیل از قبیل حسن التعلیل است و تجویز حسن التعلیل نسبت بہ تجویز واقعۂ محققہ آسان تر است چنانکہ در قطعۂ شیخ زیرا کہ تجویز واقعۂ محققہ را لابد است از وجودِ امورے کہ مناسب محل افتد۔

اما موازنہ میانِ ہر دو شعر چنان است کہ شعرِ اول مبنی بر تحریض و ترغیب است و ثانی مبنی بر تحذیر و ترہیب و پیداست کہ تحذیر در باب منع ابلغ از ترغیب است و ایرادِ لفظِ نہ بینی در استحکامِ بنائے دلیل تقویتے بہم رسانیدہ راسخ گوہر معنی را بہ رشتۂ نظم می کشد ؎

تا صدف مہر خموشی نزند بر لبِ خویش
آب در حوصلہ اش گوہرِ غلطاں نہ شود

اگرچہ موضوع دریں شعر ہمان موضوع شعرِ سابق است اما میان اسلوبِ ہر دو تفاوتے است ظاہر چہ در شعرِ سابق معنی مقصود را از زبانِ صدف بیان نمودہ و ایں محض ادعا است و دریں شعر متکلم بزبانِ خود آں را ادا مے نماید۔ بنا بریں اسلوبِ شعرِ ثانی بلیغ تر افتادہ و ہمچنیں میر رونقی راست ؎

آبِ دہن ز فیضِ خموشی گہر شود
ایں رازِ سر بمہر بما از صدف رسید

اگر لفظ سر بمہر نمے آورد نظر بہ ہر دو شعرِ سابق جدّ تے نمے داشت اما

دریں باب حرفے بامعنی برزباں راندہ ؎

بہ طبعم ہیچ مضمون بہ زلب بستن نمے آید
خموشی معنیٔ دارد کہ در گفتن نمے آید

جملہ در گفتن نمے آید نظر بہ ایہامیکہ در خود دارد گوئی جانِ شعراست کما لایخفی - غنی گوید ؎

مہرِ خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام
بے زبانی پستہ را در خندہ مے دارد مدام

میوہ لیست کہ بکام اہلِ مذاق خوش نمے آید - دیگرے راست ؎

غم ندارد راہ در دارالامانِ خامشی
غنچۂ تصویر فارغ از غمِ پژمردن است

گلے است پژمردہ یا غنچہ ایست ناشگفتہ دیگرے راست ؎

طوطیٔ گویا ہمے باشد گرفتارِ قفس
زاغ را اندر قفس ہرگز ندارد ہیچ کس

نغمہ ایست دلخراش بشنو واندوہگین مباش - مے بینی چہ طور بے محابا الفاظ زائدہ را فراہم آوردہ مقصود متکلم خبر ایں نبود کہ مے گفت لمولفہٗ ؎

طوطی آمد ز حرف در قفسے
زاغ را در قفس نکرد کسے

باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ جہتِ کمیت دارد و نظر در معنی بہ کیفیت از جہت اول متکلم باید نا تواند سررشتۂ ایجاز را از دست نہ دہد

Marfat.com

ولفظے حشو در کلام نیارد۔ وہر یک را بجائے خود نشاندو الا کلام را از پایۂ
بلاغت فرو افگندہ باشد چنانکہ در شعرِ مذکور لفظ ہمے باشد وگرفتار و قفس
در مصرع ثانی وہرگز وہیچ کس جملہ اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت
واین معنی ناشی است از قلتِ تدبر در امتیاز و تعیینِ اسالیب مناسبہ کہ
مخصوص و مختارِ اساتذۂ مخول است۔ واز جہت ثانی باید کہ مقتضائے حال
را بہ نظرِ غائر ملاحظہ نمودہ الفاظِ مناسبۂ مقام را بازائے معنیٔ مقصود تعیین
دہد۔ چہ بسا باشد کہ معنی با ہر دو لفظِ مناسب و نا مناسب ادا مے گردد
اما در ایرادِ لفظِ مناسب خیتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے مے کشد۔
شیخ شیراز در حکایتِ شاطرِ اصفہانی مے گوید ؎

کساں را نشد ناوک اندر حریر کہ گفتند دو زند خفتاں بہ تیر

اگر بجائے لفظِ کساں لفظ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود
چہ لفظِ کساں را با معرکۂ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظ یلاں را یعنی مقام
مقتضی خصوصِ لفظ بود نہ مقتضیٔ عموم واغلب کہ مبنی بر تصحیف نساخ بودہ
باشد۔ وہمچنین است این شعرِ خواجو کرمانی کہ از مشاہیرِ اساتذۂ ایران
است۔ ؎

گر پُر از لالۂ سیراب بود دامنِ کوہ
نیست آں لالہ کہ خونِ جگرِ فرہاد است

Marfat.com

لفظِ سیراب در نفسِ معنی مدخلے ندارد الا بتکلف کہ ظاہرا مقصود متکلم نیست و ایرادِ لفظ کوہ با ذکرِ فرہاد چنداں مناسبت ندارد زیرا کہ عام است و ہر کوہ را با خون فرہاد چہ تعلق۔ بل مقام مقتضیٔ خصوص است و لہذا اگر ذکر بے ستون مے کرد نظر بمقام انسب بود و در مقامِ عُذر را از خواجو ایں قدر مکتفی نخواہد بود کہ شعراء فرہاد را بہ لقب کوہکن یاد کردہ اند چہ کوہکن لفظ مرکب است کہ بمنزلۂ علم قرار یافتہ و از لفظِ کوہ مقصود اشارہ باحتمال مصائب شاقہ است در راہِ عشق و آں در لفظِ بے ستوں متصور نیست مع ذلک ترکیب بے ستوں کن ناموزون و طویل مے افتاد۔ و در مصرع ثانی نیست آں لالہ منافیٔ بلاغت است بدو وجہ۔ اول آنکہ مقام مقتضیٔ صیغہ نہی بود نہ نفی تا مخاطب را از لالہ گمان بردن باز دارد اللّٰھم اِلّا اَنْ یقال اَنَّ النفی قد یتضمن النہی اما اغلب کہ از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائلہ خواہد بود۔ دوم آنکہ لفظ آں حشوِ محض است بل سوم آنکہ ذکر لالہ دریں مصرع اگرچہ از قبیل وضعِ مظہر بجائے مضمر است اما چوں متضمن نکتۂ لطیفہ نیست کہ شرطِ ایں چنیں وضع مے باشد اظہارش چنداں وقعت ندارد معنی بیش ازیں نبود اگر میگفت لمؤلفہ ؎

مبیں دامنِ بے ستوں پر ز لالہ　　کہ از خونِ فرہاد دارد نشانے

مدت بست سال یا زائد از آں بر آمدہ باشد کہ غزلے از فقیر مولف بملاحظۂ بعضے از معاصرانِ سخن فہم در آمد بہ تحسین آں مبالغہ بسیار

Marfat.com

وداشت وہنوز شعرِ خواجو بمطالعہ ام نرسیدہ بود وایں شعر از آں غزل است۔

ع

درگوشِ من زلالۂ رنگینِ نجد خورد

سرجوشِ موجِ خونِ شہیدم بروزگار

اشارہ بہ قیسِ عامری است اما انصاف در دستِ تست آیا مے بینی کہ لفظِ خشو در شعرِ راہ یافتہ یا در متانت ماخذ تقصیرے رو دادہ وذکرِ نفط نجد بجائے قیس کہ مشعر از تلمیح بقیسِ عامری است بمقابلہ تصریح باسمِ فرہاد در شعرِ خواجو چہ قدرِ لطافت دارد۔ زیرا کہ در اظہار و تصریح آں قوت نیست کہ در اضمار و کنایت۔ وہمچنیں لفظ سیراب در شعرِ خواجو از نظر بمناسبت لالہ و خون بالفظِ رنگیں موازنہ کن و در اسلوبِ شعر بدیدۂ اعتبار ببیں کہ چہ طور معنیٔ مقصود بصورتِ واقعۂ محققہ ذکر یافتہ کہ مؤدیٔ است بہ انجذاب نفسِ سامع چنانکہ پیشتر ازیں شرح دادہ آمد۔ بلے خواجو از گلزمینِ ایران سر برزدہ و روحی کج مج زبان از تیرہ خاکِ ہند اما نتواں گفتن کہ پایۂ استادی خواجو محدود بہ ہمیں یک شعر است خواجو شاعرے متین است و در شانِ بلاغت آئینے مبین حافظ شیراز بآں ملاحتِ کلام کہ داشت خود را از جملۂ معتقدانِ او مے شمارد چنانکہ مے گوید ع

استاد غزل سعدی است پیشِ ہمہ کس اما

دارد سخنِ حافظ طرزِ سخنِ خواجو

Marfat.com

بدانکہ کلامِ بشر ہر چند کہ برعایتِ لوازمِ بلاغت متصف باشد بکلی از معائب خالی نتواند بودن - وکلامِ اکابرِ اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتہ ام اما چوں کورسوادان مے شنوند کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایۂ استادیش مسلم است معترض گشتہ بے آنکہ در حقیقتِ اعتراض خوضے کردہ باشد بہ انواعِ طعن وتشنیع زبان مے کشایند وبا اوازِ درِ منازعت درمے آیند ونمے دانند کہ خالی از عیب بودن خاصۂ کلام ربانی است نہ کلام انسانی واین نسبیت مگر از کوتاہ نظری وقدامت پرستیٔ ایں کاسہ لیسانِ کودن فطرت کہ در قوانینِ نحو ومعانی وفہم رموزِ سخندانی قدمے راسخ ندارند - وخود را بہ تقلید کورانہ از جملۂ محققینِ اعلام مے شمارند - خاصہ در زمانِ ما کہ مزاولتِ کلامِ اساتذہ ہم آشیانِ عنقاست وابنائے روزگار از غایتِ بیگانگی طبع باتقلِ وسواسیٔ معنی شناسی ناآشنا - زنہار کہ از دَق گرفتن بر احدے کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ تحاشا کنی کہ ایں ہم از قبیلِ راہِ غلط رفتن است وجہّال آں را بر کبر وعجب حمل کنند - نعوذ باللہ من ذلک -

میر غلام علی آزادِ بلگرامی در خزانۂ عامرہ اشعارِ سلمانِ ساوجی را انتخاب زدہ وایں شعرِ اورا نقل نمودہ ؎

چہ طیبی اے دلِ افتادہ چو ماہی بر خشک
جاں بپرور کہ بہ جوے آبِ رواں بار آمد

Marfat.com

ومے گوید کہ مصرعِ اول اگر چنیں باشد لطفِ دیگر پیدا مے کند ع

چہ طپی اے دلِ واماندہ چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید کہ اصلاحِ لفظِ بر خشک بہ ترکیب در بر بغایت نفیس است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمینِ خشک کہ مقابلِ بحر است بر وجہ ایہام مناسب مقام است زیرا کہ بمعنیٔ اول تعلق بدل دارد و بمعنیٔ ثانی بماہی - اما وقتِ نظر اصلاح لفظ افتادہ بہ لفظِ واماندہ مسلم نمے دارد چہ ہمچنانکہ لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ مے نماید ہم چنیں لفظ واماندہ نظر بہ تعلقِ دل و ماہی واماندہ است - اصلاحش چنیں مے باید ع

چہ طپی اے دلِ بیتاب چو ماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظِ بے تاب نظر بہ مناسبتِ دل و ماہی کہ چہ قدر مناسب افتادہ -

مخفی نہ ماند کہ ادراکِ ایں گونہ تناسبِ الفاظ کہ مطابقِ مقتضائے حال باشد موقوف بر ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم است چنانکہ مرۃً بعد اُخریٰ شرح دادہ ایم و شیخ عبد القاہر کہ از اجلۂ آئمہ بلاغت است بارہا در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بداں نمودہ - چنانکہ در پایان کتاب مذکور مے فرماید

لان المزایا التی تحتاج ان تعلمہم[1] مکانہا و تصور لہم شانہا

[1] ضمیر منصوب راجع است بہ کسانیکہ نظرِ شاں محدود است بر ظاہر الفاظ و از معنی ہیچ خبر ندارند ۱۲

امور خفیّة ومعان روحانیة انت لاتستطیع ان تنتبه
السامع لها وتحدث له علمًا بها حتّٰی یکون مهیّأً لادراکها
وتکون فیه طبعیّةٌ قابلةٌ لّها ویکون له ذوق وقریحة یجد
بها فی نفسه احساسًا بان من شان هذه الوجوه والفروق
ان تعرض فیها المزیة علی الجملة ؛

واگر ذوقِ سلیم و طبعِ مستقیم حاکم بہ مزیتِ کلامے بر کلامے دیگرے نبود۔
امتیازے میانِ جیّد و ردیّ و تفاوتے میانِ قبیح و اقبح و حَسَن و اَحسن بادید
نیامدے ۔

واز قبیلِ شعرِ مذکور است ایں شعرِ مرزا رفیع قزوینی ؎

بے ہمتی نگر کہ بایں رُتبہ آفتاب
تا شد بلند دریے تاراجِ شبنم است

معنیٔ شعر خیلے بلند است و ربطے نفیس میانِ ممثل و ممثل لہٗ اگرچہ تخیل
محض است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است و اگر
بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دوں ہمتی میگفت نظر بہ الفاظ رتبہ و آفتاب و بلند چہ قدر موزوں
مے افتاد کما لایخفی ۔ میر محمد افضل ثابت شعرے دارد ؎

خواب دیدیم کہ آئینہ معارض بتو شد میکند صورتِ ایں واقعہ حیران مارا

ہر چند ایں گونہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت و دانش نباشد و بیش از

Marfat.com

تخیل شعری چیزے باخود ندارد بر معیار مذاقِ صحیح چیزے نہ سنجد اما نظر در اعتبارات ادبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرۂ تُرہات - و بہ ہمیں جہت در معرضِ تنقید آمدہ - ترکیب معارض تبو شد - دریں شعر بر طبعِ لطیف خیلے گراں مے افتد و ہمیں معنی را نواب صمصام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہِ پادشاہ محمدؐ فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ ؎

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
دل آئینہ را نازم کہ بر روئے تو مے آید

ترکیب معارض تبو شد با ترکیبِ بر روئے تو می آید معارض افتادہ و لاکن این هذا من ذاك ؎ لفظے باشد کہ شعر را از پایۂ بلاغت بیفگند و لفظے باشد کہ آن را از حضیضِ ثرئے بر اوجِ ثریا کشد - فغانی مطلعے داد ؎

ببویت صبحدم نالاں بہ گلگشت چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے و از خویشتن رفتم

میرزا صائب این مطلع را بحسنِ مطلع مے آرد ؎

ببویت صبحدم گریاں چو شبنم در چمن رفتم
نہادم روئے بر روئے گل و از خویشتن رفتم

والحق کہ اصلاحِ خوبے کردہ - مؤلف تذکرہ آتشکدہ در پایانِ تذکرہ انتخابِ مثنویِ یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سلکِ نظم در آوردہ ضمیمۂ تذکرہ

Marfat.com

ساختہ و در بسیارے از مقاماتِ آں تراکیبِ واہیہ را بہ استعمال آوردہ در جائے مے گوید ؎

بہ مژگاں لولوئے سیماب گوں سفت بیارِ خود زبے آرامی ایں گفت

ترکیبِ مصرعِ ثانی بغایت مستکرہ افتادہ لفظ ایں آنے ندارد کاش میگفت ۔

ع

زبیتابی بہ یار خویش می گفت

و در جائے دیگرے گوید ؎

کہ اے تابندہ مہرِ برجِ شاہی درونت بہتر از نورِ الٰہی

لفظ بہتر بہتر نیست ۔ اگر نظر بہ مناسبتِ لفظِ نور بجائش لفظ روشن مے گفت روشن ترے بود و در جائے دیگر گفتہ ؎

چو بیند جوقے ار آہو روانہ بر آہوئے مشکیں از میانہ

اگر بجائے جوقے ار آہو گلہ آہو می گفت البتہ بدے نبود و لفظ روانہ ہرگز روانہ بل بغایت نابکار است و گوش از استماعِ آں بیزار و ہم مے گوید ؎

زصیادے مرا در پا کمندے است

کہ صیدِ اوست ہر جا صید بندے است

مناسبت لفظِ بند و زنجیر با پا شہرت دارد و مناسبت کمند با پا در کلام اساتذہ بافتہ نشدہ و آنچہ معلوم ایں فقیر است اغلب کہ ذکرش با لفظ

Marfat.com

گردن و بام و کاخ مے آید چنانکہ بر واقفِ کلام اساتذہ پوشیدہ نیست و ازیں نوع در مثنویش بسیار است۔

طالب جاجرمی گفتہ است ؎

اے نسیم صبحگاہی با من بیدل بگو
کایں زماں آرام جانم در کدامیں منزل است

اگر در مصرع ثانی چنیں میگفت بہتر مے بود ؎

کاں مہِ خرگاہی من در کدامیں منزل است

ترکیب ماہِ خرگاہی مستعملِ اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام است کما لایخفی نعمت خاں عالی گوید ؎

نیارد کاسۂ دریوزہ را مہ جز بہ پیشِ مہر
علوِّ ہمتی لازم بود در طبعِ سائل ہم

اگر بجائے لفظ مہر لفظ خور می آورد مناسب بل انسب مے افتاد بدو وجہ اول نظر بہ ترکیب کاسۂ دریوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن عروضی حاجت بر کن مزاحف مفاعیلاں نمے افتاد بل رکن سالم مفاعیلن در می نشست و در مصرع ثانی صلۂ لفظ لازم در پارسی با حرف در دیدہ نشدہ بحرف با مستعمل است۔

Marfat.com

مسیح کاشی راست ؎

در بزم عاشقاں چو برآرم ز سینہ آہ
چوں ہیزمے کہ دود کند دورم افگنند

جملہ ترکیب برآرم ز سینہ آہ پر مذاق صحیح خیلے ناگوار و ثقیل است اگر چنیں مے گفت ؎

در بزم عاشقاں چو کشم آہے از جگر

ہمانا جائے داشت - نوعی جنون شانی دیوانے مختصر دارد قصیدہ در آن یافتہ شدہ وایں سہ شعر از ان است ؎

شہے کہ خطبہ نام خجستہ فرجامش زبان تیغ ولب زخم میکند تکرار

مقتضائے مقام در مصرع اول آں بود کہ ذکر حلاوت میکرد تا نقش مناسب الفاظ در دست نشیند ترکیب خجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت بائستے کہ چنیں مے گفت ؎

شہے کہ خطبہ نام حلاوت افزایش زبان تیغ ولب زخم مے کند تکرار

باز مے گوید ؎

نسیم لطف تو گر برگ گل بجنباند گلابخانہ شبنم شود دماغ شرار

ترکیب برگ گل بجنباند خیلے رکیک است واز مذاق سخن شناساں صحیح الفکر دور وا گر مے گفت ؎

Marfat.com

نسیم لطف تو گر در چمن بغنچہ وزد
گلابخانہ شبنم شود دماغ شزار

بازمی گوید ؎

مہابت تو بشزار گر کند تاثیر سزد کہ زہر چکد چوں عرق زبیکر مار

در الفاظ مصرع اوّل و ترکیب آں مسامحت در زیدہ و اگر میگفت ؎

زبسکہ ہیبت تو رفتہ در نہاد شریر
سزد کہ زہر چکد چوں عرق زبیکر مار

سعدی گوید ؎

چگونہ شکرِ ایں نعمت گذارم کہ زورِ مردم آزاری ندارم

حافظ گوید۔ ؎

من از بازوئے خود دارم بسے شکر کہ زورِ مردم آزاری ندارم

غالب کہ حافظ مصرع سعدی را تضمین کردہ اما موازنہ در مصرع اولین ہر دو شعر است وجوہ بلاغت در شعر سعدی بر اہلِ بصیرت مخفی نیست اول آنکہ مفہوم استفہام مشتمل است بر عذرِ عدمِ امکان ادائے شکر و ایں اسلوب متضمن است مر افادۂ تعظیم نعمتِ منعم را و منعم ایں گونہ نعمت جز حق سبحانہ تعالیٰ دیگرے نتواند بود ن گوئی مصرعِ سعدی مساوق آں است کہ شکرِ ایں نعمتِ خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازیں مفہوم عاری است پس را

Marfat.com

کہ مفہومِ مصرعش مستلزم امکان ادائے شکر است وسعدی منعم نعمت ذات
او سبحانہ وتعالیٰ را اقرار دادہ وحافظ بازوئے خود را دوم انکہ سعدی عدم قدرت
مردم آزاری را نعمت قرار دادہ واین معنی بغایت بلیغ است و بر کمال
معرفت قائل دال است زیرا کہ عدم استطاعت گناہ را نعمت قرار دادن
شیوۂ اہل عرفان است اگرچہ قرینۂ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادۂ وجودِ
نعمت است اما سعدی بتوضیح بذکر آں پرداختہ ولفظ شکر را باوے ربطے
دادہ۔ سوم امرے کہ نباید ازاں غافل باشیم آں است کہ کاف سر مصرعِ دوم
در ہر دو شعر بر یک معنی نیامدہ زیرا کہ کافِ در مصرع سعدی بیان اسم اشارہ
است ودر مصرع حافظ افادۂ معنیٔ علت می کند کما لایخفی وظاہر است کہ بیان
علت شکر دریں مقام نسبت بہ بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد چہ مجمل
مقتضیٔ آں است کہ در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیادے مبذول داشتہ آید تا
باعث بر اہمیت شکر افتد نہ بیانِ علت شکر کہ آں خود حاصل است۔

امیر خسرو بہ تتبع شیخ نظامی در مثنوی آئینہ سکندری آغاز بہ حمد باری
مے کند۔

جہاں پادشاہا خدائی ترا است ازل تا ابد بادشاہی ترا است

کلام بلند است وترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہمدوش نیفتادہ۔
نظامی گوید۔

Marfat.com

خدایا جہاں پادشاہی ترا ست
زما خدمت آید خدائی ترا ست

خسرو جہاں بادشاہ را منادیٰ قرار دادہ و ایں اسمے است کہ مخصوص بذات او سبحانہ و تعالیٰ انیست و نظامی اسمے مخصوص را منادی آوردہ زیرا کہ اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نمودہ و در شعر خسرو تا مقصود ندا (خدائی ترا ست) سامع را بگوش نپیوندد تخصیص و تعیین منادیٰ نتواند کردن و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملک او مسلم است و دیگرے در آن انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابلہ عبودیت با الوہیت نمودہ و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر طریق دقیق علت دوام بادشاہی را بیان نمودہ و ہمیں معنی بلاغت است و بس

اسدی طوسی در گرشاسپ نامہ آوردہ ؎

سرائے است گیتی کشادہ دو در یکے آمدن راشدن را دگر

امیر خسرو گوید ؎

دو در دارد ایں ننگنائے دراز کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز

اسدی عالم کون و فساد را بسرائے تشبیہ کردہ و خسرو آں را بہ ننگنائے دراز تعبیر نمودہ ننگنا بودنش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و

Marfat.com

دراز بودن آن از جہت مجہول بودنِ مبدء و معاد است و ایں امر در شعر خسرو مزیتے پیدا کردہ۔

قآنی کہ در متاخرین خود را مُحْیِیِ رسوم متقدمیں گماں می برد۔ در مدح ممدوح گوید۔

بکینِ خصمِ تو در کان آہن و فولاد
سزد کہ ساختہ بینند تیغ و تیر و تبر

از آہن و فولاد یکے حَشو است اگرچہ ایں نوع عطف غلط نیست اما منافی بلاغت است۔ و اگر در مصرع ثانی بجائے بینند لفظ خیزند می نشاند موزوں تر مے افتاد و در ہمیں قصیدہ گوید

شفا ز مہر تو خیزد چو شادی از بادہ
بلا ز قہرِ تو زائد چو شعلہ از اخگر

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزوں تر می بود زیرا کہ شادی مخصوص بباده نیست۔ برعکس مستی کہ مخصوص است بباده و در مصرع ثانی اگر بجائے اخگر لفظ آذر می آورد واضح تر می بود زیرا کہ شعلہ از اخگر معہود نیست اگرچہ بہ تکلّف تاویلِ آں می تواں کردن۔ باز می گوید

اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
ز تنگ ظرفیٔ افلاک بشکند محور

Marfat.com

دریں شعر لفظ تنگ ظرفی اگرچہ غلط نیست اما چوں تنگ ظرفی بطریق کنایہ معنئ دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست - اگر عوض آن تنگنائی میگفت اصح مے بود و در قصیدہ دیگر گوید ؎

تسخیر جہاں را کرمش مہرِ سلیماں
یاجوج زماں را سخطش سدّ سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد نظر بہ تقابل یاجوج کہ از اعیان است و با مہر سلیماں نسبتے دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغہ مصدر از معانی است نہ از اعیان -

در مدح اسپِ ممدوح مے گوید ؎

تو آں بادسیری کہ ہنگامِ جولاں بود در کفِ بادِ صرصر زمامت

در مصرعِ اول اسپ را بادسیر گفتہ و در مصرعِ ثانی زمامش را در کفِ بادِ صرصر نہادہ گوئی راکب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خیلے زشت مے نماید اگر در مصرعِ اول بجائے بادسیر برق سیر مے گفت خوبی دیگر در شعر روئے مے نمود و مع ذلک استعمال لفظِ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظِ عنان غلطِ فاحش است در کلامِ اساتذہ دیدہ نشدہ و نہ کتب لغت مؤید آں است جائے دیگر مے گوید ؎

ملکے ہست در لباسِ بشر کایں خلائق نہ لائقِ بشر است

Marfat.com

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ مے آورد
جائے داشت در قصیدہ دیگر مے گوید ؎

روز را رائے تو در عرصہ اظہار آورد
شام را قہرِ تو در پردہ اظلام گرفت

مقابلہ رائے با قہر درست نیست اگر تقابل با لفظ مہر مے آورد درست مے افتاد
و با لفظ روز بطریق ایہام مناسب ترے بود و ہمچنیں مقابلۂ اظہار با اظلام
درست نیست چہ اظہار عام است و مقابلۂ آن با خفا درست مے آید بنابریں
بجائے لفظ اظہار اگر فقط تنویر مے گفت نظر بہ مناسبت روز و مہر موزوں
ترے بود و ہمدریں قصیدہ مے گوید ؎

قدر بازارِ صدف از گہرِ نطق شکست
رونقِ ابرِ کرم از کفِ اکرام گرفت

لفظ قدر با بازار مناسبتے ندارد و محلِ تامل است و اگر میگفت ؎

قیمتِ دُرِّ عدن از گہرِ نطق شکست

و لفظ رونق روئے ندارد اگر بجائش لفظ مایہ مے آورد
جائے داشت باز در قصیدہ دیگر مے گوید ؎

شمعِ روشن بہ شبِ تیرہ تو گوئی بہ مثل
پرتوِ مہرِ محمدؐ بہ دلِ بولہب است

Marfat.com

لفظ مہر دریں مقام پرتوئے ندارد و اگر بجائش لفظِ نور مے آورد موزوں تر مے افتاد - در قصیدہ دیگر مے آورد ؎

نقوشِ نامۂ آن زیبِ پیکرِ طاؤس
صریرِ خامۂ آن چیست شہپرِ عنقا است

اسلوب ترکیبِ ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف استفہام در معرضِ سوال و جواب وانمودہ اگر در مصرع اول ہم ایں اسلوب را نگاہ می داشت شعر خیلے بلند مے افتاد و مع ذلک صریرِ خامہ را شہپرِ عنقا گفتن وجہے ندارد مماثلتے میانِ ہر دو پیدا نیست و اگر چنیں مے گفت

ع صریرِ خامۂ آن فرِّ شہپرِ عنقاست

جائے داشت و یا در مصرعِ اوّل بجائے لفظ زیب لفظ چیست مے آورد تا وزان ہر دو مصرع بر یک نہج مے بود و جائے دیگر مے گوید ؎

شغال از قبولت بہر ماس چیرہ
حمام از خطابت بہ سیمرغ غالب

گاہے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہادہ اند - بل مقابلۂ قبول بہ رد مے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضد بہ قبول و خطابِ تو بر قوی غالب مے آید و اگر در ہر دو مصرع جداگانہ مقابلۂ لطف با قہر مے کرد شعر از خلل و زلل پاک مے آمد باز مے گوید ؎

Marfat.com

بتوں کج رود ہر کہ چوں خط ترسا　　بسوزاد دلبش چو قندیلِ اہب

محل دعا آخر قصیدہ مے باشد نہ وسطِ آن وہم مے گوید ؎

دو چشمش تعالیٰ دوجا دوئے لاہی

دو زلفش تبارک دو ہندوئے لاعب

در مقام استعجاب و استعظام تعالی اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر صیغۂ فعلِ تعالیٰ و تبارک بے اظہار اسم جلالت در کلام اساتذہ نیامدہ سندے خواہد و اگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما ایں مسلم را نمی داریم در باب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ مزیت است اگر ہندی ایں نوع تصرف را بکار برد چرا ناجایز دانند و اگر ایرانی جایز؟ و باز مے گوید۔

بخونِ تنِ من خضیبش انامل　　زدودِ دلِ من وسیمش حواجب

اگر بخونِ دلِ من گفتے بے ہیچ تردد درست بودے۔ بخونِ تنِ من ترکیب سمج است و در مصرع ثانی بجائے دلِ من دمِ من صحیح مے بود و سیم بمعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی وسمہ کردہ سندے باید و جائے دیگر مے گوید ؎

مرغِ ہوا و ماہیِ دریا بخواب من　　بیدار و چشم دوختہ در چشمِ اختر ا

ہر دو ترکیب یعنی مرغِ ہوا و ماہی دریا درین مقام محل نظر است زیرا کہ مرغِ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن و اگر مراد آن است کہ در آشیانِ

Marfat.com

خود بجواب بود پس لفظ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضائے حال بے اضافت آوردہ ؎

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہلنے مرد و زن بخشودہ اند الا کہ تو

واگر کسے گوید کہ سحابی استرآبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ چنانکہ مے گوید ؎

با مرغ ہوا مرغ سرا گر بپرد پیش از سر دیوار نخواہد بودن

گوئیم ما نگفتہ ایم کہ ترکیب مرغِ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضائے محل نیست و بس و در شعر سحابی بر محل افتادہ ہمچنیں ماہی جز در دریا نمے باشد اضافت حشو است۔ و مطلع قصیدہ دارد ؎

بگردون تیرہ ابرے بامداداں بر شد از دریا
جواہر خیزد گوہر ریزد گوہر پیزد گوہر زا

مصرع ثانی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جوابِ گلستانِ سعدی کتابے تالیف نمودہ کہ بہ گلستان قاآنی شہرت دارد۔ اما چنانکہ دانی ؎

ہر ہوسناکے چہ داند جام و سنداں باختن

در آن کتاب در زشتی ظلم میگوید۔ قطعہ ؎

Marfat.com

ظالما زیں ظلم کردن شرم دار — پیش ازاں کت مرگ برنبود نفس
گر ستم بر خویشتن داری روا — ہم روا باشد ستم کردن بکس
ظلم چندان کن کہ روزے دادخواہ — از تو در سلطاں گریزد یا عسس
ظلم بر مظلوم مپسند آں قدر — کش نباشد جز خدا فریادرس

قطعہ ایست کہ می تواں گفتن ہیچ از بلاغت باخود ندارد گوئی طعامے است بے نمک و بادہ ایست بے گزک ۔ ندائے ظالم در شعر اول چہ قدر ناگوار است و ترکیب زیں ظلم کردن از صاحب زبانے کہ در زماں انحطاط ایرانیاں حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و ہمچنیں ترکیب شرم دار منافی بلاغت است چہ مقام آں است کہ ظالم را تہدید نمائد و در ترکیب مذکور ہیچ تہدید نیست و حاصل مصرع ثانی آنست کہ پیش از مرگ از ظلم دست بدار و میدانی کہ این معنی ہیچ از اشارہ بوعید ظالم باخود ندارد و شعر ثانی بیش از مفہوم جملہ مشہورہ "آن چہ بر خود نہ پسندی بر دیگراں مپسند" مفہومے ندارد ۔ و چنانکہ می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم مؤثر نہ ۔ و شعر ثالث و رابع را حاصل آں است کہ چنداں ظلم بکن کہ دادخواہ داوری پیش حکومت بردن تواند نہ چنانکہ جز احکم الحاکمین دیگرے فریادرس او نبود ۔ پیداست کہ این معنی ظالم را از ظلم باز نمے دارد بل ظالم را بہ نوعے از جواز ظلم فتوی میدہد وہم درین معنی جائے دیگرے گوید ؎ قطعہ

Marfat.com

اے ستمگر ستم مکن چنداں کہ بہ مظلوم کار گردد تنگ
زاں حذر کن کہ آورد روزے دامن عدل کردگار بچنگ

قطعہ ایست تن بے جان و شاہد بے آن۔

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خویش گل معنی مے شگفاند ؎

نکند جور پیشہ سلطانی کہ نیاید ز گرگ چوپانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل بر طریق ارسال المثل۔ کہ از علت زوالِ دولت ظالم مشعر است در جائے دیگر مے فرماید ؎

نماند ستمگار بد روزگار بماند برو لعنتِ پائدار

تہدید ظالم و وعید آن در الفاظے دیگر بہ ازیں متصور نیست و باز در جائے دیگر ارشاد نمودہ۔ ؎

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد برگردن او ماند و بر ما بگذشت

بلاغت ایں کلام معجز نظام را جز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در موازنہ کلام اساتذہ بسر بردہ باشد نتواند اندازہ کردن۔ مصدر پنداشتن موضوع است برائے علم ظنون۔ گوئی دریں لفظ اشارہ ایست بآنکہ ستمگر کہ بر دیگراں ظلم جائز داشتہ بر غلط است۔ بل آن ستم بر نفس خود کردہ چہ از قبائح عواقب آن امین نتواند بودن و مفہوم "بلکہ" برگردن او بماند"

Marfat.com

چہ قدر مشتمل بر معنی ہیبت است و در منع ظالم از ظلم مؤثر و جملہ "بر ما بگذشت" مشعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحوے کہ ہیچ از اذیت ظلم باوے باقی نماند و حاصل ہر دو جملہ آن است کہ نتائج قبیحہ ظلم بر ظالم پائدار خواہد ماند۔ و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید ؎

لب خشک مظلوم را گو بخند — کہ دندان ظالم بخواہند کند

و در بعض نسخ مخند بصیغہ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر دو صورت امکان دارد اما بلاغت شعر تا بحدے است کہ زیادت بران متصور نیست۔

قاآنی جائے دیگر معنی سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند ؎

بداند ہر کہ کند از دوستاں دل
کہ دل کندن ز جان کارے است مشکل

شیخ مے فرماید ؎

نیاید بستن اندر چیز ہر کس دل — کہ دل برداشتن کارے است مشکل

بر مستبصر معنی شناس خود ہویدا است کہ شعر شیخ را چہ پایہ مزیت بر شعر قاآنی حاصل است۔ شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند۔ تا در پایان محبت از مشقت مفارقت محفوظ ماند۔ و منعش از دل بستن نہ ہمیں محدود بہ ذوی العقول است بل از چیزہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل

Marfat.com

دنیا در گرد آوردن و نگاہداشتن آن ضائع گردد۔ و مصرعِ ثانی علتِ فعل منفی است۔ و لفظ کندن در شعرِ قاآنی از درد جان کندن کم ناگوار نیست۔

سعدی در آغاز کتاب بحمد ذات خداوندی رطب اللسان است "ہر نفسے کہ فرو مے رود۔ ممدِ حیات است و چوں برمے آید مفرح ذات پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمتے شکرے واجب" قاآنی متتبع شیخ مے نماید "ہر نعمتش را شکرے در خور است و باز ہر شکرش نعمتے دیگر پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر در پے دارد۔ تا بحدّے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت شکر نہفتہ آید و ہنوز شکر نعمت نخستیں ناگفتہ و چوں بچشم تامل در نگری ہر شکرے کفرانے است و در ہر کفرانے غفرانے" ہر چند معنیٔ این کلام درست افتادہ امّا با ہمہ اطناب خالی از حشو و زوائد نہ۔ کما لایخفیٰ۔

ہم در وصف قحط گوید ؎

معاذ اللہ چناں قحطے کہ کس را — اگر بر لب حدیثِ ناں گذشتے
ز شوق نام ناں تا روزِ محشر — ز مادر دردہانش آب گشتے

شیخ ہمدریں معنی مے فرماید ؎

چناں قحط سالے شد اندر دمشق
کہ یاراں فراموش کردند عشق

ایجاز در کلام شیخ و اطناب بے ضرورت در کلام قاآنی خود آشکارا است

Marfat.com

زیرا کہ لفظ چناں واز شوق وتا روز محشر ودمادم در نفس معنی دخلے ندارد ومع ذلک بلاغتے کہ در کلامِ سعدی است مے بینی قاآنی بر اں دست نیافتہ چہ معہود است کہ در شدت قحط رابطۂ مودّت میانِ دوستاں منقطع میگردد واز شنیدنِ لفظِ نان آب در دہان گردیدن اغلب کہ ادّعائے محض است

بالجملہ قاآنی بجواب سعدی خود را اضحوکۂ ارباب معنی ساختہ وبجز آنکہ در گرد آوردنِ مزخرفات بے معنے وخرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل فواحشِ سوقیاں ومنکرات لوطیان است واز وعید مایلفظ من قول الا لدیہ رقیبٌ عتیدٌ غافل واز تہدید سنکتبُ ماقدموا وآثارھم بے خبر بودہ ساعات عمر عزیز را رایگاں دادہ وکارے از پیش نبردہ است واز ایں جاست کہ از پیرایۂ قبولِ عام محروم ماندہ ودست روزگار بروے گردے بے رواجی افشاندہ۔

صاحب شعر العجم قاآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آوردہ محل تعجب است اللّٰھم اغفر لہ عامیاں راکہ از کلامِ اساتذہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست وقاآنی چیست از من بشنو اہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گاہے زہر گاہے تریاک ووقتے زیر سمک بودے وقتے بالائے سماک رسوم پاستانیاں را طرح افگن است وبر آثار شاں گام زن اما از پس دواں نہ با ایشاں ہمعناں۔

نظیری گوید

Marfat.com

چو نام تو بہ گرفتم قدح بیاد آمد بنوش بادہ نظیری کہ فال میمون است

حافظ گوید

بعزمِ تو بہ سحر گفتم استخارہ کنم بہار تو بہ شکن میرسد چہ چارہ کنم

فرقِ میانِ ہر دو شعر بر نقادانِ معانی از اں روشن تر است کہ حاجت بہ بیان افتد۔ ترکیبِ چو نامِ تو بہ گرفتم چہ قدر متبذل است و در مصرع ثانی بصراحتِ تمام امر بنوشیدنِ بادہ شعر را از محل بلاغت فرود آوردہ و در شعر حافظ الفاظ عزم و سحر و استخارہ گوئی جان در تنِ معنی دمیدہ اند و اسلوبے کہ در عذرِ عدمِ توبہ در مصرع ثانی اختیار نمودہ بہتر از آں متصور نیست۔

نظیری گوید۔

سیبِ ذقن ببازیش از کف نمیدہم
تا دستِ کوتہم نشود طوقِ گردنش

حافظ گوید۔

زمیوہ ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد کسیکہ سیبِ زنخدانِ شاہدے نگزید

قدر و قیمتِ سیبِ زنخداں را بہ ازیں اندازہ نتواں کردن نظیری بیش ازیں نگفتہ کہ من سیبِ ذقنِ نازنین را از دست ندہم تا دستش طوقِ گردنش نشود و ایں معنی مخصوص بذاتِ متکلم است و حافظ با آوازِ بلند ندا میکند کہ فواکہ جنت در برابرِ سیبِ زنخداں دلبر ذوقے ندارد۔

Marfat.com

نظیری گوید ؎

بہ گل پیراہنے امیدوارم کہ خوشبو سازد آغوش و کنارم

یکے از آغوش و کنار حشو است در معنی زیادتے پیدا نکردہ ہرچند ایں نوع عطف غلط نیست - امّا منافیٔ بلاغت است مہما امکن متکلم بلیغ را از ایں اجتناب واجب است -

رافعی گفتہ ؎

معطی نشود مردم ممسک بتعاطی
احور نشود دیدۂ ازرق بہ تکحّل

ہمانا پنداشتہ کہ تعاطی (تفاعل) بہ معنیٔ اعطا است یعنی مردم متکلف بخشندہ نشود - و تعاطی در لغت جرأت کردن و خوض کردن و بہ ناحق گرفتن چیزے و نبرد کردن آمدہ و ہمچنیں مے گوید ؎

اے اختر سخا کہ ز سیر نوالِ خویش
ہر روز در سپہر تفاخر کنی قراں

اگر با نجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قرانِ کوکب جز با کوکب نمے باشد و بے تعیینِ مقارنے قران نباشد -

و ادیب صابر کہ اکابر در حقِ وے بمدح لب کشودہ اند - مے گوید ؎

بیار آں شرابے بپاکی و صافی چو رخسارِ معشوق و چوں چشم عاشق

صافی صیغہ اسم فاعل است و بقرینۂ لفظ پاکی کہ معطوف علیہ است معلوم است کہ ادیب بالفظ صاف یائی مصدری لاحق ساختہ آن را بمعنی مصدری معتبر داشتہ و ایں غلط است۔

و بالجملہ ایں نوع ہفوات در کلام بعضے از اساتذہ یافتہ مے شود۔ و از دق گرفتن غرضِ مولف تنقیص شان ایشاں نیست۔

ظہیر فاریابی گوید

گفتارِ تلخ زاں لبِ شیریں نہ درخور است
خوش کن عبارتت کہ خطت ہر چہ خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتی
جوابِ تلخ مے زیبد لبِ لعلِ شکر خارا

ظہیر گفتارِ تلخ گفتہ و حافظ جوابِ تلخ و پیدا است کہ در گفتارِ تلخ ہیچ اشارتے نیست کہ متکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلافِ جوابِ تلخ کہ منطوی است پریں معنی کہ متکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ او از آں بغضب درآمدہ متکلم را سقط گفت۔ گوئی متکلم عذر سقط گفتن از جانب خود تقدیم میدہد و دریں عذر لطافتے است کہ فہم آں تعلق بذوقِ سلیم دارد زیرا کہ سقط گفتن نازنین را بر محمل نیک حمل کردن مشعر از استعطافِ نازنین است

Marfat.com

وشعر ظہیر ازیں معنی عاری است ظہیر مے گوید نہ درخور است وحافظ مے گوید مے زیبد۔ وفرقے کہ میانِ ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخنِ درشت نازنین را مرغوب خاطر وانمودن و آں را موجب سرود وشادمانی قرار دادن خوشتر از آن است کہ آں را بہ نکوہش یاد کنند وترکیب خوش کن عبارت در شعر ظہیر کہ مشتمل است بر معنی تحکم واستعلاء نظر بہ منصب عاشق چنداں موزوں نیست ودر شعرِ حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اللہ نکو گفتی مشتمل است بر معنی استمالت نازنین واین مبنی است بر غایتِ مراعاتِ لوازمِ مقام کہ معنی بلاغت ہمیں است زیرا کہ جملۂ عفاک اللہ حشوِ ملیح است منطوی بر اشارۂ لطیفہ بہ عتابے کہ شایانِ شانِ متکلم ومخاطب است ووزانش ہماں وزانِ کلامِ صداقت التیام حضرت رب العزت است۔ حیث قال عفا اللہ عنک لِمَ اذِنتَ لَھُم۔

گوئی شعرِ حافظ متضمن مراعاتِ جمیع لوازم مقتضائے حال است وما پیشتر شرح دادہ ایم کہ ہر چند در معنی دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان را از قالبے بقالبے دیگر کشند ہماں معنی بہ ادائے خوشتر ودلکش جلوہ گر آید سحابی استرآبادی را نیمۂ رباعی است ؎

کس نیست کہ از تو جان تواند بردن
ایں را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

دیگرے ہمیں معنی را در قالبِ سوال وجواب بہ نظم آوردہ ؎

گفتمش قتل من خستہ چساں خواہی کرد
گفت گاہے بہ نگاہے بہ تغافل گاہے

Marfat.com

تغییرِ اسلوب در شعرِ ثانی تُندی پیدا کردہ ہمچنیں شاعرے در نُدرتِ وجود انسانِ مہذب گفتہ است ؎

باصد ہزار دیدہ بگردِ جہاں سپہر
جویائے آدمی است ولے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ ؎

آنچہ پرجستیم و دیدم کم کہ بسیار است و نیست
نیست جز انساں دریں عالم کہ بسیار است و نیست

ہر دو را معنی یکے است۔ اما در شعرِ ثانی آن را در صورتِ واقعہ بہ نظم آوردہ و بظاہر مبنی بر تضاد نمودہ و ایں اسلوب در معنی نوعے از استعجاب پیدا کردہ اما حرفِ کاف در مصرع اول محلِ تامل است زلالی گوید ؎

عطایت دوست از دشمن نداند
یکایک را بکام دل رساند

ہمیں معنی را سعدی پیشتر ازو بہ نظم آوردہ ۔ ؎

دوستان را کجا کنی محروم
تو کہ با دشمناں نظر داری

بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوبِ شیخ کہ مشتمل بر استفہام است چہ قدرِ معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ کرمِ خود را از اعدائے خویش باز نداشتہ است در حقِ دوستاں چہ عطاست کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بمجردِ استماع آں را تسلیم مے نماید

Marfat.com

وزلالی بیش ازیں نگفتہ کہ دوست و دشمن در جود تو مساوی ہستند فائن
ھذا من ذاک

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفتہ است ؎

در چمن یار چو با آں قد و قامت برخاست
سرو بنشست ز دعوے و قیامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از ہر دو خوبی است اما چوں ہر دو را بالعموم در یک جا ذکر کند چنداں زشت نمے نماید و در مصرعِ ثانی بیش از تقابل نشست و برخاست خوبی دیگر نیست

میر تقی راست ؎

ز قامتِ تو بعالم قیامتے برخاست قیامت است قدت گر بود قیامت راست

ہمہ خوبی شعر در لفظ راست مضمر است و بس - متاخراں ایں ایہام را خیلے دوست دارند با آنکہ در معنی زیادتے پیدا نمے کند - چنانکہ دیگرے گفتہ است ؎

ز قد و قامتِ آں غارتِ ہوش
مؤذن کرد قد قامت فراموش

ظاہرش دلربا است و باطنش جانگزا - لفظ پرستاں را اجامِ صبوح است و معنی طلباں را سوہانِ روح - ہمچنیں دیگرے راست ؎

Marfat.com

سر و چوں دید آں سہی بالا گفت سبحان ربّی الاعلی

از شعر بالا امتیازے تمام دارد با سلامت الفاظ خوبی معنی را فراہم آوردہ۔

وگاہے باشد کہ متکلم برائے یک مسبب سببے پیدا نماید و دیگرے آں را با سببے دیگر تعلق دہد و مزیت آں را باشد کہ ربطے مسبب با سبب لطیف تر دارد۔ منوچہری در وصف سیب گوید ؎

یک نیمہ رخش زرد و دگر نیمہ رخش سرخ
ایں را ہیجانِ دم و آں را خفقان است

سعدی گوید۔ ؎

سیب گوئی وداعِ یاراں گفت
نیمہ زیں روئے سرخ و زاں روئے زرد

منوچہری سیب سرخیٔ نیمۂ سیب و زردیٔ نیمۂ دیگر جداگانہ ہیجانِ خون و خفقان قرار دادہ و اگر بجائے خفقان یرقان گفتے براستی نزدیک تر بودے چہ خفقان اختلاجِ قلب است و یرقان از امراضِ جگر و خفقان را صفرتِ وجہ ضروری نباشد بخلافِ یرقان کہ مستلزم صفرت است لما ہو معلوم عند الاطباء اما کلام در آں است کہ اسباب یرقان و ہیجانِ خون در یک وقت بہم مے آیند یا نہ؟

Marfat.com

ہر چند منوچہری از اساتذۂ قدیم است اما شعرِ سعدی را مزیتے است
کہ محتاجِ مزید تامل ہست زیرا کہ قائلے را میرسد کہ صفرتِ وجہ از خوفِ
فراق مسلم است اما سرخیٔ چہرہ را سبب چیست؟ جوابش آنکہ بہنگام
وداعِ نازنیں بر دلِ عاشق دو کیفیت عائد گشتہ یعنی کیفیتِ سرور و نشاط
کلامِ دلاویزِ نازنین کہ از وعدۂ وصال خبر میدہد و کیفیت خوفِ فراق کہ
در حال در پیش است اول موجبِ سرخی چہرہ و ثانی موجبِ زردیٔ آن
است۔ و ایں معنی نظر بہ مناسبت اقتضائے حال وداعِ نازنین بغایتِ
لطیف است و مے تواند کہ سرخیٔ چہرۂ عاشق را خجلت نارسائیٔ جاں نثاری
کہ مقتضائے وفاداری است سبب بودہ باشد۔

وشاعرے گفتہ است ؎

آہو ز من آموختہ ہنگامِ رمیدن
رم کردن و استادن و برگشتن و دویدن

دیگرے راست ؎

بسمل ز من آموختہ ہنگامِ طپیدن
تب کردن و غلطیدن و حسرت زدہ دیدن

یقین است کہ یکے بر دیگرے یورش آوردہ متاعِ او را بغارت برد و
میان ہر دو فرقے بسیار نیست جز اینکہ آں یکے در مصرعِ ثانی چہار چیز را

Marfat.com

جمع ساختہ و دیگرے بہ سہ چیز اکتفا نمودہ اما چہار را سہ شمار باید کرد زیرا کہ ہنگام رمیدن رم کردن معنی ندارد الا تاویل بل تحصیل حاصل است۔ ہمچنیں در تعریف ناف طاقتی گوید

چہ مے گویم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمۂ مہر

مسیح گوید

خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر نشاں ماندہ[1] بر و انگشت تدبیر

لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش امتیاز گیرائی حاصل۔ اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در شعر ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمق و بہ ہمیں قدر ثانی بر اول مزیتے دارد۔ حکیم سنائی گفتہ۔

نہ کند عشق نفس زندہ قبول نہ کند باز موش مردہ شکار

وحشی یزدی گوید۔

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد کجا از صعوہ صید انداز باشد

فصیحی گوید

[1] ماندہ بمعنی گذاشتہ۔ و قاعدہ زنان است کہ چوں آرد را خمیر کنند نشانے از انگشت سبابہ بصورت چاہکے بر و گذارند۔ ۱۲ منہ

Marfat.com

از سوزِ محبّت چہ خبر اہلِ ہوس را
ایں آتشِ عشق است نسوزد ہمہ کس را

حافظ گوید۔

جوہرِ جامِ جم از طینتِ کانِ دگر است
تو توقع زگلِ کوزہ گراں مے داری

شاہدے را در لباسِ جداگانہ جلوہ دادہ اند اما شعرِ سنائی اوقع فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز تمثیلش متضمن معنیٔ ایست کہ غرضِ تمثیل از آں بروجہ احسن وزود ہن سامع جا میگیرد زیرا کہ نفسِ امارہ را با موشِ مردہ کہ خسیس ترین جانورے است تعبیر نمودن آن را بدرجۂ غایت حقیر و ذلیل قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانورانِ شکاری است گاہے سر اصطیاد آں ندارد و در شعرِ وحشی بیش ازیں نیست کہ ضعیف شائستہ آں نبود کہ قوی بروے غلبہ جوید و شعرِ فصیحی فصاحتے ندارد و شعرِ حافظ معنی حکیمانہ باخود دارد و بہ اسلوبے دلاویز تر مخاطب را بر ظنِ فاسدِ او آگاہ مے سازد۔ توجیہش آنکہ مخاطب متوقعِ آن است کہ جامِ جم را از گلِ کوزہ گراں ترکیب دہد متکلم آں را تنبیہ مے نماید کہ ایں ہوسِ خام را از سرِ خود بدر کن و دیگر گرد ایں کار مگرد کہ سعی تو دریں باب از قبیلِ فعلِ عبث است حاصلِ شعرِ آنکہ ہر کس سزاوارِ عشق ورزیدن نیست۔ چہ عشق را فطرتِ قابلہ بکار است۔

Marfat.com

کاتبی ترشیزی قصیدۂ در مدح شروان شاہ گفتہ مطلعش این است

باز با صد برگ آمد جانبِ گلزار گل
ہمچو نرگس گشتِ منظورِ اولوالابصار گل

و دریں قصیدہ در مقامِ تخلص ایں دو بیت گفتہ

خشتے از فیروزہ دارد خشتے از یاقوتِ سُرخ
ہمچو قصرِ خسروِ خوش خلقِ نیکو کار گل

دوش بلبل ایں غزل میخواند بر سرو بلند
غرق شبنم شد بہ گلشن زآبِ ایں گلزار گل

تخلص خیلے شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفتادہ و اگر بعوضِ نیکو کار شیریں کارے گفت چہ قدر در حسنِ شعر افزائشے روے میداد۔ زیرا کہ نظر بہ مناسبتِ ذکرِ خسرو ازیں بہتر اصلاحے متصور نیست و شیریں کار معنی پسندیدہ کردار مطرواست۔

طغرا گوید

اگر فرہادِ شیریں کار بودے — دریں کوہسار صنعتہا نمودے

و در شعر ثانی بر جائے بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوار نیست اساتذہ بلبل را بر سرو ننشاندہ اند چنانکہ قمری را بر شاخِ گل تر۔

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاہ جواب ایں قصیدہ گفتہ است مطلعش

Marfat.com

این است ؎

نوبہار آمد کہ افشاند چو حسن یار گل
چوں وصال یار ریزد ہر خس و ہر خار گل

بر زیرک سخن فہم مخفی نیست کہ مصرعِ ثانی با مصرعِ اول در حسنِ ماخذ نمے سنجد لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلہ خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار مؤلف بجوابش پرداختہ و قصیدہ را بہ نعت حضرتِ سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم مذیل ساختہ مطلعش این است۔ ؎

رایتِ اقبال بر زد باز در گلزار گل
تاخت بر اقلیم وے با لشکرِ جرار گل

موازنہ در ہر سہ مطلع حق سخن فہمان است۔

او حدی مراغی شعرے گفتہ ؎

نزدِ خدا پرستاں دانی کہ چیست طاعت
آں سیرتے کہ در وے آزارِ دل نباشد

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک۔

دیگرے این معنی را باسلوبِ گزیں در معرضِ بیان آوردہ ؎

مباش در پے آزار و ہر چہ خواہی کن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

Marfat.com

جملہ ہر چہ خواہی کن در عمومِ حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرعِ ثانی حصر گناہ در آزارِ خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امر لیست اہم کہ عاقل را نباید کہ گاہے گردِ آں گردد - گوئی بندگراں بر دست و پائے مخاطب نہادہ تا اصلا اقدام بر آزار خاطر کسے ننماید و حاصلِ شعر او حدی بیش ازیں نیست کہ آزار بہ کسے نرساندن طاعت است و بس زاجرے از آزار - در شعر موجود نیست -

زلالی در تعریف اسپ گوید ؎

زجستن جستنِ آن سایہ در دشت
چو مرغِ آشیاں گم گشتہ می گشت

اگر عوض آشیاں گم گشتہ آشیاں گم کردہ میگفت البتہ بلیغ تر مے افتاد و میانِ ایں ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و فہم آں طبع نظیف را متقاضی است زیرا کہ ثبوت وصفِ گم گشتگی برائے آشیان است و ثبوتِ وصفِ گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سراسیمگی مرغ از گم کردگی آشیاں بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در جستجوئے آشیاں و راہ نبردن بداں موجبِ اضطراب [illegible] اوست زیرا کہ گم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصولِ آں و اگر کسے گوید کہ حافظ سیر از ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ حیث

Marfat.com

قال ؎

یوسفِ گم گشته باز آید بکنعاں غم مخور
کلبۂ احزاں شود روزے گلستاں غم مخور

جوابش آن است کہ درین شعر مقتضائے مقام گم گشتن است نہ گم کردن زیرا کہ ما سبق لہ الکلام دریں شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نہ بیان گم کردنِ پدر پسر را چنانکہ در شعر سعدی فافہم فانہ لطیف ۔ والا حافظ کہ بلیغ تر شعرا ایران است مقتضائے مقام را نیکو مے شناخت چنانکہ جائے دیگر مے گوئد ۔

؎

چہ فرصتہا کہ گم کردم دریں راہ
زبخت خوابناک غافل خویش

وقدوۂ بلغاء شیخ شیراز ہمیں ترکیب را اختیار نمودہ حیث قال ؎

یکے پرسید زاں گم کردہ فرزند
کہ اے روشن گہر پیر خردمند

وہم محتشم کاشی گوید ؎

گہ ز سہم خدنگ طائرِ روح
مرغِ گم کردہ آشیاں باشد

وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین والہ الطاہرین

Marfat.com

پایانِ نامہ

روحیٔ کج مج زبان را کہ از غایتِ انفعال نارسائی سر بگریبانِ خجالت فرو بردہ اوست و غنچۂ دلش از صدمتِ سموم کم سوادی پژمردہ یارائے آں کو کہ بسانِ حریفانِ ادا فہم بکجدار و مریزیہائے معنی شناسی دست بر آرد و خود را از جملۂ محققانِ فن معانی شمارد خاصہ در بزم ہنر پروران دشخوار پسند کہ بناخن طبعِ دقیقہ رس گرہ از رشتۂ فکر رسا می کشائند و در عرصۂ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقانِ خوش خرام سابق مے آئند لمؤلفہ

باز چوں در ہوا پر افشاند — صعوہ از ہیبتش فرو ماند
بانگ تندر چو مغز کوہ خارد — بر طنینِ مگس کہ گوش آرد

اما چہ تواں کرد کہ در سلسلۂ نظام عالم ناتواں را با توانا ارتباطے است و زشت را با زیبا اختلاطے والحق اگر بنائے مکونات دودمان سفلی بر اساس ایں اصل ننہادندے عقدۂ تفاوت رتبتے میان کوچک و بزرگ بار نکشادندے بالجملہ جائے کہ دُرِ شہوار است خرمہرہ کس مگیر ہم بکار است و گوشے کہ بہ نغمۂ دلکش بلبل رنگین نوا پر صدا است با صوتِ دلخراش زاغ ناخوش ادا نیز آشنا۔ ہر چند نمے خواست کہ خود را بہ شیوہ مترسمانِ روزگار عرضۂ طعن متعنتانِ زمان نماید و بر روئے سامعہ [illegible] قبول ابنائے جنس بکشائد اما چوں بعضے از لطائف مکنونات ایں فن شریف کہ از دیرباز در نہانخانۂ ضمیر مخفی و محتجب بودہ مقتضی آن بود کہ آن جملہ را بلباسِ نقوشِ حروف بساحت قرطاس جلوہ دہد و بتائید ازلی قدم از دائرۂ کشمکش بدگمانیہائے ابنائے روزگار بیروں نہد و مع ذلک دریں باب اصرار بعضے از اعزہ و احباب ضمیمۂ ایں اقتضاء

Marfat.com

آمدہ طوعاً و کرہاً زبانِ خامہ را برطبق خلطوا عملاً صالحاً و آخر سئیاً بہ مقالات خطا وصواب آلودہ ساختم و در تنگ و پوئے میدانِ نظر و استدلال گاہے دیوانہ وگاہے فرزانہ تاختم۔ نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزانہ بل ساقی ازل آنچہ را فراخور پیمانہ استعداد ایں دردی کش خمخانہ تحقیق یافت بہ بیخت و بے ہیچ مضائقت در جام طلب ایں سیہ مستِ بادۂ معنی بریخت و بحکم ؎

بدُرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش کہ ہرچہ ساقیٔ ما ریخت عینِ الطاف است

بریاد امام المحققین حجۃ المدققین شیخ عبد القاہر جرجانی کہ در شانِ ادبیات آئتے است مبین و برہانے است متین نوشِ جاں ساختم و حریفانِ بزم معنی را بدوستگانی بنواختم۔ چشم بد دور! اگر بدیدۂ انصاف بنگری کالائے است بنقد جان خریدنی و ترانہ ایست بگوش ہوش شنیدنی۔ علم معانی۔ چنانکہ دانی علمے است گرانمایہ و فنے است بلند پایہ کہ بے دستیاریٔ آں پائے در راہ سخن فہمی و معنی رسی نتواں نہاد و بے پامردی آن زباں بہ سخنِ گزیدہ و معنی پسندیدہ نتواں کشاد کما قلت ؎

ادیبے کزیں فن ندارد خبر تن آدمی دارد و جان خبر

اگر دامانِ ارادت فراخ آری ذخیرۂ لائق آبدار برداری بہ یقین مے دانم کہ آنچہ بر دست ایں فقیر بے بضاعت صورت اتمام پذیرفتہ کمتر ازان است کہ مے خواستم و بیشتر ازان است کہ مے کاستم اما نظر بہ حالات باختیار حاضر و معلوم برغائب و معدوم پرداختم و خفایائے زوایا بفحوائے ؎ کم ترک الاول للآخر ذخیرۂ پس آئندگان ہنر پرور ساختم

؎

فان وجدت لساناً قائلاً فقل

ھو الاول والآخر والظاھر والباطن وھو بکل شئ علیم

بہ تقریب اختتام قطعہ متضمن تاریخ طباعتِ نامہ از زبان خامہ بدیں طراز تراوش یافت قطعہ

جوانے بخوابم در آمد سحرگاہ بحسن ادا بستہ نقش مرادم
چو پرسیدمش کیستی وز کجائی؟ بگفتا۔ دبیر عجم خوش سوادم

۱۳۴۶ھ

Marfat.com